कालार्थोक्त प्रधानता। फलक्रतुप्रयुक्तत्वविवेकाय विचारि-

॥तंत्ररत्ने चतुर्थोध्यायः॥
पत्रे १०४ समग्र

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीदेवमहाराजमुकुन्ददेवभट

॥तंत्ररत्ने [redacted]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तंत्ररत्न ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ॐ नमः श्रीनृसिंहाय॥ ॥अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा॥ पूर्वाध्याये विषययोर्यैवमेदमर्थोस्म
विति नमिहापि क्रतुपुरुषैदमर्थमेव विज्ञातइति न लक्षणभेदः स्यादत आह। जीयेनाध्यायेनावच्छेदोषत्वेक क्रत्वर्थस्य
१ पुरुषार्थस्यतिर्विंतनाइति सम्बंधः। एतदेव विवृणोति विशेषश्चिन्ताइति पूर्वमवच्छेदसामान्येयथासमभेसामान्यानि देश न३
सिद्धैरमन विशेषातिदेश श्चिन्ताएवमिहापि सामान्यविशेषविषयत्वेन लक्षणभेदः। तदिदमेकदेशिमतं निराकरोति अ
हवेति पूर्वपक्षमाहत्ताव स्थवाशाहः। नहि सामान्यविशेषभेदेन लक्षणभेदः संभवति। पूर्वं नापि विशेषविचारात्। कर्मोप
पिजेमिनिः फलार्थत्वादित्पुरुषार्थत्वमुक्तं असंयुक्तप्रकरणादित्यादिनाच क्रत्वर्थत्वं। नहि लिंगप्रकरणक्रमसमा
ख्यानैः पुरुषार्थत्वमविशेषितं वेदमर्थो गम्यते किंतु क्रत्वर्थत्वमेव। तस्मान्नैवं लक्षणभेदः। कथं तर्हीत्याह अर्थैसमवेष राम
... लक्षणं साधारणं लक्षणान्तरा विषयभूतं विभ्नतो क्रत्वर्थपुरुषा १
... फल द्विमार्थवादादि विचारापेयथोक्तं फल विधर्थवादन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कालार्थोऽङ्गप्रधानता। फलक्रतुप्रयुक्तत्वविवेकाय विचारितेति। सा च कारस्थेदमेव प्रयोजकाप्रयोजकत्वलक्षणार्थमस
मिश्रेत्याह अतिक्रान्तस्तृतीयविषय इति। यदि हि क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारं गोदोहनादौ कृतं मा च कारो लक्षणार्थमसंस्त
ततो नैव तृतीयविषये इत्यवक्ष्यत्। तथा पंचमे चासाधारण्ये नैवेति। यस्मात्प्रयोजकाप्रयोजकत्वमसाधारणं तस्मादेवं चपदे
क्षते प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं कृतमिति। इतरथा हि क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणं कृतमिति व्यपदेक्ष्यत। तस्मादेदमर्थलक्ष
णं पूर्वमिदं तु प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणमिति लक्षणभेदः। शेषशेषित्वाधीनत्वाच्च प्रयुक्तेस्तदनन्तरमारम्भः। यद्यपि न सर्वे शे
षिणः शेषाणां प्रयोजकाः स्रुवोपवापवत्कपालस्यानैयोपि शेषिणः एवं तावच्छेषाणामेव प्रयोजका नान्य इति भवति शेष
लक्षणस्य प्रसक्तिलक्षणं प्रति हेतुता। ननु विधिरेव सर्वेषां प्रयोजकः किमत्र चिन्त्यते। सत्यं स[illegible]तु किमर्थं प्रयोजयति। किं
वा तु सोमस्य विधिरभिलाषार्थमेव दध्यानयनं प्रयुंक्ते किं वा वाजिनार्थमपि यदर्थं च यद्ग्रुह्यापतेतत्तस्य प्रयोजकमिति यावत्क्रिय
ते अतोऽभिलाषप्रयोजिका न वाजिनमिति तस्या न प्रयुक्ता चिन्ता। कः पुनः सूत्रार्थः उच्यते। प्रयुक्तिचिन्ता हि प्रकारभेदेन कथयति

स१

विधिःप्रयोजकः २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विक्रत्वर्थपुरुषार्थविचारद्वारेणक्रविसाद्वाक्रविफलविध्यर्थवादविचारेणतदनेनविशेषप्रतिज्ञाद्वारेणसामान्यप्रतिज्ञा
तंत्ररत्न॰ नमेवक्रियते।यथाबाधमुत्वयंचिंतयिष्यामइ नीयत्राचिंत्राप्रतिज्ञेति।ननुनात्रेदंविशेषप्रतिज्ञाद्वारेणसामान्यप्रतिज्ञा
नमेवक्रियते।येननविशेषाःसर्वेप्रतिज्ञायंते।क्रत्वर्थपुरुषार्थमात्रप्रतिज्ञानात्।परिहारमेतत्भाष्यकारेणोवाङ्कं।क्रत्वर्थं
२ :प्रधानंपुरुषार्थस्तेनाङ्गप्रधानजिज्ञासातावद्विदेवनादिविषयाक्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैवातथाग्निविद्यासौत्रामणपायजे
१ नेत्यादेरङ्गप्रधानविचारार्थत्वेसौत्रामणपादानोक्रत्वर्थता।कालार्थंतुसंयोगेपु रुषार्थता।नयानसपापश्लोकंशृणोतीत्य
क्रत्वर्थे४ वमादेरर्थवादत्वेपर्णमयीत्यादिस्तुतिद्वारेणक्रत्वर्थताफलविधित्वेतुफलस्यपुरुषार्थतेतितस्यापिक्रत्वर्थपुरुषार्थजि
ज्ञासायामन्तर्भावः।प्रयोजकःकश्चित्पुरुषार्थोयथादर्शपूर्णमासादिस्तोगानांकश्चित्ग्रहणमपुरुषार्थेमपिप्रयोजकमस्तीति।
यथामिन्हा।अप्रयोजकःक्रत्वर्थोयथावाजिनं।अत्रापिकश्चिद्ग्रहणमनुवर्त्तते।विद्यतेह्यप्रयोजकोपिपुरुषार्थोयथागोदोहराम
हनादिप्रणयनादे।तदेवमनयत्रोभयसंभवेपिप्रायेणपुरुषार्थःप्रयोजकाइतिपुरुषार्थेत्वाद्धेनप्रयोजकोलक्ष्यते।क्रत्वर्थेमहे २

योजनसंबंधपर२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्तु तत्प्रतियोगि वा विनार्थप्रयोजको लक्ष्यते । तेन वक्ष्यमाणां सुखग्रहणार्थं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थं च सूत्रेणानेन कथ्यते । नात्र संश
य पूर्वपक्षोत्तरपक्षैः प्रयोजनं । अर्थवादो नाम विधेः प्रयोजकत्वेनाक्षिप्तः हि न तावद्धि यागादिकं पुरुषं प्रवर्तयेत् प्रमाणत्वा
दतः पारिशेष्यात् समीहितसाधनत्वप्रतिपादकत्वेन सप्रवर्तकत्वमिति वक्तव्यं । न च तावता विग्रहवत्तिः सिध्यति स्वपमन
3 नुष्ठितस्य पिमेघच्छायादेरिव समीहितसाधनत्वसंभवात् । तस्माद्विधेः प्रयोजकत्वाभावात्प्रयुक्तिं विचारेण कर्तव्यइ निमित्त विग्रह
तेन तत्प्रतिबोधनायेदं सूत्रं । अस्ति प्रयोजकत्वं विधेः तथा च लोके दर्शनात्कर्तृसमीहितसाधनत्वे विषयस्य विधिरवगम
यति न समीहितसाधनत्वमात्रं । ततः प्रवर्तकत्वाद्विधेः प्रयुक्तिलक्षणमारभ्यणीयमिति । युक्तिश्च प्रीतिः पुरुषस्य । वक्ष्य
माणयोः कृत्वर्थपुरुषार्थयोः लक्षणमुच्यते । तत्र साधं यस्मिन् पदार्थे कृते इत्यादिना न्यायेनोक्तं । तदर्थेतोनुमाष्याद्विप
ति । यस्मिन् कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिरुपजायते स्वर्गादिलक्षणा स पुरुषार्थः पदार्थो दर्शपूर्णमासादिः कृतस्तस्य लिप्सा
र्थलक्षणेति । किमुक्तं भवति यदिलावल्लिप्साशब्देनानुष्ठानमुच्यते तद्धि पुरुषार्थे भुफलेच्छा निबंधनत्वादर्थलक्षणं कृत्वर्थे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तंत्ररत्न प्युत् शास्त्रायत्तमनुष्ठानमितिमतं तदयुक्तं। न हि क्रत्वर्थेष्वपि विधिना बलात्पुरुषः प्रवर्त्त्यते किं तु समीहितसाधनत्वाव
गमेनैव तेनोभयत्रापि समीहितसाधनत्वावगमे सति इच्छानिबंधनैव प्रवृत्तिः। अथ साधनतैव पुरुषार्थेष्ठलक्षणा। क्रत्वर्थेषु
३ शास्त्रायत्तेत्युच्यते तदपि न युक्तं। उभयत्रापि साधनत्वस्य शास्त्रापन्नत्वात्। न हि दर्शपूर्णमासादेः शास्त्रमन्तरेण फल
साधनत्वं गम्यते स्यान्मतं। लिप्साशब्देनेच्छोपायत्वमुच्यतेऽर्थेच्छायैन चोपादानं पर्यायो विधाक्षेपः शास्त्रशब्दे नापि विनियो
ग। तदनेनेष्टत्वं लक्षणमुक्तं भवति। यस्योपादानिकमेव शेषत्वं स पुरुषार्थः। यथा दर्शपूर्णमासादिर्यथा स्वर्गादिः।
६ उभयोरपि यथाक्रमं फलशेषत्वं पुरुषशेषत्वं चोपादानिकं सति विनियोग क्रत्वर्थत्वमिति। तदयुक्तं। तथा हि। अवा
प्तिलक्षणमपि न पुरुषार्थस्य लक्षणं। क्रत्वर्थलक्षणं यत्तु तदतिव्यापकं मतं। अध्ययनस्य पुरुषार्थत्वमिष्टं न चास्योपादा
निकमर्थज्ञानशेषत्वं प्रमाणान्तराधीनत्वात्। विधिनावगतसानाक्षेपात्। न हि विधिरर्थज्ञानार्थतामन्तरेण न घटते यत्तदाक्षेपात्। र
तस्मादव्यापकं लक्षणमिति। अपि च न चेष्टशः पदार्थः समस्ति यस्योपादानिकमेव शेषत्वं दर्शपूर्णमासादेर्हि यद्यपि फ २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

4

लशेषत्वमौपादानिकमवतस्थापि नियोगशेषत्वं वैनियोगिकं श्रुतिगम्यत्वात्॥ यद्युच्येत नियोगविषयतया यागस्वरूपं प्रतीय
ते न कस्यचिदुपसाध्यत्वमिति तद्युक्तं। उपसाध्यत्वेन हि नियोगः प्रमीयते नोपेतकर्तव्यतापदार्थता यागस्य नावगम्यते प्र
कृतिप्रत्ययाभ्यां स्वार्थौ मिथोन्विताव भिधीयेते न चान्वययोर्गुणप्रधानभावमन्तरेण संभवति। यत्नं च प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्राधा
न्यं। न त्विन्नुपसज्जनीभूतप्रकृत्यर्थो विशिष्ट विधीयमानं श्रौतमेव यागस्य शेषत्वं। तद्यथा द्वितीयया प्राधान्यं वा विज्ञाप्यते क्रि
यायाः शेषत्वं बोध्यमानं श्रौतमेवं प्रत्ययेनापि प्रधानस्य कार्याभिधायिना प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं बोध्यमानं श्रौतमेव भवति। फ
लशेषत्वमपि च यागस्यौपादानिकं। श्रुत्याद्यगम्यत्वादिति न्यायरत्नमालायां दर्शितं तस्मान्न तावद्यागस्यौपादानिक
मेक मेव शेषत्वं। फलस्य तु पुरुषशेषत्वं लौकिकमेव न तु औपादानिकं अपि तु स्वार्थमेव हि फलं काम्यमानं कामि
नं नियोजं स्वीकुर्वाणो विधिः काम्यं प्रतियागस्य केवलं शेषत्वमाह। प्रति न तु फलस्य पुरुषशेषत्वं तस्य पुरुषेणास्वयमेवा
वगतत्वादनवगतस्यैवानियोगेनाप्याप्यत्वोपपत्तेः। न हि पुत्रार्थं ब्रह्मवर्चसादि प्रार्थ्यमानं पितरं नियुंजानो विजानते। इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तंत्ररत्न योगः पित्रर्थतां ब्रह्मवर्चसादेरापादयति न ह्यसौ पुरुषार्थलक्षणेन तावदयुक्तं । यदपि सति विनियोगे क्रत्वर्थ इति तदप्युक्तिव्याप
कमक्रत्वर्थे प्राधान्ये सद्भावात् । तस्याश्रमीनिति द्वितीयाश्रुतिगम्यमग्निहोत्रफलं तस्मान्न विद्मः कोऽस्य साध्यसाध्यर्थ इति । स
४ माधत्ते । यत्संक्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्द्वयोरपि साध्यसाधनसंबंधो वैदिको न प्रमाणान्तरगम्यस्तथापि वैदिको वै नियोगिको
नत्वेवं हि न्यतोपादानपरिभाष प्रमाणगम्य इति न लिङ्गाद्याख्येन साधनमुत्पन्नत्वे यस्यैकदेशिनिमित्तमर्थः किं तु पुरुष
र्थे पदार्थे करणमिच्छात एव न नियोगतो निविधिनः क्रत्वर्थत्वनिश्चातं इच्छातो न । कुतस्तर्हि नियोगतः तत्र तेन तत्करणमनुष्ठान
मभिप्रेतोक्तं । तस्यापि स्यार्थलक्षणेनेति । इच्छाधीनेत्यर्थः । नेनेच्छाधीनानुष्ठानः पुरुषार्थः शास्त्राधीनानुष्ठानः क्रत्वर्थ इति । न
नृभ्ययत्राप्यनुष्ठानमिष्टात एवं सत्यमेनावांस्तु विशेषः फले हि पुरुषस्य शास्त्रनिरपेक्षस्य रागतः प्रवृत्तिः साध्यप्रसूतत्वाच्च
साधनानुष्ठानस्यार्थलक्षणत्वमुच्यते । क्रत्वर्थस्य तु शास्त्रीयत्वे कृतप्रकाराय तन्मनुष्ठानं शास्त्रलक्षणमिति । एतदुक्तं भवति राम
स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुपकारार्थः क्रत्वर्थ इति यत्तु विधाद्यपरहितं यथाधानं यथाध्याधेनं तत्क्रत्वर्थं ४

य॰ त॰ १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विरोष ना । पि पुरुषार्थे केवलान्नि विद्यार्थत्वादिति ॥ एवं व्याख्याते फले तावत्स्वयमेव प्रवृत्तिस्तत्साधनेपि सामान्यतस्तत एवाख्या
तस्तु विशेषमात्रे तदङ्गेषु तु शास्त्राय नसाधनं परिज्ञानोत्तरकालं भवती प्रवृत्तिः शास्त्रलक्षणेति । भाष्यवार्त्तिकयोरपीयमे
व व्याख्यायत्र सामान्यतः प्रवृत्तिरर्थलक्षणा सपुरुषार्थस्तद्विपरीतः क्रत्वर्थः स्तदुपकारार्थः क्रत्वर्थः । इतरथा प्राधान्यस्य
6 क्रत्वर्थत्वापत्तेः । तस्मात्स्वयंप्राप्तार्थितफलनिमित्तानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुपकारार्थः क्रत्वर्थः । तदनेनैव लक्षणेनार्थ
फलस्याविधेयत्वं सूचितमित्यभिप्रायेणोक्तं । फलांशे भावनायाः प्रत्ययेन विधायकः । वक्ष्यतेडेमितिश्चात्रास
लिप्सार्थलक्षणेति यदुक्तं तदेवानेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । नहि न्याय शास्त्रेतत्प्रतिपादने संभवति लक्षणपरत्वमुक्तं ।
तेनैव व्याख्यातव्यं । ननु प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वक्तव्यमिति लिङ्गनिर्धीयते किं फलांशे विधिः प्रयोजकोनेति । त
त्र करणांतिकर्त्तव्यतांशवत्फलांशस्यापि विधेयभावनाविशेषणत्वेन विधेयत्वे योमन्यते तं प्रत्युच्यते । यस्मिन् स्वर्ग
पश्वादावनुभूयमाने पुरुषस्य प्रीतिस्तुष्टिर्भवति तस्य लिप्सार्थलक्षणा । स्वारसिकीत्यर्थः । अविभक्तत्वात् । सर्वे हि फ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कमि ७

तं०५० लं प्रीत्याऽविभक्तं भवति । यत्तु भावना विशेषणत्वात्फलविधानमिति । सर्वं विशिष्टविधिर्विशेषणगोचरयति यद्यन्य
तो न लभ्यते । विशिष्टभावना विध्युत्तरकालमर्थान्तरविशेषणे विधिः कल्प्यमानो यत्र विधिमन्तरेण प्रवृत्तिर्नल
५ भ्यते तत्रैव कल्प्यते नान्यत्रा ऽनुपपत्त्यभावात् फले च रागत एव तिसर्वे सुंदरे पुरुषः प्रवर्त्तत इति किं विधिना तत्
स्मान्न विधेयं फलं । किं भवति प्रयोजनं । इपत विधिना भिचारस्य विधानात् प्रतिषेधाप्रवृत्तेरनर्थत्वं स्यानेतरयथा पूर्वः
पक्षः । सिद्धांते त्वविधानात्प्रतिषेधविषयत्वेनानर्थत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः । अत्र चोदयति दुःखाकरत्वात्कष्टो
यागः पुरुषार्थः । यद्धि पुरुषस्यानुकूलवेदनीयं तत्पुरुषार्थं न दुःखाकरस्य यागस्यानुकूलवेदनीयतास्तीति । उ
त्तरत्वेना विभक्तत्वादिति स्वर्गावयवयोजयति साध्येना विनाभावात्साधनस्य पुरुषार्थतोक्ता । साध्यं प्रार्थ्यमान
स्य साधनमन्तरेण तदलाभात्साधनमप्यनुकूलवेदनीयं भवत्येवेति ॥ ॥ एवं वाप्यन निदृष्टसंस्कारणानीति फला राम
त्या०६ र्थवादेनुदाहरणमिति । अनति इत्यपमित्या द्विगतार्थो । गोदोहनादीनि वाक्यात्पुरुषार्थानि प्रकरणेनैकरूपका ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रकारिहरूपेते॥ तस्मात्समुच्चयेन पूर्वः पक्षः। असार्थः। यद्यपि पशुकामपदसमभिव्याहारात्पुरुषार्थत्वमेषां तथापि
क्रत्वर्थेऽप्रणयनाश्रयणान्न मुखेन क्रतूपकारकत्वं तावदत्वरूपांगीकर्त्तव्यं। तत्र यद्यनंगमेवेदं क्रतोः स्यात्तदा तत्त
स्यांगस्य हानौ वैगुण्यं स्यात्। वैगुण्याक्रत्वाश्रयणाच्च गुणादपि न फलं सिद्ध्येत्। तस्मादुभयानुग्रहार्थं क्रत्वर्थत्वम
प्येषामस्त्विति। सिद्धांतस्त्ववधारणया। कथमवधारणा। पुरुषार्थो नमो वेति। कुतः। तादर्थ्यलक्षणेन शेषत्वेन। ताद
र्थ्यलक्षणा चात्र शेषत्वस्य समर्थः। न ह्युपकारलक्षणं शेषत्वं येन क्रतूपकारकत्वात्तच्छेषत्वं स्यात्। किंतु तादर्थ्यल
क्षणं न चैषां क्रत्वर्थत्वे प्रमाणमस्ति। वाक्यस्य पुरुषार्थत्वमात्रे पर्यवसानात्। प्रकरणस्य च संयुक्तेऽप्युपहते।
अनंगस्यापि चोपकारकत्वाविरोधात्। यत्तूक्तं वैगुण्यं स्यादिति। तद्यदि चमसलोपाभिप्रायेणोक्तं तत्र सत्यपि स
मानं। यद्यपि गोदोहनं क्रतोरंगं स्यात्तथापि तद्गतिप्रयोगे चमसो न प्रवर्त्तत एव। अथांगत्वे सति तत एव क्रतूपका
रसंपत्तेरंगमपि चमसो नाद्रियते। उपकारायद्यंगानपेक्षमाणेन स्वनिष्ठानी ति तथा सति पुरुषार्थेनापि तत्संपत्तेर्वि

6

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं. व. ऽर्षदिंगलोपो न दोषः। अतश्च यथैवैनेमि त्रिकेन साम्प्रदस्या द्विनांगेनोवरुद्धे प्रयोगे नित्यस्य पांचदश्यादेरनंगत्वेन
श्यानुरूपार्थेनानंगेनाप्यवरुद्धे प्रयोगे लड्वा यादेवर्वमसादेरनंगत्वाल्लोपो न दोषः। तेन पञ्चकामप्रयोगे प्राप्यितम
६ त्रमंग मन्यनतुल्वमसमासवत्वं प्रणयनमित्ति पुरुषार्थान्येयगोदोहनादीनि॥ अत्र माध्यकारेण पूर्वपक्षावस्थायांगत्व
क्षत्वप्रकारस्तम्भो ह रपतडसुत्वाडव्यगुणसंस्कारेषु वादरिरित्युक्तो। सिद्धांतितु नयत्र प्रकरोति स शेषः। यस्तु यदर्थः
श्रूयते स तस्य शेष इत्युक्तो शेषः परार्थत्वादित्युक्तो। अत्र स्माष्यमाध्यग्रंथाद्नुमीयते बादरिमतं पूर्वपक्षस्तत्र बाद
र्यधिकरणइति। वादर्यधिकरणं हि द्रव्यगुणसंस्कारानामुपकारलक्षणाशेषत्वाभिप्रायेणाद्रव्यादिष्वेव शेषत्वमिति
षत्वावधारणपर वादरिमतं पूर्वपक्षं कृत्वा कर्मादिष्वपि शेषत्वमस्ति परार्थत्वलक्षणत्वादिति जैमिनिमतं सिद्धांति
तं प्रथमे व्याख्याने। द्वितीये तु वादरिमतमपि सिद्धांतमंगीकृत्य द्रव्यादिषु शेषत्वमेवेति द्रव्यादीनि शेषत्वेन नियम्य राम
कर्मादिषु शेषत्वं शेषित्वं चेत्युक्तं। तत्र प्रथममेव व्याख्यानमभिमतमिति ज्ञातो ग्रंथाद्नुमीयते॥ ॥एवं वा॥ इष्या ६

इति १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जेननियमं क्रत्वर्थः। इष्ट्वार्जनं च तन्नियमस्य इष्ट्वार्जननियमः। यदिदं प्रतिग्रहाद्युपायेन नियतं इष्ट्वार्जनं तत् क्रत्वर्थमिति
र्थः। कुतस्तेन क्रतुना हि द्रव्यमाकांक्षितं तेन क्रतुनैवार्थो हि धीयमानत्वात् इष्ट्वार्जनं क्रत्वर्थं। युक्तं चैतत् स्वाहा न दिस्समुपा
देयं। यद्देव क्रत्वर्थं इष्ट्वार्जनं तद्देवेत्थं प्रतिग्रहाद्युपायनियमेनोपादेयं भवति। यथावघातादयः क्रत्वर्थाः एवमयमपि नि
यमः। तस्मात् क्रतुविधिनैव सहास्य नियमविधेरेकवाक्यताऽपेक्षिता द्वारा। क्रत्वपूर्वेऽस्य दृष्टद्वारात् नियमापेक्षते। प्रति
ग्रहाद्युपायनियमस्तावदिष्ट्वार्जनोद्देशेन विधीयमानस्तदंगभूतं न स्वरूपे कार्ये वोपयोगि भवति। न चायं नियमा
दिष्ट्वार्जनेन स्वरूपेणोपयुज्यते विनापि तेन तत्सिद्धेः। कार्यमपि यदि क्रत्वपूर्वे स्यात् तस्यादृष्टद्वारात्तदुपयोगित्वं नियमस्य
युक्तं भवति। तस्मान्नियमबलादेवेष्ट्वार्जनं क्रत्वर्थमिति कल्प्यते। इतरत्र पुरुषार्थत्वपक्षे तु तदुपतिपद्यतार्थेष्ट्वार्जनमिति
यमेनाद्युपात्तं द्रव्यं धर्मव्याहंतस्येवतस्यान्तरान्नियमस्य फलमस्ति। इष्ट्वार्जनस्वरूपे तत्कार्ये वानुपयोगात्। तन्नार्जितं गवेष
णीयमानमुपस्थानाच्छ्रुतं फलमध्याहर्तव्यं तेन तस्य सहैकवाक्यता नियमस्य कल्पयितव्येति। ये तु न क्रत्वपद्यन्ते तेषामेकं रथ्यते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰ व॰ वात्तस्मान्न नियमस्य फलमश्रुतमप्याहत्य तेन सहैकवाक्यता कल्पयितव्येति। ननु क्रत्वर्थत्वेपि तदेकवाक्यताक
ल्पयितव्यैव। तत आह। अरत्र क्रत्वर्थत्वपक्षे श्रुतेन क्रतुविधिनैकवाक्यता तदन्यथा श्रुतेनेति विशेषः। तस्मात्सर्वम
७ वद्यं क्रत्वर्थं तन्मात्रोद्देशेन नियमविधानात्। स्वर्गादिनियमो हि प्रकरणस्थवाक्यक्रत्वर्थद्रव्योद्देशेन विधीयमानो
न द्रव्यं हि मानसं क्रत्वर्थतामापादयति। प्रतिग्रहादि पापनियमस्तु द्रव्यार्जनमात्रोद्देशेन विधीयमानस्तन्मात्रमेव क्र
त्वर्थतां सूचयति। तस्मात्सर्वं द्रव्यं क्रत्वर्थं। क्रत्वर्थे द्रव्यार्जने सति हिरण्यादिनाशे क्रत्वर्थद्रव्यनाशात् क्रतुवैगु च
ण्ये तामवसादिनां क्रतुप्रतिसमाधानार्थमुपदेशो युक्तो भवति। तदाह्य व्यतिरिक्तक्रतुसंबंधद्रव्यमुखेन क्रतूप
पत्तिश्चेतो [illegible] तत्र च पुरुषार्थपक्षे क्रतुवैगुण्याभावात् क्रतोश्चानुपस्थानान्न समाधानापेक्षा नास्तीति फलकल्पनैव
प्राप्नोति। तस्मात् क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनस्य सर्वधर्मेभ्यः। श्रुत्यादिप्रमाणादनंतं क्रतोः पुरुषस्य तुष्टिमुत्पादयन्नर्जिता राम
र्थाः कामश्रुतिनिरपेक्षाः। ज्योतिष्टोमेनेत्यादिनिरपेक्षाः। तस्मात्पुरुषार्थमर्जनं। यत्तु क्रत्वविधिविहितत्वात्क्रत्व ७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

र्थेतेति तत्राह। शरीरधारणार्थमेवासौ पुरुषोऽभ्युपादत्ते। ननु किमित्यत आह। अ नयत्यनुपपन्ना हि कामश्रुतिर्निराद्रिये
त। न च पुरुषार्थेनोपार्जितमस्तीति नैव क्रतोरपि सिद्धेरन्यथानुपपत्तिः। स्वीपत्ते। यथाधाने वसंतादिविधिप्रयुक्ते तु द्रव्ये न का
मश्रुतिनिरस्तदा हि प्यते न चैतदपि। अपि च क्रत्वर्थद्रव्यार्जनेन क्रतुविघातः स्यात्। कुत इत्याह। द्रव्यतो हि शेनवद्द्रव्यः परिमा
गे क्रियमाणेऽयागो भवति। यत्र द्रव्ये हि शब्दसार्थं भिन्नक्रमश्च्युता द्रव्यभागे हि क्रियमाणे यागो भवतीति। ननु किमिमा
ह क्रतु प्रयुक्ते तु द्रव्याभावात् स्वीयद्रव्याभावात् परित्यागो नास्तीति क्रतुविघातः स्यात्। यथेष्टविनियोगो वै हि स्वत्वे केव
लक्रत्वर्थेनोपन्यस्ता। विनियोगाद्यथेष्ट विनियोगस्य चाभावात् स्वत्वाभाव इति। एतच्च अपाये एवंभूतस्य स्वत्वमुपलब्धमिति
मत्वोक्तं। न त्वेतदेवतं त्रं। क्रत्वर्थतयैव क्रयेणोपात्तस्य सोमस्य स्वत्वानपायादिति। एवं च नियमस्यार्जनांगत्वान्नदिति
क्रमे पुरुषस्योपायान्तरेणार्जने प्रसंगाभावः कल्प्यते न तु क्रत्वर्थत्वं प्रमाणवदिति। अन्नानंतरमपि वसादिभाष्यं तदेवं स
निप्रयोगकालान्तर्वहि रित्यनेन संगतार्थं वा तत्रैवोक्तं। द्रव्यमित्यभिप्रेत्य लिंगदर्शनभाष्यमनुसंधत्ते। द्रव्यार्जनं च प्रक्रा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अंगभूतद्रव्यार्जनारंभेणैव प्रधानारंभात् तदतिपातनं स्यात् ५
पूर्वपक्षेऽपि ३

तं·व· निसर्वकर्तॄणां प्रक्रमात् अपवाद एष स्वर्गकामो लोकाच्छिद्यते इत्यनेनापि चोपक्रांतानीत्याद्यतिपातयेदित्यंतं भाष्यमर्थतः पठि
तमाह्रिपतिप्रधानारंभविषयमतिपातनं पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानयजिनामत्वात् नारंभणमतिपातनं प्रधान
८ [illegible]रंभविषयमित्यर्थः। ततो द्रव्यदात एव लिंगं अंगभूतद्रव्यार्जनारंभेऽपि प्रधानभूतयज्ञनारंभोपपत्तेः। समाधत्ते अथ वांग ऽिति ३
रंभेणैव प्रधानस्यारब्धत्वात् तदतिपातनाभावः। पुनराह्निपतियागाकरणात् अतिपातनं यत्तदितरत्रापि पूर्वपक्षेऽपि द्रव्यार्जना
एवायं यदि प्रधानारंभोऽतिपातनं तदोऽङ्गारंभेणैवारब्धत्वादनुपपन्नं स्यात्। अथ ननु प्रमाने त्वनिपातने संभवत्यंगानुष्ठानेऽपि द्रव्यार्ज ४ऽ
नानुष्ठानमिति नातीव सिद्धांतलिंगतयास्थापनमिति। यत्तु नियमस्यैव कृत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वे विंतयं ततः पुरुषार्थेम
पि द्रव्यार्जनमस्तीति मन्यमानेन तेषां पुरुषार्थस्य द्रव्यार्जनस्य क्रतुसंभावात्तन्नियोगतस्तदनुष्ठानेऽकर्म्मोपक्रमः स्यात्त राम
त्रोपक्रांतानि सर्वकर्म्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुरिति लिंगदर्शनमोष्यमनुपपन्नं स्यात्। यदपि ह्योमवसादीनां क्रत्वेकां ८

संभवत्येव पूर्वपक्षेऽप्यतिपादनमिति ३३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वतः प्रयोगनानुष्ठीयमानेऽनुष्ठीयमाणे विशेषतः सर्वार्थत्वान्नदनुष्ठानेन २ अङ्गो तानांच्च वश्यसमापनीयत्वादीश्वरेणापि च सर्वेसमापनस्यदुःशकत्वा २

तद्रूपसंबंधः पूर्व[illegible]पक्षेलभ्यतइत्युक्तंतदपिपुरुषार्थस्यापि ऽद्रव्यस्यसिद्धांतवत्पूर्वपक्षेपिसंभवादनुपप
न्नं स्यादिमास्तांतावत् क्रत्वर्थेषुद्रव्यार्जनेसतिसर्वक्रतूनांप्रक्रमाद्युगपत्सर्वानुष्ठानासंभवादन्यतरानुष्ठाने
प्यनध्यवसायादशक्नोयोर्थः स्यात्केषिविरोधात् अपितुयदिशास्त्रात्कर्मार्थंद्रव्यार्जनंतत्तर्हिनामत्रजीवनादौ विनि
युज्येततत्तथार्जितंद्रव्यंतत्रजीवनलोपात्सर्वतंत्रपरिलोपः स्यादितिमाष्यार्थमाह क्रत्वर्थंचद्रव्यार्जनेसतितथार्जित
9 स्य क्रत्वर्थत्वेनार्जितस्यामत्रविनियोगाच्छरीरनाशात्सर्वतंत्रपरिलोपः स्यात् ननुपुरुषार्थार्जितनजीविषातः
स्यात्तत्राह न च पूर्वपक्षवादिनोद्रव्यार्जनेविधीयते एवं क्रत्वर्थं अपरंपुरुषार्थमिति किंतर्हि क्रत्वर्थएकमेवेदं उ
तइमतआह द्रव्यमुपाददानस्यैतेप्रतिग्रहादयोनियमाउपदिश्यन्तेपुरुषस्य तिहेतोः द्रव्योपादानमात्रोद्देशेन
नियमविधानात्तत्त्रास्त्रस्य क्रत्वर्थत्वेतिपूर्वपक्षवादिनोमतमिति यत्तुसर्वतंत्रपरिलोपक्रत्वनुष्ठानपरिलोपं

अतएवहिक्षमिवत्यादीनांक्रत्वर्थत्वेनापूर्वपक्षेदर्शितः अन्यथाक्रत्वनेकांतद्रव्यसंबंधाश्रितत्वंननुल्यतास्यात् तेन पूर्वपक्षोद्रव्यार्जनविशेषोद्देशेननियमविधिः किंतुद्रव्यार्जनमात्रा
केनतन्मात्रेणनियमविधानादन्ययोपात्तंद्रव्यं ... क्रत्वर्थमेवेत्यन्यत्राविनियोगात्सर्वतंत्रपरिलोपोहणमुच्यतइति २ पाठांतरे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Shareda Peetham

ते.च. यावज्जीवतेषामर्थैर्थस्यावन्तवाट्नेकर्मार्थमुपात्तमनन्यत्वविनियुङ्क्तेति कर्मभेदोनेतीति हि गम्यते। न च कर्तृ
८ त्वातल्लोपः शक्यतेवक्तुं। तेषां हि मध्ये नियममात्रस्य पूर्वेपक्षे कर्मार्थत्वात्तत्तुसर्वस्याङ्गेनस्यातेननाङ्गितिंइत्थंसर्वस
र्वेङ्कर्तृनामंगयेजन कोविहितनियोगेन युक्तः स्यात् तल्लोपस्थितेकस्यचित्कर्मणोनुष्ठानेकर्मार्थइत्यसाङ्गेनेतवाग्र
तिग्रहादिनावापूर्वेमङ्गिलस्य संकल्पवशान्नत्त्वकर्मार्थत्वमेवापादयतीतिनस्यवार्थता। तथाह्यनेकपुरुषसाधारण
सेवानेककर्तृसाधारणस्यापिसंविभागेनासाधारण्यसंपाद्यसंभवत्येवानुष्ठानं। तथा दर्शपूर्णमासयोः सहा
वह्नीतीतिवत्तत्रसंसृष्टब्राह्मणादिद्रव्यमानेयाग्नीषोमीयसाधारणमपितिमङ्स्यप्रत्यक्कर्मणोनुष्ठीयते। यद्यपितत्रप
रमापूर्वमेकमस्तितथापि प्रत्येकं कर्मार्थता विभागेनैव क्रियतइतिनास्तिकर्तृत्वतुष्ठानलोपः। तस्माद्यथोक्त एवमा राम
ष्यार्थः। एवंचसतिप्रयोगकालाद्बहिरेतदंगसदनुपकारकंस्यादितिमाशंक्याख्यानुमतनुमाषितं। तत्राशंकाऽतिप ८

CC-0: Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेत्यातिपातनंग्रंथान्यरत्नस्तेग्रंथमुक्तष्यतछेपत्वेनायंग्रंथोयोजनीय इति २

ॐ

ततग्रंथानंतरमिदं भाष्यं कथं सर्वतंत्रपरिलोपानंतरं व्याख्यायत इति तत्राह। अंतरेणातिपातनं ग्रंथेतनायं ग्रंथः संबध्य
ते। कंतहि किं न तहि संबध्यत इत्यर्थः। तत्राह सर्वतंत्रपरिलोपः स्यादिमस्यायं ग्रं। तेनायं भाष्यार्थः। प्रयो ग काला
द्बहिर्भूतमपि यदेतत्दंगत्वेनाभिमतं तदेवं सति सर्वतंत्रपरिलोपप्रसंगे सत्यनुपकारकं कृतो। स्यात प्रयुक्तविद्याज
कमेवस्यात्। नारीरविद्यातेनुष्ठानविद्यानादिति। यथानाश्रित्य जेवापूर्वे ग्रंथे शकरत एवायं ग्रंथोव्याख्यानुमितिम
त्वाव्याख्यानंतरमाहाथवाप्रयोगवचनवहिर्भावात् अप्रकरणस्थत्वान्नेदं फलवंतोरंगा। नचाप्रकरणस्थस्या
पिजयादिवत्श्रुत्यादिभिरंगत्वं तदभावादित्याह श्रुत्याद्यभावात्। आरूप स्य चायमर्थः। एवं च सतीति न पूर्वोक्तो
पजीवनं किं तर्हि एवं सति इव्याजेनस्पष्टक्वथ्येतेसतिश्रयं दोषः। निःप्रमाणकत्वं। कथं यदेतदंगत्वेनाभिमतं इज्याङ्गं
नंतत्प्रयोगवचनसंयोगजिघृक्षायावंतं कालं मनसि विपरिवर्ततेतस्मात्कालाद्बहिर्भूतं यस्मात्बहिर्भूतत्वादित्यर्थः। अ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰च॰ नंगंस्याद्दितिनत्वनुपकारकमितिभाष्यं।तत्कथमनंगमितिव्याख्यायते तत्राह।अंगत्वेनाप्रतीतेःनुपकारकंस्याद्दि

१० तिफलेनायंग्रंथः।अंगत्वस्यफलमुपकारकत्वंतन्निराकरणद्वारेणांगत्वनिराकरणमेवेदमिति।एवंचसन्निधि

त्सिद्धांतोप्यंकमेकस्याधमावादनंगंक्रत्वारिस्युक्तंतदस्येवभाष्यस्यप्रतिपाद्यंसत्प्रधानहेतुन्यथातत्रोक्तेऽददानीमा

ख्यास्वंदक्रियतइतिवेदितव्यं।व्याख्यानांतरमाह।अथवाप्रधानकालत्वादंगानामन्यास्मिन्काले क्रियमाणमनुपका

रकंस्याद्दिति।नत्वाधानवत्प्रभवितुमर्हतीतिभाष्यस्यवरमेव्याख्यानेतदेकवाक्यतयाव्याचष्टेयथाधानमन्यकाल

मपिप्रधानस्योपकारकंनैवमिदंइज्याजेनंकुतःकालविधेरभावात्।आधानेहिकालविधिरस्तिवसंतेब्राह्मणो

ग्नीनादधीतेति।नस्मात्क्रत्वर्थंसदंतसंतंत्रमुपाद्यंस्यात्।एतदेवदर्शयति।एवंकतुःप्रक्रांतस्तमेवारीहेकस्य राम

इज्यामुपादत्ते।उपादेयमित्यर्थः।ततःकिमित्यतआह।एवंचेत्संतत्रंइज्याजेनेक्रियमाणेसत्ययमधिनाबोनवतिन १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति

सर्वकर्मणि प्रक्रान्तानि मे त्वेषु॥ यथा वहंति पौर्णमास्ये क्रियमाणे तत्सौर्ये सांगमिति तत्तदनुष्ठाने सौर्यस्योपक्रमो ऽ
वतिष्ठते एवमिहापि तान्यस्य कर्तारं ततः स्फुटं कार्त्स्न्येन कर्तव्यं तन्त्रमुपक्रान्तं करोतीति तावद्रूपं समापनीयं स्यात् तस्मा
त्क्रान्तस्थेत्वे सत्तिकालविरोधाभावात्सर्वकर्मप्रक्रमदोषपरिहारार्थं प्रतिकर्म झट्यावृत्तेनैतत्सर्वकर्मणां तन्त्रेणेति युक्तं।
नचैतद्दिष्टं न वसंभवमिति क्रतुविलोपप्रसंगात्। कदाचिद्विक्रतुः प्रक्रान्तः स्यान्नच प्राप्ताश्च मातंद्वयं लभ्यते। तस्मा
न्न क्रमवस्थे मिति व्याख्यानान्तरमाह न च आधानवद्भवितुमर्हतीति यथाधानमग्न्यर्थं तत्कालवर्थेनापि पुरुषार्थमेवं द्
व्यार्जनमपि केवलं द्रव्यार्थमेव कस्मान्न भवतीति निराकृतस्य पूर्वस्य पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तपक्षि बन्धमानफलं
बोद्धं। पाश्चात्यस्य वाक्यस्य विदानां कालेन निराक्रियते। अस्मिंश्च दर्शने न कालतानदोषः न च सर्वार्थमप्रसंग इति। नि
राकरणाभिप्रायमाह। अपि तु आधानस्य वाक्येनाप्रार्थ्यतावगतावसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यत्र पूर्ववाक्याभ्यां कालवि

ति आनेपि विभियोगे विशेषणविशेष्यभावो वाक्याद्यन्नइति वाक्येनेत्युक्तं। वाक्योदाहृ ती४ पक्षे रागभाव्ये वतत्र हिव वनंब्राह्मणोऽग्नीनादधीते ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. धिघोत्तनायत्वसंतपदमुक्तेः पठितत्वंइदानींचुद्वितीयांतमशिषदमन्यर्थत्वघोतनायोक्तेःपठितत्वमिति। अस्यपुनर्ई्या
१२ र्जतस्यानार्थत्वेप्रमाणंनास्तिप्रसिद्धोणातुपुरुषार्थतान्वगम्यते। नव्वर्जतस्यैइवार्थतास्वभावादेवसिद्धा।पुरुषार्थता
पिचासतद्वारेणैव तद्वाराद्रुपक्रियारूपेणतत्कथमन्यार्थत्वेप्रमाणंनास्ती।नाशंकेयात्तरत्वेनसैवमाषस्यामित्रार्थां
तरमाह्य वाजुआधानेनायुगयन्तत्याद्यंतेतनस्तस्यतन्मात्रार्थतायुक्तानवर्ततेनातेनक्रीह्यादयउत्पाद्यंते। अतो
नतस्यनूपमन्नार्थेमर्जनंतद्वारेणत्वन्यार्थमेवा। अवघातादिवन्ननकत्वर्थत्वेप्रमाणाभावात्पुरुषार्थ
त्वमिति।माषंवायानादधीतेतिनिर्वर्त्यकर्मामिधायिद्वितीयापदर्शनपरंमाख्येयं।अश्नीतादधीतेतिनिर्वर्त्यकर्मा
मिधायिन्योद्वितीययाश्नीनांनिर्वर्त्यत्वावगमान्निर्वर्तकमाधानंतदर्थमितियुक्तंतत्वेवमर्जनमिति। तत्पुनरिदंमंदमिवोत्र राम
रंअनिर्वर्तकस्यादितादर्थ्याविरोधात् निर्वर्तकस्य १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पिं संयवनस्य पुरोडाशस्य तदुपार्थत्वानभ्युपगमान्निर्वर्तकं प्रापकमिति। विशेषमाज्ञामीमांसकः पुनरेतदेव भाष्यमुत्तर
त्वेनयोजयति। अथ वाद्रव्यार्जनकर्तृप्रो नियमः फलवत्त्वात्पुरुषार्थोऽस्तु स्याहि पुरुषे फलं प्रतत्त्वमेव। आधानं तु
न पुरुषार्थं तत्र फलाभावात्। न क्रत्वर्थं श्रुत्याद्यभावात्। अतोऽर्थमेव तदिति यद्येवं व्याख्या। पुनः आधान
स्य क्रत्वर्थत्वं न प्रधानानां क्रतोरन्यत्फलमस्तीत्यप्रयुक्तेः षामर्जनं स्यात्। तेनाधानविधिना तावत् तेषामर्जनं कामश्रु
तिर्निर्वा। तत्र प्रतस्य विधिविहिताधानार्जिताग्निनामेनकामश्रुतयस्तदर्जनोपायं क्रयणादिकमाहिपंतीति पुनः
माधानविधिरक्रत्वर्थोऽपि क्रत्वा वैवं नियमं फलतीति। एतेनाधायत विधेरपि नियमार्थता व्याख्याता। न त्वेवमर्जनस
संभवति इत्यास क्रतु संबंधमनपेक्ष्यैव पुरुषे लवत्त्वान्नियमविधिरतेति उपभोगात् एवं तस्य प्रयुक्तिः संभवादसत्यप
र्जने विधानक्रतोरङ्गैकत्वमापद्यत इति नतद्यानिबंधद्वारेण नियमफलत्वमक्रत्वर्थस्यार्जनस्य संभवति। तस्मादवश्यमस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पा२

तं.व. क्रत्वर्थत्वंपुरुषार्थत्वंवांगीकार्यंइतरथाविधिवैयर्थ्यात्।तत्राप्रकरणेस्थत्वात्पुरुषार्थत्वमिति।भाष्यमेपार्श्वंव्याख्येयं।
अग्निमादधीतेत्यनंतरोयानमप्रयोजनारंभार्थत्वमाधानस्यायमतइति।भाष्या नंतरमाह।अथवाधानमुद्देनाह
१२ वनीयादयोग्निर्धार्यंतेलक्ष्य पाद्याकस्तदाभवत्यर्थः।पूर्वग्रंथस्पहिहितायेव्याख्यानेप्रयोगवचनबहिर्भावात्तनांगत्वं
दुर्व्याजेनेत्यर्थः।प्रदर्शित।तत्रयथाबहिःप्रयोगंप्राहिताअग्नयोंगत्वंप्रतिपद्यंतेएवंकस्मान्नभवतीतिपरिचोदि
तेसत्याह न वाधानवत्तर्भवितुमर्हंतीति।नवैतदाहवनीयादिवत्तर्भवितुमर्हतीत्यर्थः।कुतः।तत्र आहवनीयादयो
ग्नीनादधीतेतिवाक्यविहितेनाधानेनोत्पादिताः।किमस्माभिःप्रयोजनमितिसाकांक्षाःसंतोवाक्येनपदाहवनीयेजुहु
तीतिअनेनहोमांगतांप्रतिपद्यंतेविनापिप्रकरणेन।इहचस्माग्नेनेताहृग्गंतास्तिवाक्यंयत्तद्व्यार्जनंचकर्मणिवि ग.म
नियुंजीमा।घेवाधानवाक्याद्धाहरणंयदाहवनीयेजुहोतीत्यस्याप्युपलक्षणार्थमितिव्याख्येयं।अथयल्लिंगमुक्तमिति १२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

माधुपपद्यतइत्यतंतंभाष्यमर्थतोनुभाषते॥हदाहेगत्वायवाफलायवेति।अत्रफलार्थैत्वंतदेवाभिमतं।अंगत्वंत्वनभि
मतमेवेतिदर्शयति।अंगत्वेनास्तिप्रमाणंतदभिधानंत्वनास्थया।नह्यनेनतद्व्यार्जनस्यपुरुषार्थत्वंव्यावर्त्यतइति।
यद्वानैमित्तिकानांकर्मणामफलत्वमिष्टं।तेनैवभाष्येणदाहनिमित्तानामपिश्राद्धादीनांफलवत्वप्रदर्श
नेननिराकृतं।सूत्रमपिसर्वपुरुषार्थानांप्रीतविभागंदर्शयतीत्यस्मिन्नीतिशिष्टं।अविभक्तत्वादिति।प्रीत्याऽवि
भक्तत्वंपुरुषार्थत्वेहेतुंदर्शयन्नाहदृष्टस्यनास्तिपुरुषार्थत्वेनिदर्शयति।यत्वस्यप्रत्याख्यानंपुरुषस्यक्रतुसंबं
धाविभागादिति।तदपिभाष्यविरुद्धमिति।भाष्यकारोह्यविभक्तोहिपुरुषार्थः।प्रीत्येतिप्रीत्याविभागंदर्शयति।युक्ति
तोपिनैषपक्षोघटते।इतियच्छाद्वाक्ति।निर्णयेनिर्णीतमित्यस्तांतावत्।तत्सिद्धंप्रीत्याविभक्तत्वाद्व्यार्जनंपुरुषार्थ
मिति॥ ॥तदुत्सर्गे॥ ॥यद्यपिप्रीत्याविभक्तत्वाद्व्यार्जनस्यपुरुषार्थत्वेपिफलकल्पनाभावात्पुरुषार्थतापिसुत्सर्गे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.च. न हि प्रजापतिव्रतानामप्रकरणस्थानामपि फलकल्पनामयाजकवदर्थेवमस्त्विति प्रस्तूयते । तत्र प्रतिषेधत्वादेकवा
क्यत्वे वाक्यार्थत्वं युक्तमित्येतत्प्रतिपादयन्प्रतिषेधत्वं समर्थ्यते नोद्यंतमादित्यमीक्षेतेति न त्वनुद्यदादित्यमीक्षेत धातवः क
१३ तैवतावचनेन संबध्यंते । कर्तव्यतावचनः प्रत्ययः तेन यथोद्यंतमादित्यमप्राप्यकर्मतया संबंधो यथेक्षतिधा
तोस्तेनैव करणतया संबंधईक्षणेनादित्यं प्राप्नुयादिति न तु परस्परं कारकाणां क्रियाग्रहणेः समन्तोन्यसंबंध
भावात् । एवं नञोपि तेनैव संबंधो न प्राप्नुयात् उद्यंतमादित्यमीक्षेतेति । न त्वन्तरकारकेण । यतः पर्युदासेन
नीक्षणविधिः स्यात् । कुतः इमाहणं प्रत्यय संबंधेश्रुतिर्हि नानिमभवंतिन लक्षणाहत्वानि यदा तु नञुपपदयोः संबं
धस्तदा [illegible] स्वार्थो हि त्यावस्त्वंतरं लक्षयंति । यदा तावन्नञ्धात्वोः संबंधस्तदाप्रसज्यार्थस्य भावस्यानिषिद्धस्यावस्थि राम
तत्वात्तरकरणोपेक्षायां तत्करणतया ह्यभासहितामांसार्थो विनाभावात्संकल्पः स्वार्थो हि त्याप्रतिपादनीयइतिल १३

पत्र जि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क्षणा। यदा पुनः पदादिसेनतं संबंधस्तदापितत्स्य निवृत्तिस्तन्मात्रतदतिरिक्तसर्ववस्तुनो भावनाकर्मत्वयाप्रतिपादनाल्लक्ष
णैव। उपपदाऽनियमाभिप्रायेण लक्ष्यंतीति वक्तव्यं न येनैव केनचिदुपपदेनाख्यातं परिहाय तत्र संबंधस्तेनैव स
हासौ लक्षणा इति भेदोऽनेनेति। उदाहरणवक्तुर्वापेद्वं चावक्तुर्वचनं आदित्यसंबंधस्यासिद्धत्वान्नाप्यनंगीकरणं। तस्मा
ल्लक्षणादोषात्प्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते पर्युदासे सत्यपि यत इदं प्राप्तिपूर्वकः। ततः किं प्राप्तिस्तु दर्शपूर्णमासादिषु
विद्यते सा प्रतिषिध्यते। अयमर्थः प्रतिषेधस्य वक्तव्यं प्रतिषेधस्य पूर्वप्राप्तिरालोचनीया सा चालोच्यमाना प्रतिषेधस्य
वैदिकत्वात्तत्सामान्यनवैदिकत्वाज्जृम्भणपि तिष्ठते न तत्सा इति षष्ठप्रतिषेधोऽपि न हारणाकं वेर्थ इति। एवं च सति पु
ले न कल्पयितव्य मित्तत्स्थाने कल्पनागौरवं स्यात् तथापि नैष प्रतिषेधः किंतु नीक्षणं नाम मानसः करणसंकल्पः प्रति
यमितत्तथापि फलकल्पना मयात्र कार्यं वर्थं एवायं नियमः। न चैतावता हेत्वसाऽयुक्तो भवतीत्येतान्निवहेणास्य फलस्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं·वं· वणान्न फलं कल्पयितव्यं अत आह। फलार्थवादोयं न फलविधिरेतुं वराधिकरणान्निषेधात्। एतस्मिंश्च पक्षे विश्व
जिदादयोपपन्नोदाहरणं रात्रिसत्रादयश्च। विश्वजिदधिकरणे हि सर्वेषामनारभ्यवादानामश्रुतफलानां क्रतुसं
२५ बंधप्रमाणश्रुत्यादिशून्यानामफलत्वनिराकरणेन फलवत्त्वं साध्यते। न तु फलेन कर्तृप्रकारः किंतु पुरुषार्थ
रूपं किमपीयतदधिकरणगोचरः। न हि विशेषश्चेतावतु तत्सर्वार्थमनादेशादित्यादिषु हि रूपं गार्यमित्यत्र तु स्वर्ग एवाधि
न्नधिकरणे द्वितीयार्थसंयोगाद्धि भिन्नाधवार्थपुनः कर्त्वर्थत्वमात्रं कल्पनीयं क्रियतइति चासंकरो वेदितव्यः। एवं प्रा
प्तेनूमान्तयत्नादुक्तं प्रतिषेधोयमितितत्राह। नायं प्रतिषेधः। कुतः तत्सदृशत्वप्रतीतिर्हि प्रकृतस्यतो घृतमादित्यमासादेनेति
वचनेनान्तः। किं इतमितित्वसामान्येतत्कर्माख्याने तन्तु सामान्य विशेषणाकांक्षमाणमनेनाविशेष्यतो यत्र किमपि कर्मावि राम
हितं तदिदं नो घृतमादित्यमासीदेतेनादि। प्रतिषेधेसति पूर्वसामान्यवचनं साकांक्षमेवावतिष्ठेत ततश्च प्रमाणं स्यान्न २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६

हि किं चित्कुर्यो द्दिस्येतावन्मात्रं कस्य चिद पार्थ्येस्य प्रमाणं भवति। न च विशेषप्रमाणं किंचनास्तीत्यप्रमाणमेव ज्योथे
ता॰पेत्यापि विशेषाद्वे पप्रवर्तते न च सामान्येनाश्रुतः कर्म्मविशेषश्चाह्नेपेण स्ट्ह्येत। एवं च सति वाक्यभेदात्पूर्वोत्त
रयोर्मिथः संबंधाभावात् द्वाभामर्थ्वे द्वयविधानात् हि रहष्टं कल्प्येत। पूर्वं च कल्पयित्वा पुनस्तत्रापि फलं ते न महष्ट भेद
पि सामान्येकयात् क्रियया भावनेर नियता नं युक्त वंतेष्टकृत्वो ध्वशब्दणाङिति वदेवं प्रतिषेधे सति वहुसमंजसमतो
स्मा द्धिरेथान्तत्रकर्त्तमतावचनेन संबध्यते। तस्मात्तु प्रसुत्तः तदनंतरेण द्वाति ना संबध्यतेऽतो नान्वयेन रूपेणनि
यमार्थं कर्तृधर्मोद्द्योधतो नन्वस्तु नियमस्तथापि कर्त्रं कर्त्तृधर्म्मः फलकस्य [illegible] तामयाश्च कर्मधर्मत्वमेव युक्तमत
ग्राहत्व[illegible]र्थवाक्येन विपरिवर्त्तमाने तेनाक्रिकर्त्तं संतंश्चः श्रुत्साध्यसावात्तना [illegible] क्रिकत्तुना संबंधः क्रियाद्वे पादेव
हि कर्तृविवक्षामते। तेन तत्कृतमेव क्रियाया भावसंगा कर्तुमुचितं न कर्तुगतं। न स्यकेन विदपि प्रमाणं ताबेन तु द्वावना।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. रोहणात न यथाप्रमाणकं लक्षणं गीकर्त्तुमुचितं प्रमाणव्यवस्थापनं वा गुर्वपि तु न च गौरवमस्ति प्रकरणपठिता
नांश्रुप्रकारकांदेणाज्ञाश्रो प्रस्थापितेन क्रतुना संबंधात्तक्रियाक्षेपतः स्वरूप मात्रेणावगतेन पुरुषेणासंबंधो
१५ गरीयानिति नाश्रीयते। अत्र नारम्भविहितानां त्वसंनापतीतक्रतुसंबंधानां पि लक्ष्ययातेवा विधिरपि च विषय
स्य समीहितसाधनत्वबोधय न विशेषप्रमाणाभावे साक्षादपेक्षितफलसाधनत्वमेव बोधयति। जेनक्रतुक्रतु
प्रीत्युत्सर्गेपि यद्यपि नैतेषु प्राप्तिः श्रूयते गोदोहनादिव तथापि ह्यपतेद्र आर्जितवत् तथाप्येवंजातीयकानि क
र्माणि पुरुषार्थानि शास्त्रस्य विधेरनतिशयं कात्वादिति। न बहुत्वं विकीर्षितस्य स्वभाव दर्शयति स्मात्
तिशयं कत्वादिति क्रत्वर्थेपि तुल्यत्वान्नायं हेतुः पुरुषार्थैकांतिक इति कस्यचिदाशंकायामपादितित्रिवृत्तमर्थमुक्तं राम
न बहुत्वं विकीर्षितस्य इति। तत्र व्याचष्टे न च क्रत्वर्थे बहुत्वं संस्त्रिक्रियते वा। प्रदर्शितमेतत्त्वा प्राप्तिरिति र्द्धतरपि १५

पुरुषार्थाय३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नसामर्थ्यात्तस्य संबंधेनतन्मुखेनप्रणाड्याऽक्रत्वर्थतास्यात्। क्रतुसंबंधिद्रव्यसंबंधेहिसतितत्संबंधोदेवपर्णमयीत्ववत्क्र
त्वर्थतास्यान्नचैतदस्तीतिकः पुनरुत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतीनांभेदः। उत्पत्तिर्नामयेनाकारेणकारकमभिधानेनोपात्तंतस्यासतः
वोत्पादनं। तस्यैवसतोऽप्राप्तस्यप्रापणंप्राप्तिः। तद्गतद्दृष्टातिशयोत्पादनंविकृतिः। सतएवादृष्टातिशयोत्पादनंसंस्कारइतिच तस्यैव
तः पुंपुरुषार्थोऽन्यजाति। किंपुनस्तानिकाम्यात्पथनिसानीतिचिंत्यं। तत्रकश्चिन्नावदाहफलार्थिनाकार्याणीत्येवमर्थेउप
देशएवांविश्वजिदादिवदितिमत्याभिप्रायः। तन्निराकरोतिनेति। नफलार्थिनाकार्याणीत्येवमर्थेउपदेशः। किंतर्हीत्याहति
त्वत्वेनसंबंधेनसनादिवत्। एतावतानैनसाऽयुक्तोभवतीतिवाक्यशेषेपापत्वेपश्रवणात्। तत्प्रयोजनमेषांरात्रीण
मिवप्रतिष्ठानोद्यंतमितिवत्प्रत्ययोनिमित्ततामेवादिमोदयस्प्रतिपादयतीतिवह्नामः। तस्मान्निमित्तफलवत्त्वा
न्नित्यवत्तद्वस्तुत्वादितेतदीक्षणाभावः संकल्पयितव्यः। नोद्यंतमीक्षेतनास्तंयंतंननभोमध्यगतमित्यादि। आहत्वान्निसं

16

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं·व· धंज्ञयत्तानेनसावित्रीनेद्दइत्पयं। आदित्यंध्यायताकार्येः संकल्पः पापनाशनः। अत्रचोदयति यदुक्तमनीक्षणं विधीयत
इति। तदयुक्तमीक्षणभावोद्यतीक्षण म भावत्वाच्चकर्त्तव्यतानघटत्ते। अभावेहिकर्त्तव्यो विधीयमानेकर्मविशेषावि
२६ धानात्तद्वतप्रक्रमविरोधस्तदवस्थइति। परिहरति। सत्यं। तामावस्पविधिर्भावएवत्वक्लक्षणपदाविधीयते संकल्परूप
इतिप्रतिपादयन्लक्षणानिमित्तंसंबंधं दर्शयति। सर्वत्रप्रवृत्तौ निवृत्तौवाकर्त्तव्यायांमानसंव्यापारमंगीकृत्य पूर्वसं
कल्पंकृत्वाततः प्रवर्त्ततेनिवर्त्ततेवा। तेनात्रापनीक्षणंकुर्वीत आदित्यस्यानीक्षणंकर्त्तव्यमितिमनसासंकल्पयति। ततोनी
क्षणस्यईक्षणाभावस्यमानसोव्यापारः संकल्पाख्यः कारणत्वात् तदविनाभूतत्वात्तस्माविनाभावादीक्षणाभावः शब्दाभिहितः
न्नाक्रोतितंलक्षयितुंप्रत्युक्तिः। किंतेनेहसंकल्पोविधीयतइति। ननुस्पर्शादीनामपिक्रियात्वादीक्षणव्यतिरिक्तत्वेनतद् राम
भावसंबंधात्किमितिनलक्षणास्यादित्याशंक्याहस्पर्शादीनामभावसंबंधात्। तदविनाभावाभावान्नतेषांकर्त्तव्यता। ततो २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

घंतमादित्यमितमस्यवाक्यस्यनायमर्थो यद्घंतमादित्यंपश्येदिति किंतु घंतंनेदृश्यमिति संकल्पयेदिति। अपिचपुरुषप्रयत्नः कृतिरि
त्यादिभावंमात्रवत्सकर्तव्यार्थत्वेवसति विधायकः कर्मोत्पत्तिमात्रनिष्ठ एवस्यात्। अत निग्रहणं विनियोगस्याप्युपलक्षणार्थ
मेवं वसतियदेवास्यप्रत्तादर्थोप्रतिपादकत्वमदः। तत्प्रयोगप्रतिपादकत्वमित्यर्थे सत्येव हीयेत। नत्वनेनविनियोजकत्वहा
निरभिधीयते अंगविधीनामपि विनियोजकत्वम् जकत्वाभ्युपगमात्। नहि प्रयोगवचनेनांगत्वं सिध्यति। अंगंसत्प्रयोगवचनेन
गृह्यतइति नतु प्रयोगवचनादंगत्वं। तस्मात्प्रयोजकत्वं हीयेतेत्ययमेवार्थः। कुतो हीयेतेत्याह प्रयोगवचनेनकृतत्वात्।
17 तस्मात्स्पष्टत्वोग्रहीनत्वेऽथ तत्रविधायकोर्थवान्। एवंचयत्प्रयोजकत्वंमाकल्पीति विश्वजिदादीनांकाम्यत्वमिष्टं जिति
निराकृतः। प्रयोजकत्वस्यैवसमर्थनीयत्वात्तत्सिद्ध्यर्थं नैमित्तिकत्वमेवयुक्तमितीयत्विहसमिदादीनामंगत्वसम
र्थनं तत्र प्रजापतिडत्तवैषम्यप्रदर्शनमात्रार्थं नतु प्रतिपाद्यत्वेनेति मंतव्यं। प्रकरणाधिकरणे प्रतिपादितत्वात्। यदि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.वा. वाक्यप्रतिपाद्येनाधिकरणभेदः स्यात् दर्शनस्थयेव चतुर्थे सिद्धं प्रधानापूर्वेदमर्थमंगीकृत्य प्रकरणाधिकरणं करणेदमर्थो प्रतिपा
दनमात्रपरं मन्यंते तेयद्यत्रत्पमभिधानममंगीकृत्य तथा मन्यंते तत्र्हि युक्तं मथपुनरिदाधिकरणे तत्संनिधावसंयुक्तं तदंगंस्या
१७ दित्येतदंगीकृत्य तथापि नयुक्तमित्याशयमात्रप्रधानमनिरूपकरणपरत्वात्तस्या संग्रहायाणपाधिकरणे च फलवद्दोत्तेकहेतुत्वाद्दित
रस्याप्रधानमितिफलवदंगत्वमितरस्य प्रसाधितपूर्वं वदत्वेन द्याधिकरणविषयत्वमस्यास्ति दर्शयति किंचैवंचा दितामतर्थ
कमेव प्रकरणाधिकरणमापन्नं । किं तेनाः हि येन प्रतिपाद्यं करणेदमर्थो मिति चेत् केन प्रमाणेन । प्रकरणेन । किं पु
नः प्रकरणं । प्रधानापूर्वमिति कर्त्तव्य संकः तावद्दि प्रकरणमित्युक्तं भाष्यकारेण कथं पुनस्तेन करणेदमर्थं परिक
ल्पते प्रधानापूर्वं हि स्वशब्देन संनिहितैः प्रयाजादिभिरुपसर्जनीभूतैः प्रधानतया स्वितमभिधीयमानं तेषां स्वार्थत्वेस्व राम
पदावगतकरणावरोधात्करणेन यानसंभवतीति तन्निष्काशर्थे स्वापेक्षितेतिकर्त्तव्यतां ग्रात्वं तेषामाक्षिपत्करणार्थत्वं परि १७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्पयतीति चेत् देवत्तं हि लिंगो गाह्ये पोत्रप्रमाणमुक्तं स्यात् प्रोक्षणादीनामिव करणे दमर्थो। सव चतुर्थ्यो घे सा। येन इति
छ्यरंगाधिकरण मपेक्षते तेन संयुक्तानां क्रत्वर्थत्वपरिकल्पनमुपादानमसंयुक्तानां तु प्रकरण मिति संज्ञाविशेषः का
र्मक्रियतां। अधिकरणे हि तयंतुपायामेदाद्युक्तं। प्रोक्षणादीनामपि क्रत्वंग भूत द्रव्यादौ श्रुत्यादिभिर्विनियुज्यमाना
नां तत्प्रमाणमेकमेव क्रत्वर्थत्वमिति कल्पमुपादानेन तादर्थ्यप्रमाणेन। तस्मात् श्रुत्यादीन्येव तादर्थ्ये प्रमाणमपूर्वार्थे
ष्वपि तान्येव प्रमाणं न तु ग्राहकग्रहणं नाम किंचित्। प्रयाजादीनामपि प्राकरणिकमेवापूर्वभावनाङ्गत्वं। तदेव
प्र वंकरणाधिकरणे सु साध्यते। अत एव भाष्यकारः प्रजापतिव्रतानां श्रुत्याद्यभावात् पुरुषार्थत्वमित्याह। इतरथा ग्रा
हकग्रहणाभावादेसे वा वत्स्यादित्स्पलमनया प्रसंगागतत्तीर्थान्तरदूषणकथाविस्तरप्रस्तावनया। न त्विदं प्रजापति
व्रतानि पुरुषार्थानीति॥ ॥इत्याशेतु॥ ॥उक्तं पूर्वाधिकरणे तथा च लोकभूते क्रिमस्मिन् सूत्रे च असंयुक्तानां फलेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रकरणान्तरेऽकत्वर्थत्वं। स्फ्यादीनामर्थेन। निर्वेदश्चायज्ञायुधानीति फलासंयुक्तानां प्रकरणेन विनियोगात्प्रधानार्थत्वं प्र तं.व.
सक्तं निवार्यत इति संगतिः। अध्यायसंगतिश्च प्रयुक्तिविशेषफलतया। पूर्वपक्षे हि प्रधानप्रयुक्तानि स्फ्यादीनि सिद्धा
१० नीत्यूहनं न हि प्रयुक्तानीति। न तु रत्नीय एवैषां यथासंयोगं विनियोगेनोहननाद्यर्थत्वं सिद्धमतः किमत्र चिंत्यत इत्यत
आह प्रदेयत्वेऽपि हि निराकृतो रत्नीयचिंता। किं सर्वेषु हननादिसर्वैः कार्यमुत यथासंयोगमिति। इह तु प्रदेयत्वे मंत्रा
नां करणत्वा क्रियत इति पूर्वपक्षमाह एतानि वै दश यज्ञायुधानीति विधिरयं यागसाधनतया स्फ्यादीनामप्राप्तानां कु
तः स्वार्थत्वाद्यज्ञायुधशब्दस्य शब्दसमर्थलाभात्। इतरथा यद्यदुहननाद्यंगतया प्राप्तानामनुवादः ततः परार्थतास्यात्लक्षणा
र्थतास्यात् यज्ञसंबंधस्य हननाद्यायुधेषु यज्ञायुधशब्दः स्यात्। नास्त्येव विशेषोऽतिरिक्ततानि स्फ्यादीनि प्रदीयमानानि संति राम
यागनिर्वर्तनीयानीति ततो भवंति यज्ञायुधानि। तथापि कथं यज्ञायुधशब्दो मुख्यः। न हि साधकतममात्रमायुधशब्दे नोच्यते इत आह १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व २

19 साधनत्ववचनोयं यज्ञायुधशब्दो । तत्तत्र पदे यत्त्वपक्षे भवति मुख्यः । संयत्साधनवाचिना युधशब्देन साधनत्वसामान्यं यज्ञसा
धनत्वमभिधीयते गौणः पाक्षिकः । तत्र सूत्रे गौणत्ववादे तेन समासं यज्ञशब्दस्तु पूर्वपक्षे मुख्यः सिद्धान्ते तु सोपि लक्षणया तादृक्तत्रथाय
द्रिद्रव्यत्वं नोच्यते ततः प्रणाड्या यज्ञसाधनसाधनमिति कृत्वा गौणः । स्यात् । लक्षणैव गौणशब्देनोच्यते जघन्यवृत्तित्वसामा
दिति । अविशेषेणेति सूत्रपदमपि शब्दमुपक्षिप्य या वदृष्टयागसाधनत्वाविशेषोपि प्रधानयागसाधनान्येवैकश्रमेतानि निर्दि
दश यज्ञायुधानीत्येतानि पदानि साकांक्षाणि प्रकरणेन प्रकृतेन दर्शपूर्णमासयागेन सहैकवाक्यतां यान्ति एतानि निर्द
ष्टयज्ञायुधानि तस्मादेतैः प्रधानयागः कर्तव्य इति । अतो नैषां प्रयाजादिभिरङ्गैः संबन्धः । अथवैतानि वेद शयज्ञायुधा
नीति कर्तव्यपदमध्याहृत्य परिपूर्णमेकं वाक्यं । तत्तु दर्शपूर्णमासप्रकरणे आम्नानात्प्रधानस्यैवांगं प्रकरणेन ता
न प्रयाजादीनां । ननु यज्ञशब्दस्य यागमात्रवाचित्वात्तदनुवादेन विधीयमानानि द्रव्याणि प्रकरणबाधेन वैदितद्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं·च· र्मादिवदंगप्रधानार्थानीतियुक्तमत आह यद्धवीष्यासादयतीत्यर्थप्राप्तमासादनमनूद्य वेदिर्नियम्यते चेद्यामह वीष्यासा
१९ दयतीति अंगपूर्वाह विपां च सर्वेषामासादनमर्थप्राप्तं तस्मात् तत्र प्रकरणबाधेन वाक्यादंगप्रधानार्थत्वायुक्ता। इह
त्वेतानि वैदशायज्ञायुधानीति न किंचिदनूद्यते न सर्वानुवादेन विधीयमानानि द्रव्याणि सर्वार्थानि भवेयुः। किं त्विह
प्रियो यज्ञ इति सकलयज्ञानुवादेन तस्यैतान्यायुधानीति विधानात्सर्वार्थता युक्ता। नेत्याह न किंचिदनूद्यत इमानि न
खलु समासान्तर्भूतयोः पदयोरेकमुद्दिश्य वाक्यमितरद्विधायकं भवितुमर्हतीति निर्णीतमेतत्तत्र वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष
इत्यत्रातो तयज्ञशब्देनोद्दिश्य आयुधशब्देन विधानमथ सकलेन समासपदेनार्थप्राप्तं यज्ञसाधनसामान्यमनूद्यते तानी
ति विशेषविधिरित्युच्यते तदप्यसद् द्रव्यत्वात्सामान्यस्य सर्वस्यैवाग्नेयादिषु पुरोडाशादिद्रव्यविशेषविधानाद् द राम
श्वतथाविशेषकथंद्रव्यान्तरविधानं को दोषो व्रीहियववत् विकल्पो भविष्यति। ननूत्पत्तसु सन्निधौ यान्नि विकल्पो १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

माद्यः समुच्चयस्तर्हि भवतु। सोपि न। निरपेक्षविधानात्। सप्तमेव मेतत्। एवं तु प्रसक्तौ सर्वेष्वाप्तावद्यज्ञायुधसंयुक्तं वाक्यं
मुख्यार्थलाभात् प्रवृत्तिर्विशेषकरत्वाच्च विधिः। न त्वश्रुतानि पदानि विधौ निराकांक्षाणीति प्रकृते नैकवाक्यतायां तिग
न्तराभावात्। यदपि यज्ञायुधानि कर्त्तव्यानीति वाक्यं परिपूर्णमिति तदपि प्रकरणे न दृश्यते। साकांक्षत्वात्। न हि यज्ञांतरविधा
नेनार्थवत्ता संभवति देवताभावात्। वाजिभ्यो वाजिनमितिवद्धि यागांतरविधानेन प्राप्तिसंभवात्। नापि त्रिशेषभिन्नावरुद्धे
वैश्वदेवयागे गुणांतरविधानसंभवः। [illegible] वैश्वदेवयागे गुणांतरविधानस्य
[illegible] इह त्वनन्यगतित्वाद्वचनप्रामाण्याद्विनिष्प्रकृतसंबंधे गत्यंतराभावात् विकल्पो भवत्विति। एवं सति संख्यायां चैक. क्रियायोगाद्
पपधातेद्रश यज्ञायुधानीति। सर्वे त्व हि केनचिद् केता जिन्नेन संख्यानिर्देशे निर्भवतीति नादृहे कयागसंबंधात् उपपत्तेः। सिद्ध
नेनूहननादिनानार्थसंबंधात् संख्यानुपपत्तिः। अथैव सूत्रार्थः। द्रव्याणि स्फ्यादीनि प्रदर्शयेरन् प्रधानयागसाधनानि सु:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नं·न्यु· रन्यथानर्थकत्वादशुधनन्तस्य। अर्थशब्दो निधेयवचनो निधेयस्य गमसंगात्‌लाक्षणिकार्थत्वापत्तेः। अथवानुवाद्यत्वे
नाप्रवृत्तिविशेषकरत्वात् इत्थं वा संख्याशब्दानर्थकत्वादिति। तथापि कथं प्रधानार्थत्वमविशेषविधानात्‌ सर्वार्थत्वं पुनर्‌म
२० तत्क्रमविशेषणेन। अविशेषेणापि विधीयमानानि प्रधानार्थान्येव प्रकरणादिति। आध्यमर्थविशेषेण साध्यं वा
रूपयं। अविशेषेणापि विहितं प्रकरणेन प्रकरणादित्यर्थः। प्रधानस्य भवितुमर्हति। [illegible] ऽविशेषेणेति प्रधानार्थत्वेयु
क्तिरुक्ता। यदि हि विशेषणं गमुद्दिश्य विधीयेरंस्ततो गुणार्थान्यपि स्युः विशेषविधानात्तु प्रकरणात्प्रधानार्थानीति॥
॥स्येन तदर्थेन॥ ॥करणविभक्तयास्फुटेन किमपि कर्तव्यमित्युपेक्षितपदान्तरेण इतीतमनेनोक्तं नन्वेदं ने प्रयोजनं प्रतिनि
राकांक्षत्वात्‌ नान्यत्प्रयोजनमाकांक्षति। निराकांक्षस्य च नयागेन संबंधः। ननु यागार्थत्वेपि प्रतीयमाने कथमुद्धनन्ना राम
द्धितेवनेराकांक्षं तयागेनात्‌ आह [illegible] वाक्यादेषांस्फुटाद्वी २०

नै॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामुद्दहननादिप्रयोजनं। श्रुताचेववाक्यव्यवहारः पूर्वोक्तन्यायेनसर्वत्रनेतव्यः॥ प्रकरणेनक्रतुसंबंधोमेवेद्धानवा
द्रव्यस्यप्रकरणविनियोगस्तत्वाभावात्‌ नभवत्येवैषांयागार्थत्वेप्रकरणंप्रमाणंभवदपिवाक्यात्‌ इडुवेलमितिनक्रतु २२
क्रतुसंबंधोपिवाक्यादेव। साकांक्षाणिह्येतानिपदानिप्रकृतानेकवाक्यतांयांतीत्युक्तं। तत्राह आयुधशब्दोप्यायुधे
ष्वेवशात्रवादिषुप्रसिद्धो। लक्षणयास्रुगादिषुवर्तेत। लक्षणानिगौणहत्वपभिधानंजघन्यवृत्तित्वसामान्यात्‌। केनपुनःसा
दृश्येनगौणत्वंतान्यप्यायुधानिसाधनान्येतान्यपीति। तेनवाक्यमपेतद्गुणवृत्त्याश्रयत्वात्प्रकरणापेक्षत्वाद्ध्या
हारापेक्षत्वाच्च दोषत्रयपरिहाराय द्रुहननादिवाक्यादिडुवेलमितितादर्थ्यमेवैषांनयागार्थत्वमिति। किंवानोविध ॥उ ३॥
मानेद्रुहननादिद्वारेणायज्ञायुधत्वेनुवाद्येसंभवतिविधौलक्षणान्याय्या। अनुवादेतुलक्षणानदोषः। युक्तश्चैतत्‌
समुच्चित्यनुपसंहरति। अतःस्तुतिवादानुवादयोः। अस्तिहिविधिर्यज्ञायुधानिसंभरतीति। तेनसाकंकर्तव्यैकवाक्यभूत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.वं. मवगमयमानं तत्पृथक्त्वविधित्वमर्हतीवाक्यभेदप्रसंगात्। अतउद्धननादिद्वारप्राप्तयज्ञायुधत्वानुवादएवायमितियत्तु
दत्रासंख्यानावकल्पतइतितत्राह संख्यावासादनाभिप्रायदेतद्दशतरेणयज्ञायुधानिसंभरतीत्यनेनविधिना
२१ सादितं विहितं तेनैकेनाभिसंबध्यते संख्याहृन्तीरिति॥ सूत्रमपियस्मात्स्वेनस्वेनोद्धननादिनार्थेनसंबंधोद्रव्या
णामेषां दृश्यते तस्मात्पृथगर्थत्वावगमात् यथाशूर्पादुद्धननादिशूर्पमनुरोधेनतद्द्वारेणैतानियज्ञायुधानिसूत्रेसहा
हृतानियद्वाकेनचिद्विशेषेणोद्धननादिवाक्यस्यविधित्वं नयज्ञायुधवाक्यस्य तत्रास्तु पृथगर्थत्वात्पृथगर्थत्वे
नैवाकेनतुल्यार्थे। एकत्रविधिश्रवणादन्यत्रतदभावादिति यद्वाविधित्वेसतिपृथगर्थत्वेनवाक्यभेदप्रसं
गादनुवादइति यद्वासंख्योपपत्तिरियमुच्यते पृथक्कृत्ययोजनञ्चादेशान तदेकत्रनिबंधनासंख्या। तस्माद्यथा राम
श्रुत्यासादनश्रुत्यनुरोधेनसंख्याभांतिसूत्रेइति॥ ॥चोदितौ॥ ॥अत्रगाध्यकारणार्थेकर्मभेलापेयाभीषोमीययागेषु २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरोडाशादीनि चोद्यंते तैरेषां न विकल्पः प्राकृतिकबाधप्रसंगात् न समुच्चयो निरपेक्षविधानादित्युक्ता पुनर्वैकल्पिकांतर
मुक्तं परिधानीयकर्मणि पात्राणां दर्शनं प्रदेयत्वेनावकल्प्यत इति । तत्र यदिष्टं प्राकृतिकबाधे न विकल्पदूषणमुक्तं तन्न शोभते ।
तुल्यबलविकल्पसाहीदृशं दूषणमुचितं न त्वेतस्मिन्प्रायेण ह्ययुक्तोऽयं विकल्पो विषमशिष्टत्वात् । तेनार्थैकत्वे सुपुरो
डाशादीनि चोद्यंते तानि स्वबलवत्त्वात्तिवत्सूत्रेणेतरं न प्राकृतिकबाधान्तिप्रापमिति । द्वितीयमपि वर्णकमयुक्तमिति आक्षिपति द्वि
तीयेऽपि वर्णके स्तोत्राद्युपपत्तिः । कथं पूर्वपक्षे प्राग्पूर्वार्धे चाहिरवद्यातीति वचनेन तावन्मात्रस्य होमार्थत्वं शिष्टं स्यादी
नां विघातेऽत्र न यडामानोधस्यातो ततः परिधानीयकर्मणि पात्रदर्शनमुपपद्यतो नेत्तत्वं कुतः । मरसीर्णो नियतत्वात्
कदाचिदपि दीर्घकालेऽपि म्रियमाणे सति स्फ्याद्याकारविनाशः स्याद् बहुलवदानो द्वारणात् । तत्र यज्ञपात्रतानोपपद्य
ते । स्फ्यादिजातीयं हि द्रव्यं यज्ञपात्रं जातमपगमेऽपि तदनुपपत्तिः । रथवादेवता हैसेलपरितापागान्निर्दिष्टिकादि बहुवदानमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नं॰ ब॰ त्रेपि हि हूयमाने सकलस्य यजमानस्याभिलषमपेतं तस्मात्प्रतिप्रयोगमनुष्ठेयः। एकप्रयोगोपयुक्तानामनेनाग्नेन न
यजमानेन पुनस्तासां गार्ह्योपयोगात्। तदंतरे म्रियमाणेन तैर्दह्येत ननु तत्तैरेव दह्यतामत आह। निरिष्टिकस्यापादातुं पु॰ २
२२ तत्राक्तो निरिष्टिकत्वाद्वा। न हि निरिष्टिकेनग्निसाध्यं कार्यं कुर्वीत। ननु कथं बहूनां वा तद्बाधित्वा निरिष्टिकेष्वधिकृत
इत्याशंक्य परिहारमाह। अथ बह्वृचदाने ऽहीतो यागः हराम विकल्पः सकलपूर्वं बह्वृचदानोद्धरणाद्यङ्गसाधनमन्वारभ्य आह
बह्वृचदानामग्नीनां वेलायां नत्वाहव कुविकलत्वादिति यज्ञपात्राणां पद्यते पूर्वे जातस्यागमो निहितः। इदानीमेकबह्वृचदाना
पाद्दानेन तन्मानामग्नीनां तिरपगमात् तस्यापि यज्ञपात्रस्वरूपभेदाद्यज्ञपात्रैस्तद्दहनं तादृत्यनुपपन्नं स्यादित्युच्यते। दहनं तावद्यथेन राम
तु न किं विरुद्धं। न हि तत्र निरिष्टिकत्वदोषः प्रसज्येत कादाचित्कत्वात्। मः। तस्मादुद्धतानां ह्रस्वोमेवेति। लिंगदर्शनाच्चेति २२
सूत्रमाहिपतिस्वतुर्हे ग्रयत्पोदह्योरस्तु मयस्य पूर्वपक्षे सिद्धांते च तुल्यं लिंगं नैकस्यापि पक्षस्य साधकं नापि बाधकं। कुतः।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नहिद्रव्यमात्रभेदादाहुतिभेदः एकदेवतत्वात्स्वैरिकैवाहुतिः करिष्यतेसा चाप्यवदातत्वात्केचिदाहुः।उत्पत्तिवाक्यशि
ष्टेन पुरोडाशादिद्रव्येणावाधितत्वात्तस्यशब्दादिवाजिनं कर्म्मान्तरं कल्प्यं तेनास्यवाक्यस्य कर्मान्तरमेवपूर्वपक्षे विधे
यमापत्तनीतिलिंगदर्शनमुपपन्नमितितदेतदेकदेशिमतं दूषयति इदं नोपपद्यते नहिद्रव्यसंयोगमात्रेणादेवतान्तरेण
कर्मान्तरं भवति। न चात्र देवतान्तरविधायकं वचनं मन्त्रवर्णो वास्ति। न चाप्यतः कर्त्वान्तरमिति सौमिकविधेः तत्प्राप्तादेवतालाभः। दा
र्शपौर्णमासिकेष्वंगेषु सौमिकविध्यातिदेशः सविहितकालवाधप्रसंगेन न्यायरत्नमालायां निरस्तत्वात्। दकेदेशिनं
वांगेषु लिंगाद्दिश्यन्तातिदेशमिच्छतां लिंगाभावस्तु तत्रासिद्धमयुक्तमभिधानं तु नह्यत्र सोमधर्मातिदेशे पशुविधप्रयाजादि
दर्शनं किंचिल्लिंगमस्तीति नातिदेशसंभवः। तस्मादव्यवस्थाव एवेने चतुरवत्तं जुहोतीति प्राकरणिकेषु सर्वहोमेषु च
तुरवत्तं विहितं। चतुरवत्तमिति विवक्षितसंख्यानिर्देशः। एकं चतुरवत्तं होमांगतया विहितमिति। तेनेमानिष्कसहानिदश

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.वं. ङ्माणीतरेतरयुक्तानिहोमसाधनानिनञ्जीहियववन्निरपेक्षाणिसहविधानात्।तत्रैषांप्रतिज्ञयेन्द्रावदानेष्वहोमाणांबहू
नि चतुरवत्तानि भवंति।होमे चैकं चतुरवत्तं श्रुतं।सोयं परस्परव्याघात इत्यत आह।न चतुरवत्तं यद्येकस्मात्स्यादित्यत एक
२३ वचनानुरोधेन तत्तदितरेषां सह विधावगतं साधनत्वं हीयेत तत्र यदि तदनुरोधेन सर्वमात्स्याहीत्याहुर्योत्त एकत्वं हीयेतेत
पि वक्तव्यमर्थसिद्धत्वान्नोक्तमिति।तत्रोभयमसंपन्नयोर्भास्मत्तेर्यागा एकैकेन चतुरवत्तेन तत्स्मात्स्यादितिना एवंद्युभय
मुपपादितं भवति यद्धि सर्वेषां साधनत्वं यच्चैकचतुरवत्तसाधनत्वं।ननु ब्रह्मणि चतुरवत्तानि स्युस्त्वा संस्कारहोमेषु तेदेव
तेनैवशब्दानि किं विधिरित्यत आह।यथा सान्नाय्ये चतुरवत्तेष्विह स्युस्त्वा संस्कारहोमः।उ सति तत्र सान्नाय्ये चतुरवत्तविधानं तेनास्ती
तोपरेण संबंधः।कुत इत्याह कर्मभेदात् इह तत्कर्मणी सहानुष्ठीयेते।ततः किमिदं तत्तो भवति अनेन प्रदानेन २भ
सहानस्मिन्प्रदाने क्रियमाणे इतरदपि प्रदानमात्मीयं चतुरवत्तमितरस्मात् विवेकेनासंकरणात् कृत्स्नमिति इतरदपि २३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२५ विवेकेनात्रचतुरवत्तविधातोनास्तीतितत्रेमुपन्यासार्थः॥ह्या मांहिचतुरवत्ता मांइ यो॰कर्मणोरेकैकस्यैकैकसाधनत्व
मविहितमेवेत्यभिप्रायः॥इहत्वेकत्वात्कर्मणःसर्वैश्चतुरवत्तैःसहसंहत्यानुष्ठानेक्रियमाणेसतिचतुरवत्तविधानमया
दमस्यतेसोमयागवन्नेत्याहइतिवक्तुत्वाच्चतुर्ह्रग्रहयोर्देशोनिनोपपद्यतेदर्शनिपशाविदानींकावाप्तिनहितत्रसान्नाय्य
वत्त्यागभेदःसमस्तितततत्रैकादशाभिरवत्तैःसहानुष्ठानेस्यैकत्वविधानमर्यादमासःप्रसज्येतनप्रसज्यतेचतुर
वत्तैकत्वस्यसिद्धांतप्रकृतावार्थिकत्वेनाशास्त्रीयत्वात्दैकस्यहियागस्यैकमेवपुरोडाशादिप्रकृतौहविःतन्मध्ये पूर्वो
इतिष्यन्नस्यचतुरवत्तस्यैकत्वंसिद्धमेवनविधेयंयत्रप्रकृतावार्थिकंनतत्रोदकःप्रदिशतिहविरेकत्वनिबंधनंहिप्र
कृतौचतुरवत्तैकत्वंनवाचनिकंपशौतुहविर्भेदाच्चतुरवत्तभेदेसतिसर्वैरवत्तैःसह[illegible]इतिनानुपपन्नंपूर्वपक्षेतुस्या
दीनांदशानामेकयागसाधनत्वात्तन्निष्पन्नानांचतुरवत्तानामप्राप्तमेकत्वंनानुवदितुंशक्यंतदितिअवश्यंचतुरवत्तै

ः१२॥ हरः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.रु. जुहोतीत्यनेनैव विधातव्यमिति तत्संपत्तये मासः प्रसज्यतइति स्थितं लिंगदर्शनं मिति। एतच्च चतुरवत्तं होमसाधनत्वेन
२४ विधीयतइति भाष्यकारमतमंगीकृत्योक्तं। स्वमते तु चतुरवत्तो हिरण्यहोमः संस्कारो विधीयतइत्युहे शेषकत्वस्य विवक्षित
त्वात्संभवत्येव सह होमइति परिधानीयेकर्म्मणि लिंगदर्शनं व्याख्येयं पूर्वस्तत्पक्षस्तु प्रथममेव व्याख्यातं॥ ॥तत्रैक
त्वं। ।ननु वस्तुतोऽर्थगुणस्य तोऽप्यमूर्त्तोऽप्यरुणिमानत्तद्दृष्टेः किंतु एतस्याश्रुणा करणत्वावगमात्क्रियार्थ एव इ
यपरिच्छेदद्वारेणोपपत्तेमेवतादर्थ्यमिति त्र्यरुणाधिकरणे प्रतिपादितं तत्कथमर्थं स्यागुणस्य त्वादयज्ञांगमेकत्व
मित्युच्यते तत्राह त्र्यरुणगुणएकहायन्या द्विपदात्पदान्तरेणारुणापदेनोपात्तत्वात्संभवतीति क्रियार्थः। एकत्वस्य विभ
क्तिश्रुत्या प्रातिपदिकार्थोत्वात्न क्रियार्थता किंतु द्रव्यार्थता। अद्रव्यस्य क्रियायाः पदान्तरेणोपात्तत्वात्तथा वैक्त्ये राम
कत्वमंगं स्यात् तच्चाश्रुतेर्दुर्वलं। तस्मान्न क्रियार्थमिति। नात्र वास्तवमर्थपारतंत्र्यमक्रियार्थत्वे युक्तिः। येनारुणाधिक २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रणगोचरत्वात् किं त्वेकपदोपादानलक्षणया श्रुतार्थसमापतिप्रातिपदिकार्थस्य गुणभूतमवगम्यमानं न वाक्येन यज्ञांगमवि
तुमर्हतीति। एवं स्वार्थानामंगं विवक्षितं तथापीति चोद्यमाषंगं तदनुपपन्नं वाक्यभेदप्रसंगात्। न हि सकृदुच्चरितो विधिशब्दः
क्रियां विदधाति एकस्यांशं च संस्कारमिताप्यहं त्वित्यसंगः। तथा पशुरपि यागसंबंधे प्रत्युपादानो हेत्वादि विरुद्धत्रिकद्वययो
गी स्यात् अतएवाहुः अंतर्णीतानि संबंधे सकृदुच्चारितानि प्रायः प्रस्थितोद्यति अंतर्णीतैकत्वसप्तमीगोः क्रियासंबं
धात् एकत्वविशिष्टपशुविशिष्टो यागः सकृदुच्चरितेन विधिना वारत्रयं तु यद्विशिष्टकरोति तस्य ह्यर्थे विशिष्टयागवद्वि रेवती
धीयत इति। तथा च क्रियां गमाहरणीयं स्यादिति आहवनीयस्य यागांगस्यार्थेर्थेयं ह्युपकारकं भवतीति तत्प्रयाजादयोपि यद्यपि
न साक्षादुपकारकं तथापि द्रव्याद्युत्पत्तावकक्रियायाश्चोपकारकं विशिष्टस्य हि क्रियांगस्य विशेषणमंतरेणासिद्धेर्वि
शेषणमप्यादरणीयमिति। एतदुक्तं भवति पशुर्हि वाक्येन क्रियार्थत्वोपादेयः स यथा श्रुत एव क्रियार्थमुपादेयः। स

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य २

तं॰ व॰ वकरणत्वेनैकत्वेनत्वविशिष्टः श्रुतःकर्मण्येवास्मादिशि रतोयथाकरण-भूतस्यैवोपादानमेवमेकत्वयुक्तस्यापि
।तत्स्यश्रावेनसुपादीयमानेएकत्वमपिक्रियांप्रत्येकरोतिविनापिकरणत्वेन।तद्दिदमौपादानिकमेकत्वसंसर्गत्वं।तपश्वा
२५ दीनामंगेनोक्तेनानुक्तेनवाकिंचिदस्तिप्रयोजनमितिपरिहारमाचष्टेतस्यकोपिप्रायः।एकःपशुसंख्यायोःसंबंधः।त
स्मिन्विवक्ष्यमाणेसंबंधएकस्मिन्नुच्चारणेप्रातिपदिकार्थेनसंख्याकारकयोर्युगपद्विशेषणत्वेनसंबंधेक्रियापरत्वात्
संबंधोनास्तिकारकंक्रियासंबध्यतेतेनद्वयंकारकंचेत्तद्वयविशेषणंतद्धिशिष्टद्वयंचेदंतकरणादिशब्दमिहित
मिवनक्रियासंबंधमर्हेति।तेनपश्वोरपिक्रियांगत्वाभावाद्रूपत्तमेकत्वस्यक्रियांगत्वं।अथपशुरेवकारकविशेष
णंसत्कारकात्मना क्रियया संबध्यते संख्या च पशुविशेषणमेवसती।क्रियया संबध्यतइतु तेनशापिक्रमेणक्रियासं राम
ख्याभ्यां पशोः संबंधोयुगपद्यः क्रमेणानवद्रूषणमाह कियोपशुसंबंधोनंतरकालंपशुसंख्ययोःसंबंधेस्मन्पक्षेपशुः किय २५

च्य२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यासंबध्यते तत्संख्याविशिष्टः । तत्र पशुमात्रेण यागः । साधनगुणत्वात् संख्यानादरः स्यात् । अथ तत्रैव पशुः क्रियासं
ख्याभ्यां संबध्यते तथापि संख्यानुरक्तस्य क्रियान्वयात् स एव दोषः । वैरूप्यं च पशोः स्यादित्याह तत्र संबंधे सकृदुच्च
रितत्वात् पशुशब्दस्य युगपदेव पशोः स्वार्थपरार्थता स्यात् । विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेर्द्वाभ्यामेतत्र क्रियासंबंधे हि पशोः स्वा
र्थत्वमुपादानं विधानं च स्यात् संख्यासंबंधे तु परार्थमुद्देशोऽनुवादश्च । श्रुत्यादिदोषस्तदवस्थ एवायोऽयं पशुः समर्थेन समा
२८ नपदोपात्तेन पशुनैव संबंधः संख्यायाः । न वा कारार्थे नियोगेन तत्र यागस्य संख्यातिद्वेनैव पि वैगुण्याभावात् संख्यानाद
रः स्यादिति दोषो । भिहितः । स तत्र संबंधेपि तदवस्थो न त्वापगत इति । तस्मात् क्रियागं संख्येति । न चैकत्वविशिष्टस्य
पश्वात्मकस्याकरणैकत्वयोर्युगपदभिधानात् । अत एवाभिप्रायादाह भाष्यकारः । यज्ञांगेन ह्यविपन्नेन प्रयोजनं नवि
पन्ने विपरवंगे विगुण एव क्रतुर्भवति । अत्र कश्चित्पुनरेवमुपादानशेषत्वं वा द्याप्येकत्वं प्रातिपदिकार्थगतमेवविभ

६५घ१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं·व· न्निरसिध्यन्ते न क्रियाकारकतया नष्टापि ना विवक्षितमस्यापि ग्राहकग्रहणेनापूर्वैदमर्थ्यं नावदापादितं। तच्चास्य केन तद्द्वा
रेण निर्वोढव्यमिति द्वारापेक्षायां संख्यायावच्छेद एव लिंगात् द्वारमवगम्यते। पशुरपि यागांगतया विहितोऽपरिछिन्नस्वत
२६ त्साधनत्वायोगात् परिच्छेदकमपेक्षते। तत्स्थतयावैकत्वमवगम्यते। तत्रैकत्वस्यात्मार्थत्वनिर्वाहाय नियोग एवास्य
करणीभूतपशुसंबंधित्वमाकांक्षति। तेनादिविवक्षितमिति। ननु पुंस्त्वं न ह्येकत्वस्य ग्राहकग्रहणं संभवति परविशेषणत्वा
द्विवक्षितमिध्यानं हि ग्राहकग्रहणं। नन्वयोग्यतार्थानन्वयः पशुविशेषणं परेणान्वेतुं योग्यमेतेन यथाजादीनामपि ग्राहक
ग्रहणं प्रसृष्टं। अपि चैकग्रहैकत्वमपि विवक्षितं स्यात्तस्यापि हि ग्राहकग्रहणेन विधेयदमर्थ्यमवगतमेव। तस्यापि द्वारा
पेक्षायां ग्रहस्तुत्वेनावगतस्य लिंगावगतसंख्यया परिच्छेदद्वारस्य स्वार्थत्वं कर्तुं संमार्गकर्मीभूतग्रहसंबंधं नियोग राम
एवाक्षिपति नियन्तुं। ननु ग्रहस्य नास्ति परिच्छेदकापेक्षा प्रकरणस्थानां ग्रहाणां परिच्छिन्नत्वादिति चेत्। रामाभू २६

वि३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्ग्रहस्यापेक्षाएकत्वंतुयद्गृह्यकग्रहणापादितविशेषदमर्थोसिद्धः र्थेद्वारमपेक्षमाणंग्रहमेवद्वारमवलंबिष्यतेतन्नसुतया
वगमाःदन्यतराकांक्षापिहिसंबंधकारणमेव।अपिचग्रहस्यापिसंमार्गसंबंधेपरिच्छेदकापेक्षाविद्यतएव किंसंख्योग्र
हःसंमार्ष्टव्यइति।नहिसोतिष्ठोमसंबंधित्वंसंख्यावगतेसेनावतासंमार्गसंबंधिनाम पवगतामवति।तेनयदिश्रुत्या
वाक्येनवाद्वयोगतयाक्रियायोगतयावा।विहितस्येवपश्चादेकत्वस्यग्रहणावगता पूर्वोगतेववशेनकरणीभूतपश्व
र्थत्वमाहिषतेतत्रोग्रहैकत्वस्याप्याहिषतएव।यदिहिवाक्येनैकत्वस्यविधिःस्यात्तेनत्रोह्यपरस्यसविधेर्वाक्य
भेदाद्विवक्षायुक्ता।आक्षेपलभ्यंतुनवाक्येभिन्नमितिद्वौराविवक्षास्यात्ततोवरूपंविवक्षाविवक्षे।पश्वग्रहैकत्वयोरिष्ठ
त्वावाक्येनैवक्रियांगतयापश्वेकत्वस्यविधानमभ्युपेयं।तच्चनसंभवतीत्युक्तं।तस्माद्विवक्षितमिति।। ।।ग्राहेव
त्वा।। ।।यदुक्तंविभक्तिश्रुत्यैकत्वसङ्ख्यार्थत्वान्नवाक्येनक्रियार्थतायुक्तेति।तन्नक्रियार्थत्वस्येवश्रोतत्वादित्याह

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. विभक्तिर्हि लिंगसंख्याप्रातिपदिकार्थानां त्रयाणामपि श्रुत्यैव क्रियार्थतामाह न केवलं प्रातिपदिकार्थस्यैवा। तत्कृतस्त
२७ सा क्रियार्थतामभ्युपेत्य संख्यादेरप्यभ्युपेयते। विभक्त्यर्थेन हि कारकेण प्रातिपदिकार्थस्य समानपदोपादानप्रत्यासं सत्याग२
त्तिसंबंधः स्यात्। विभक्त्यर्थस्य तु संख्यादेरेकाभिधानोपात्तत्वात्तेपि प्रत्यासन्नतरः संबंधः। ततश्च पदयोः क्रियार्थत्वमभ्युपे
तः संख्यायाभ्युपेयत इति द्रष्टव्यं। किं चैकेनाभिधानेन युगपदभिधीयमानं संख्याकारकमित्यादित्ति एवाभिधीयते।
नत्वायुगपदभिधानायोगाद् द्वादिषु दर्शनात्। तेनाभिधानादेककारकतया प्रतीयमानस्यैकत्वस्य क्रियार्थत्वं श्रौतमेव
न वाक्यगम्यत्वेन दुर्बलीकर्तुं शक्यते। क्रियाविशेषमात्रं त्वेकवाक्यादवगम्यते ऽरुणादिवदिति। क्रियार्थत्वं तु श्रौत
मेवाप्रस्तुतपरस्यार्थत्वमेव दुर्बलं तच्च पदश्रुत्या। साकांक्षत्वात्। कारकादेरप्येकाभिधाननिबंधनं क्रियार्थत्वं यदेवा एम
भिधानिकं न तत्पदश्रुतेर्बलीय इति। यदुक्तं तत्र पशुत्वं गमेकत्वं पदश्रुत्या प्रतीयते समानत्वात् अभ्युपगन्तव्यमस्या क्रिया २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गतेति। लिंगस्यापि संख्यायास्तु न्याय्यत्वात्सहैव सिद्धान्तोभिधीयते। यत्तु कारि द्विशेषासंकालमवसरे वक्ष्यामः। ननु यद्यपि
सर्वेषामेषां क्रियार्थत्वं यथायोगं पदश्रुत्याभिधानश्रुत्या वावगम्यते तथापि क्रियाया एकैकेनैव कारकेणाद्यादितरानादरः स्यात्तत्रा
हि क्रियासाधनाभिधानेन तत्परिच्छेदकानि लिंगसंख्यादीन्यपेक्ष्यन्ते तेन श्रुत्या सर्वेषां क्रियार्थतावगम्यते। क्रियामपि सर्वाणि
कारकाण्यपेक्षन्ते ततः सर्वविशेषणविशिष्टा क्रियैव विधीयते। ननु कारकाण्येवान्योन्यस्य विशेषणं यतः एकत्वं ग्रहमेकत्वेन वि
यांगस्यात्। परस्परान्वयस्त्वरुणैकहायन्यादिवदेकवाक्योदेवगम्यः पदश्रुत्यनुग्रहात् इति चेदुच्यते। यत्तएव क्रियासाधन पा०५
तत्परिच्छेद कापेक्षास्तएवैतदपि न वादनीयं समानाभिधानोपात्तं लिंगसंख्यावदङ्गं कारकं न पदश्रुत्यागम्यं प्रथमादि
र्य ताऽन्तः परेषां कारकत्वं नस्यादिति न हि तन्मात्रेण निराकांक्षं कारकमवगतं भवतीति। विधीयते हि पुरुषस्य धर्मे केनैक
त्वोपेतेन यष्टव्यमित्युक्ते पि किंजातीयं तद्द्रव्यं संख्याकमेवं लिंगकं चेत्यपेक्षा। तत्र श्रुतिप्रदिष्टेनोपतीयमानः पशुरुद्व्यो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰वा॰ लक्ष्यमाणेऽप्यनुगुणत्वादङ्गीक्रियते। अतश्चविशिष्टक्रियाविधीयतइति। नन्वविहितेषुविशेषणेषुकथंनहिशिष्टक्रि-
याविधिरतआह। नविधिसमयःपूर्वंविशेषणानांक्रियते। कथमित्याह। अथानुपपन्नम्। किंनोपपद्यतइत्याह। नह्यगृहीत
२८ विशेषणाविशिष्टेबुद्धिरिति। विशिष्टविषयस्तावद्विधिर्दृष्टस्तेननत्वसावविहितेषुविशेषणेष्ववकल्प्यतइतिपूर्वंनिष्प-
न्नोविधिःकल्प्यतइति। एवंतावद्यत्पूर्वपक्षेविहितंश्रुतिप्राणपञ्चार्थेनाधिगमान्नवाक्येनक्रियार्थत्वंयुक्तमितितन्नाबली-
यसाश्रुतैवक्रियार्थत्वावगमात्परिहृतमिदानीमस्तुनामवाक्येनक्रियार्थत्वंतथापिनदोषःश्रुतिवाक्ययोरविरोधा-
दिसा[illegible]रेवकल्पयोरुपश्लेषलक्षणयोश्चुतानिविशेषणविशेष्यभावएवावगम्यतेनतुतादर्थ्येनहिविधिमंतरेण
शुद्धादिमात्रान्नादर्थोऽभिधीयते। नहिपशुसंख्यासंबंधस्यविधिरस्तिश्रुतस्यविधेर्योगतद्विशेषणमात्रेनिष्पन्नव्यापारस्यसं राम
ख्यासंबन्धसंभवविधावसामर्थ्यात्क्रियातद्विशेषणव्यतिरिक्तालंबनाऽविधिभावनत्वात्स्वाक्येनतुविधानुगृहीतेनक्रि २८

॥३॥ उपपदलक्षणाया ३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२९

यांश्रुतित्वादर्थमवगमयत्तत्रश्रुतिवाक्ययोरेकविषयोपनिपाताभावाद्विरोधः। नस्यादाह भाष्यकारः। ननु श्रुतिरूतिवा
करोऽर्थोनेति। अत्र पूर्वपक्षे एकश्रुतित्वाच्चेति सूत्रे एकांगोद्दिष्टानि मित्रावरुणकर्त्राद्युपादानं विभक्त्यर्थस्यैकत्वस्यावि
वक्षायां लिंगमुक्तं तत्परिहारश्चार्थांगसंख्यासंबंधे विधातुमेतदुच्यते इतरथागोद्दिष्टानां संबंधो विहितो गम्येतेतिन
द्वनुभाष्यमाश्रित्य यदिगोद्दिष्टाद्ध्यादिसंबंधवत्तश्रूयेत ततो ग्रहादीनां परिसंख्यास्यात्तग्रहादिषुद्दिष्टानात्वेन श्रा
द्धेषु पुनर्गोद्दिष्टानां त्वेनिमित्तो विधीयमानमन्यानिवृत्तिपरं भवतीति। एकत्राद्युपादाने तु ग्रहसुद्दिरैपकत्वविधानादत्र
त्रैव ग्रहादग्राहान्तसंख्यामात्रनिवृत्तिः स्यान्नत्वग्रहादिनिवृत्तिरिति तदर्थमेकग्रहणं। चोदयति गामित्येतावत्सापिश्रुत
प्रसयवाच्या संख्यैव विधास्यते गोगता न तु गौरतो नापि संख्यान्तरस्यैव निवृत्तिर्नेत्वग्रहादेरिति चेत्तदानन्तसंख्या विधानेहि स
निर्गोसंबन्धयोः संबंधो विधातव्यो गामुद्दिश्य संख्या विधातव्या भवति। नन्वतद्युक्तमेकपदोपादाने पादानं द्विमागोलावक
स्पर्शः।

तं.व. ल्यते। किं वत हि यानेविधेः क्रियापमननुप्रवेशात्। न हि सा निर्गुणा वाप्यगुणा वा स्वरूपेण वान्यत्र वा विधीयते। नवतस्याम
न्यः स्वत्वात्संतंवाकंस्यात्दद्दाति परेणाप्रत्ययेन गोसंख्यासंबंधो विधीयमानेननुश्रुतिलेशः कश्चित्। तस्मात्स्यात् दक्षिणां
२९ दद्यात्तत्तरे गामितीयं वचनव्यक्तिः दृश्यते श्रुत्यनुग्रहाय। स्मो हि वचनव्यक्तौ क्रियायामेकपदोपात्तायां इव विनातद्देक्ति
श्रुत्यनुग्रहः। कारणानुगामुहि रूपसंख्याविधिमित्तीयं वचनव्यक्तिः दृश्यते। वादकव्याह एतदपि समाधानं यच्चाप्तज्ञानयु रुक्मो
क्तमित्यर्थः। कुत इत्याह कस्मात्कारणात् क्रियायामेव दक्षिणादानात्मिकायां संख्या नो विधीयते येन गोसंख्ययोः संबं
धो विधीयेत अतः स्यात्। आवर्त्तते हि गामित्येकवचनेनोपात्तमेकत्वं दानोद्देशेन विधातुमिति। एकदेशी स्तमाधत्ते। कर्त्त्व
तेसंख्या हि विधीयमाना संख्येयद्वारेण क्रियासाधनं भवति तत्र दक्षिणायां बहूनि गवाश्वादीनि संख्येयानि संति तत्र राम
सा संख्यानज्ञायते गवादीनां मध्ये कस्य परिच्छेदिका सती दक्षिणासाधनमितितातु गामिति गोगतत्वं वाच्येनानियमेन। २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

30

प्राप्तेरनुवादासंभवात्तद्विधाने च वाक्यभेदापत्तेः यच्च गवा संख्या च विशिष्टं करणत्वेन विधीयते लक्षणया समेकत्वेन
संख्यांतरस्य गवा चाश्वादीनां परिसंख्या स्यात्। चोदक आह अश्वादीनामुत्पत्तौ दक्षिणात्वान्नियमार्थ एव ए
कत्वसंख्या विधीयतेऽतस्तद्रूपेणैव तत्रान्यनिवृत्तेः। गवा तु नैकत्वं विधीयतेऽतो दक्षिणादेशेन विहितमेकत्वं विना
पि वचनेन गोगतं भवतीति तद्गतत्वमनुवदितुं शक्यमित्यत्रेणोपपन्नमेकग्रहं क्रियायामेकत्वविधानमिति।
कदेश्याह गवामपि यद्यपि नैकत्वं विधीयते तथापि देहादेर्गोगतं विधीयते अन्यस्य तद्विशेषान्न निवर्त्यते यथेतरेषु पौ
नरुक्त्या इति। चोदक आह। चोदकेन गवां देहादेर्गोगतत्वात् मिति नैमित्तिकस्य नित्यविकारत्वात् तस्य तदैव पदेशि
कनैकत्वेन प्रमाणामायत्तत्वादितिवदेकदेश्याह इतरेषामश्वादीनामपि चोदकेनैवैकत्वप्राप्तिः। सत्यानुमानिकी
या चैकत्वं प्रापयति तावद्देवप्रत्यक्षवचनेन विधीयमानमेकत्वं न पुनरुक्तमिति चोदकः स्वाभिप्रायं स्फोरयति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰च॰ षामरववादीनामेकत्वेनयुक्तानांबोद्धकादेवशामेरनर्थिकोपदेशिकोरेकत्वसंख्येतिन्वेरा।एकदेशमपिस्वाभिप्रायमा
विष्करोतिऽथवाते इूँ मोपदेशिकीसंख्याग्रमत्त्वात् शाब्दमनस्यामप्रामाण्यंप्राप्नतीतिनानर्थिका।यात्यानिदेशि
३० कीसाप्रामाण्यामनुपस्थांप्राप्तमाणानुवादः।तेनसैवकामसमनर्थिकानतिमृभिता।तेनक्रियाईत्वोनापिविहितसं
ख्याख्यादिश्चपिप्राप्नोतेवेतिगवेवसंख्याविधानुमेकग्रहणमितोदमेकदेशिसमाधानंनातीवहृदयंगमंयु
घ।पिहायंप्रमत्त्वात्शाब्दंप्राप्नोतिनथाकृत्स्नशापिप्राप्नोतीदृशस्यविधानमनर्थकमेव।नाद्वेवलेसंभवतितत्र
युक्तः।संभवतिवगेनितेत्रेनार्थवत्ता।तेनक्रियाईत्वोनापिविहितमेकत्वंवचनंविनाप्यर्थेवबलिपशुयेवगम्यतिवि
ज्ञातइत्यनर्थकमेवैकग्रहणंस्यात्।तस्मादन्यथासमाधेयं।अथयदिगौरेवकेवलादहितणपांप्राप्नोतितदा राम
गोविधानमयुक्तंस्यादानर्थक्यात्।नत्वेतदस्ति।प्राप्नुवंतिह्यन्यान्यपि स्वादिद्वयानि।तेनयदिगोदहितणांदद्याद् ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सेतावन्मात्रं वक्तव्यं स्यात्तथा सत्येतदेव न स्यात्करोतेवक्तुमेकत्वमेव विधीयते न तु गोरिति। प्रस्तुत प्रातिपदिकार्थे सप्रमुख्य
त्वात् प्रधानत्वाच्च गोरेव विधिमं प्राप्नोति न त्वेकत्वस्यजघ्र न त्व गुणत्वात्भ्यां नदाहतमात्रास्तीदं गोर्नि विधीयते संख्ये
व विधीयत इति किंतु विपरीतमेव स्याद्गोः सत्येकग्रहणे द्वित्वाणेन गो विधानान्नियमाद्वरूपं परिसंख्यासाह च
न्येषामश्वादीनां। तन्निवृत्त्यर्थमाह एकां गामिति। एकग्रहणे हि सति सिध्यति गो संख्या संबंध विधेरश्वादीनामनि
वृत्तिरिति दर्शमेव व्याप्तमस्तदर्थंवदेकग्रहणं। अधिकरणांतरं वा। कः पुनः संख्यातो लिंगस्य विशेषः ऽंकरोते ये
नाधिकरणांतरं क्रियते। लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वे पदलक्षणया श्रुतापश्रुलवं तत्पदार्थत्वे तु एकत्ववत् प्रत्य
यलक्षणया श्रुता क्रियार्थत्वं सिद्धमेव। नन्वेतदनंतरस्यापभिधेयमिति पूर्वपक्षवादी मन्यते। न तावत्प्रातिपदिक
स्य व्यभिचारात् सिंहः सिंही सिंहमिति लिंगत्रयप्रयोगात्। अव्यभिचाराद्धि जातिमात्रमेव तदर्थः। नापि सुप्प्रत्ययस्य

भवचेवं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.च. मित्वादेव। सुबुत्पत्तयो हि प्रातिपदिकमात्रात्प्रयुज्यन्ते न तु लिङ्गविशेषमपेक्ष्य नो चेत् परावादीनां सुब्विकाराणां वत्तस्माद्धेसो
नः पुंसि नपुंसके जस्शसोः शि इत्येवमादीनां लिङ्गनियामकत्वं मित्वादेव। विलिङ्गः किं हि प्रयुज्यन्ते ऽथ दन्तः कुं
३१ डानीति। विपरीतलिङ्गः पुंस्त्वे च पुंस्यपि प्रयुज्यन्ते दारा निति हि स्त्रियां। तस्मादिदं स्त्रीलिङ्गमिदं पुंलिङ्गमिदं नपुंस
कलिङ्गमिति विशेषाश्रयणं शब्दानुशासनमात्रार्थं न तु वस्तुतः कस्यचिदपि लिङ्गस्याभिधेयमिति नास्य क्रियाङ्गत्व
मिति। सिद्धान्तस्तु यद्यपि प्रातिपदिके न लिङ्गं नोच्यते न प्रत्ययमात्रेण तत्र थापि परावादिभिः सुब्विकारैश्च कवि
च प्रातिपदिकविकारैर्नित्यस्त्रतसादिभिरभिधीयतश्चात्तदागमे हि दृश्यते लिङ्गविशेषज्ञानं सिंही रुरुन्निति
स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गज्ञानात् तत्र स्यान्नोपायत्वाच्छब्दस्य नित्यं च करणमित्यभाये तु विलिङ्गप्रयोगः सम्यगस्त्वाद्वि शम
परीतलिङ्गविजृम्भणं तस्मादसापि क्रियार्थत्वं सिद्धम्। इदं चाधिकरणं स्पष्टत्वाद्धि निर्णीतकारेण न व्याख्यातमेवम् ३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिशिष्टादपि सर्वेष्वङ्गेष्वेवं॥ ॥अत्रापि च विशेषेण॥ ॥एकदेशेनात्मदीयं द्रव्यं देवतामुद्दिश्य वा श्रयंतीति संस्कुर्वन्ति ये प
दार्थास्ते आश्रयिणस्तेषु संदेहः। किं दृष्टार्था एवैते उतादृष्टार्था अपीति। अत्रोदाहरणाक्षेपव्याजेन पूर्वपक्षमाह। अ
नुदाहरणं स्विष्टकृत्त्वकृतः केवलदृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थत्वायोगात्। तदाह मंत्रस्तावदग्न्याडग्निरित्यादिरिष्टदेवता
संकीर्त्तनाद्दृष्टार्थः। यागोपि दृष्टार्थ एवेत्याह आकाराणिकरसाद्द्रव्यस्य पुरोडाशादेरिष्टशिष्टस्यानियमेन प्रतिप
दने प्राप्ते यागेन प्रतिपादनं क्रियते। तेन तयोः सावाहवनीये द्रव्यप्रक्षेपः सोपि दृष्टार्थ एवाग्नेर्यागेन द्रव्यस्य संस्क्रि
यमाणत्वात्केवलदृष्टार्थे स्विष्टकृत्तो नेतरैः समिदादिभिस्तुल्यतायत स्तदविशेषेण अपि च पिमानोर्थः प्र
तीयते स्फवेता अत्र समिदादय एवोदाहरणं तत्राह समिदादयोपि नोदाहरणं तेषु द्रव्यदेवतस्य गुणभूत
त्वा क्रियैव प्रधानभूता। अतस्तेनाश्रयिणा दृष्टेनाभिधीयंते इत्यनुदाहरणमिति। अथ पशुपुरोडाशयागो वपायाग॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. वोदाहरणं। न हि तत्र स्विष्टकृद्वदुद्भवप्रक्षेपस्यादृष्टार्थत्वमित्यभिप्रायः। तत्राह पशुपुरोडाशयागो देवतासंस्कार
द्वारेणैव प्रधानस्योपकरोतीत्यतस्तस्यापि नादृष्टार्थता यागो हि चोदितो न तदेकदेशः। स च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
३२ न्मादेवतासंस्कारेणैव निराकाङ्क्षस्तदेकदेशस्तु द्रव्यत्यागो न चोदितत्वान्न पृथक्प्रयोजनमपेक्षते येनादृष्टार्थता क
ल्पेत। तावपा यागस्य तु यागोत्तरत्वेनास्ति प्रमाणं। पशुयाग एव हि वपयाहृदयादिभिश्च विनिवृत्तः स च क्रियते। स च न
श्यो तस्माद्देशोपि वपायागोदाहरणं। तत्र मः प्रयाजोपि पशुपुरोडाशन्यायेन निराकर्त्तव्यः। तस्मान्न किंचिद्दृष्टा
दृष्टार्थं किमस्तीति। समाधत्ते यच्चाकृतार्थं द्रव्यं देवतात्विक्षायद्युमायां वा पशुपुरोडाशयागवत्कार्यमिति यागान्न स्व
तदुदाहरणं। अकृतार्थत्वं च द्रव्यस्यातिशयार्थं सुकृतं कृतार्थोपि द्रव्यस्विष्टकृतिमागांशस्यादृष्टार्थता समर्थयिष्यते। एव राम
वा। अकृतार्थत्वं द्रव्यप्रक्षेपस्यापि दृष्टाभावादनिश्चयेनादृष्टार्थतावलं कुराकरते। कथमित्याह पशुपुरोडाशस्य देवता ३२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेत्वेनयः प्रत्यक्षेपस्तस्याहृष्टादृष्टेनामप्रयोजनमभिधेयो हि मंत्रेण देवतोद्देशस्तन्मात्रेण देवतास्मरणे तेनानाम प्रत्यक्षेपयोस्तु
त किंचिद्दृष्टमस्ति। यच्चावयवसाधनोदितत्वात् न दृष्टं कृप्रयोजनमपेक्षेत इति तत्तयावयवस्य स्वरूपेण चोदना नास्ति
तथाप्यवयवीतावच्चोदितः सर्वसर्वावयवोपेतः कर्तव्यः तस्य चैकेनैवावयवेन दृष्टप्रयोजनानिर्वृत्तेरवयवान्तराणा
मदृष्टमन्तरेण कर्तव्यतानवकल्पनादृष्टकल्पनमिति। एवमुत्तमप्रयाजेऽपि दृष्टकृतिर्वचोदितम्। विशिष्टकर्मपि हि यद्य
पि मंत्राणामेवन्तेयो दृष्टमेव प्रयोजनं तथा ग स्मृत्यु न किंचित् दृष्टमस्तीत्यदृष्टार्थता। तस्माद् दृष्टादृष्टार्थौ एतौ पक्षौ पुरोडाशा
दयः। अत आह सूत्रकारः अपि वा विशेषणमात्रोऽर्थः प्रतीयेत यागादपूर्वे चोद्यते सोऽर्थः। साधुत इति भावः पूर्व
सोऽर्थः प्रयोजनं प्रतीयेतेत्यक्षरार्थः। अविशेषेणोति हेतु वाचन्त्राणा भाष्यकारेणोक्तमसम्भावयं दर्शयति। तदयुक्तं।
संस्कारकर्मसु तत्स्याप्योदितत्वात्। कर्मैव हि तत्र भवत्यमपि द्रव्यदेवतं भूतमपि प्रतिगुणमभूतमिष्यते यैस्तु द्रव्यं हि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.वा. कीर्षितइत्यत आह भूतंभव्यंभव्यं क्रियां निर्वर्त्तयतीति क्रियातोऽदृष्टार्थायद्यपि पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारार्थ
त्वात्पिंडवत्समानदृष्टार्थत्वं निर्वापाद्ययोस्त्यागासेचनयोरदृष्टमेव प्रयोजनमिति। देवताभिप्रायमपिवा शक्यतए
३२ वमाक्षेप्तुमित्याह। अथवा यद्यपियागो देवतां संकुर्वन्नुपकरोतितथापिसाधनतां प्रतिपद्यमानादेवता
यागस्याश्रयो भवतिसंस्कार्यो भवतीति। तथा ऽतः संस्कार्यत्वपक्षे पिंडवद्देवतस्य भूतस्य वा क्रियासाधनत्वात्साध्य
त्वस्य साध्यत्वे भूतस्य गिक मित्यभिप्रेत्य येसक्तुवं विकीर्षितइत्यत्रोक्तं क्रमपवादमनाहत्य सामान्यन्यायप्रदर्श
नार्थमुक्तं भूतं भव्यायोपदिश्यतइति ... दर्शितेस्मिन्नुत्तरसूत्रेण येसक्तूनामित्यक्तक्रमपवादं पूर्वपक्षत्वेन प्रदर्श्य
तदुत्तरत्वेनात्र सिद्धान्तत्वं स्याद्द्रव्यविकीर्षायामित्यत्र दर्शयिष्यतइति॥ ॥शेषदर्शनात्॥ ॥यत्रद्रव्यदेवते गुण
गुणभूतेआख्यातस्य यथासमिदादिषुतत्रैवापूर्वं यत्र पुनर्द्रव्यं देवतावा प्रधानं यथाक्त्वग्रपुरोडाशादिषुतत्र २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३४

वत्तदर्थत्वादस्यात्सनात्तपूर्वमेकस्य कर्मणः प्रयोजनद्वयापेक्षाभावाद्भवघातादिवत्तासाहाङ्व्यविकीर्षायांभावे
र्थेनगुणभूतत्ताश्रयाहिरण्यीभावइतिसिद्धांतस्वत्रेतस्मात्मिप्रायमाहयद्देवतासंकीर्तनंमंत्रेणतत्संहष्टार्थं
यस्मरणसापेक्षितत्वात्त्रितंरायपरिहारायांतश्चासेवनमपिप्रतिपन्नेरपेक्षितत्वात्। यागस्वदृष्टप्रयोजनस्य
भावात्। तस्याश्चापूर्वोत्सूत्रभाष्ययोरप्ययमर्थः साहाभावोपूर्वमतःस्विष्टकृदादेःसतामविद्वाविकीर्षायां
।नचैतावताकेवलत्पूर्वार्थत्वेनदेवतासंस्कारार्थत्वंइव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वंवहीयत्तइमाहअर्थेत्विगुणभूतत्तेनित
ह्यावष्टेत्तस्मिन्नपूर्वेसत्यपिदेवतासंस्काररूपेर्थेद्रव्यप्रतिपादकेचगुणभूतत्तायागस्योपपन्नत्वात्तत्रापूर्वार्थत्वंतत्
वदुपपादयतिमंत्रेणस्मादिनानकिंचिदृष्टमस्तीत्यंतेन।प्रस्तुतमिदंसत्यपितसंस्कारार्थत्वेनाहीयत्तइत्यत्तं
तदुपपत्तिःसूत्रेणैवोक्ताआश्रयाहिरण्यीभावइतिनह्याचष्टेदेवताश्रयात्मरकीयद्रव्यदेवताश्रयात्तस्यातिगुण

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.र. भूतत्वेष्ठितस्य देवतागतं तदपूर्वमिति गम्यते देवतासंस्कारसंयुक्तमपूर्वमेव कल्प्यते। ननु तत्परिहारेणास्यै॥
उपन्यासमभाष्यमपि प्रयोजितानाऽदृष्टं देवतायां क्रियत इमेत देवतासंस्कारसंयुक्तमिति तथा ज्ञेयं। प्रयोजनं पूर्वपक्षेद्
३४ व्यानाद्वे स्विष्टकृतो लोपः सिद्धान्ते तु आज्यो न समाप्यतां। एतच्चापि बाधोपमानांसादित्र वक्ष्यते॥ ॥अर्थे सम वैषम्य
॥ ॥एवं तावत्प्रयोजकाप्रयोजकत्वं फलभूतमङ्गाङ्गिमत्ता प्रयोजकरः अपूर्वोपभावस्थितिः अतः परं तु प्रयोजका
प्रयोजकत्वमेव लक्षणार्थः स्वरूपेण विज्ञाने का वित्त्वा मिश्रादो ग्र पशोर्विविचारार्पितस्मिन्नर्थे एकरिषतोह
नवतो विभागोयं सूत्रेणानेन कथ्यते। मुखग्रहणार्थो द्रव्यकर्मणादेः एकदेशानयनतादीनां अर्थे प्रयोजने साम्यमु
भयप्रयुक्तिर्वैषम्यमेकेन प्रयुक्तिरितरेणानेनानः परं वक्ष्यमाणमिति सूत्रार्थः॥ ॥एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्॥ ॥सर्वं राम
त्राद्दोवक्ष्यमाणे सर्वप्रत्यालोचनयाऽदृष्टः वः सर्वमेवा मिश्राणा ज्ञिनक यं पदपांस्वादि संयवलनिनयनपर्यन्तमेक ३४

सर्वं।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रूपायां निष्पद्यते ऽनेनेति निष्पत्ते र्दध्यानयनैकहायनीनयनादेः प्रणीतापर्य्यन्तायाः प्रयोजकत्वेन सम्पादितिव्यस्माण
पूर्वपक्षाणां तन्त्रेणोदसूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः। दर्शितेषु तन्त्रेण पूर्वपक्षेषु सिद्धान्तस्तत्र तत्र हेतुभेदात् भेदेनाभिधास्यते। त
त्र प्रथममामिक्षा वा प्रधानं स्यादिति दध्यानयनगोचरसिद्धान्ताभिधानात्तद्विषयः पूर्वपक्षो ऽभिधीयते। यस्य योनन
वनीतप्रयोजकः। सामिक्षा वाजिनेच प्रयोजनवती श्रुतेः दध्यानयनमुभयप्रयुक्तं उभयोः प्रयोजनवत्वे ऽसमपि यद्दि
पत्र ५८/ ध्यानमुभयनिष्पादकं न स्यात्तदेतो मामांसा प्रयुज्येत। न ह्युतेषा द्वकमेवेत्याह तच्चो ऽभयनिष्पादनसमर्थं। ननु पयसि
दध्यानयतीति पयःशेषभूतस्य दध्यानयनस्य पयोरूपये वा मिक्षया प्रयुक्तिर्युक्ता न्वा वाजिनेनातच्छेषत्वात्। नैवं द
विहि प्रयोजकं तच्चामिक्षा न च पय एवामिक्षा रूपभेदात् उद्वं हि पयः संहता वा मिक्षा रसभेदो ऽपि द्वयानस्येव। के
वलो हि मधुरः पयसो रसः साम्लस्त्वामिक्षायास्तस्मात् द्रव्यभूते वामिक्षा सादधि पयसोः संसृष्टा मां निष्पाद्यत इति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. तावत्तदानयनस्य प्रयोजिका भवति। तद्वाजिनमपि तावन्मात्रमेव संसृष्टामां निष्पाद्यमानं नान्यप्रयोजकं स्यादेवात्तस्मादुभ
योरामिक्षावाजिनयोः पयसः स्वरूपं तयोः प्रयोजनवत्तोऽस्ति निष्पादकं दध्यानयनमुभयप्रयुक्तमिति। सम
३५ मं यद्दधिपयोभ्यामर्थितरमामिक्षा वैश्वदेवयागहविः स्यात्ततो वाजिनमपि तुल्यं स्यात्। न चानयतिवाक्ये द्वयोर
पक्रतत्वात्तन्निष्पाद्यत्वस्य वा विशेषात्तत्वेन दस्ति पयस एव हविष्ट्वादामिक्षाशब्देनाप्तिसेवाभिधानात्तत्वे
श्रुतं वाक्येन दध्यानयनं तत्प्रयुक्तमेवेत्येतत्तु नुत्पादापि तु मा रमेत। यत्तु वैनाम्नाम्नातिनिर्दिश्यते से ति तद्देवतः
सम्बन्धिसा वैश्वदेवीतिवचनात्तेन वपदेनाम्नातं नरशब्देन निर्दिष्टं प्रधानभूतं प्रतिनिर्दिश्यते तेन च प्रयोजकं
दध्यानयनस्य। किं पुनस्तस्यां यं पूर्वेतावरे निर्दिष्टं तमं पयोदधिसानपतिष्ठ। तत्रानपत्तिस्तावत्संस्कारत्वादनभ्र एम
दधिपयसि वा शेषभूततावान्त प्रधानं ततो न तत्र शेपसंततसन्निहितोऽपि सर्वेनाम्नानातप्रतिनिर्दिश्यते। ननु वस्तुतोऽयं ३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ईश कारणेन तस्यावंशा चान्येन बरतः पुरुषस्तद्रूपकं छेति श्रुतिनमानयेति गुणभूतस्यैव २

३६

णभूतोपि शब्दतः प्रधानभूत एवानयतिः क्रियारूपत्वात् । दधिपयसोस्तु कारकत्वेन तच्छेषत्वात् । तावच्च सर्वनाम
प्रतिनिर्देश्यस्य परामर्शात् प्रधानस्यापि द्वयोरपरामर्शात् अतः कारणान्तरं वाच्यमतच्छब्दे देवतासम्बन्धे प्रयोगत्वाच्चेन
खलु क्रियादेवतासु हि रूपमस्तु शक्रोति अतो न सा वैश्वदेवीत्यादि समानाधिकरणेन सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । किन्तु हि प्रति
मैवं: निर्दिश्यते । तत्रैकस्या वदा हृदधित्वानयतेः प्रधानं हितीया निर्दिष्टत्वात् न चानयतेः प्रधानस्य दधिपयः प्रतिगुणभावेद प्रति
निर्देशः पयस एव दधिप्रति गुणभावात् इत्युक्तं तदपि शक्तिप्राधान्यादिनाह सप्तमीनिर्देशेन पयोपि तच्छेषभूतं तस्मान्न
पयस आनयति विशिष्टत्वेन पयसानीयमानं द्वितीयातं दधिपूर्वे वाक्ये प्रधानभूतं अतस्तत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते तद्दे
वदेवतासम्बन्धि सा वैश्वदेवीति । तस्मादेकार्थमानयनं दधिप्रयुक्तं तद्देवतं पयस्यानीतं घनीभूतमामिक्षा शब्देन स
र्वनाम्नस्समानाधिकरणेनोच्यते तस्मादामिक्षा प्रयोजिकेति तदेतन्निराकरोति एतदपि नास्ति यच्चानयतेः प्रतिनिर्देशेन म
१

य२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰व॰ वतित्पादञ्चापीत्यर्थः। कथं गुणत्वाविशेषात् तद्दर्शयितुमुपक्रमते श्रा नयति रथं द्विकर्मकं सर्वेकं कर्मत्वे क्रिययाव्याप्य
मानमपि तत्प्रतिप्रधानमपि गुणत्वे प्रतिपद्यत इत्यर्थः। इत्येकस्मिन्वाक्ये समप्राधान्यायोगात् द्विकर्मकत्व
३६ मेवानयति दर्शयति यथा ग्रामं त्यजति ग्राममिति कर्मपुनरं च कर्मणः प्राधान्ये कस्य वा गुणत्वमित्यत आह तत्र विवक्षातः
प्राधान्यं तदेव दर्शयति यथाजासंस्कार्यो विवक्षितात्तः साप्रधानं ग्राममस्तदर्थः अथ ग्राममस्य केनचित्कारणेन प्राधा
न्यं तत आनयति विशिष्टजातं तदर्थाय त्रात हि प्रमाणान्तरेण विवक्षा विशेषो न गम्यते गम्यते स गुणत्वं प्राधा
सू॰३ न्यं वा निर्णेतव्यं त्राह द्वयोः साधारण्ये तत्र कथमित्यत आह यत्र द्वयोर्द्वितीयान्तयो नास्ति यहत्तो निर्णयः त्राह समसाधारण राम
त्वात्। किं तर्हि वस्तुतः। यद्येकं फलवदितरदफलं तत्र हि फलवदङ्गमितरन्निर्णीयत इति यत्र तु द्वे अपि कर्मणी प्र ३६
योजनवती द्वितीयान्ते वा तत्र नास्त्येव निर्णयः एवं तावद्द्वयोः द्वितीयान्तयोर्न निर्णय उक्तः। यत्र तु समस्यानिर्दिष्ट

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

37

मेकमाधारभूतं तन्नेतरत् द्वितीयां तं कर्माधेयत्वात्तस्येति। सप्तमीनिर्दिष्टं प्रतिनीयते तेन तत्तेन द्वितीयानिर्दिष्टेन कर्म
णा व्याप्यमानत्वादित्यर्थः सप्तमीनिर्दिष्टं तत्र प्रधानं। ननु तत्साधिकरणत्वेन गुणभावात् कथमात्मनः प्राधान्यमत आह
अधिकरणभावो नान्तरीयकत्वादनूद्यते यद्धि क्रियया व्याप्यमानं प्रथमं कर्म तेनापि व्याप्यमानस्य द्वितीयस्य कर्मणः
तोपि प्रधानस्याप्यधिकरणभावो नान्तरीयको भवतीति सप्तम्यानूद्यते। किमर्थं पुनरेवं क्लेशेनानुवादहेतुत्ता सप्तमी प्र
युज्यते द्वितीयैव भक्तेश्वाभ्यां प्रतिपादयितुं कस्मादत्र प्रयुज्यते तत आह तं छेदमावं क्रियते। छेदो विभागः। उक्तं ह्येतत्
द्वयोर्द्वितीयान्तयोः किं प्रथमं किं द्वितीयमिति अनवगमात् नमित्थो गुणप्रधानभावो निर्णेतुं शक्यते। सप्तमीनिर्दे
शे तु सति तस्याधिकरणभावेन द्वितीयकर्मत्वात्प्राधान्यं सिध्यतीति तेनयोर्यं विभागः एकस्येतरस्मात्प्रतीयमानत्वेन
गुणत्वमितरस्य तत्तेन व्याप्यमानत्वेन प्राधान्यमिति तन्मात्रसिद्ध्यर्थं सप्तम्याधिकरणभावोनूद्यते। ननु गुणभावमव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गमयितुं सप्तमीतोऽवं सामान्यन्यायमुक्तं प्रकृते दर्शयति दुहेस्तु पयः प्रधानं कर्म तद्देवपूर्वोक्तन्यायेनोपपादयितुं दुह इति।
तं·व· कथमिति सप्तमीनिर्देशाद्विशेषणाभूतं पयो गम्यते कथमस्य प्राधान्यमित्यर्थः। तदुपपादयति सप्तमीत्यंशास्सप्तमी
३७· निर्दिष्टस्य दुहेरूपेस्तः। अधिकरणत्वांशगुणभूतत्वात्तदपेक्षया प्राप्यमानत्वात्कर्मभूतता। तत्र नयतिना द्विकर्मके
ण द्वितीयस्य कर्मणोऽपेक्षितत्वात्तयोः प्राप्यमानोऽर्थः प्राप्यमानत्वरूपोऽर्थः सप्तमीनिर्दिष्टोऽधिकरणभावबलेनागम्य व८
ते सरूपत्वेनतु गुणभावः शङ्कतीदृशोपयनपेक्षितत्वात् सर्वद्वितीयकर्मप्राधान्यसिद्ध्यर्थः शङ्केनानूद्यत इति।
तेनानयतैकवाक्यत्वलेन द्वितीयकर्मलक्षणार्थैवेयं सप्तमीति। तस्मात् स्थानप्रतिविशिष्टेन दुग्धं पयो प्राप्यमाने
व्याप्यं प्रधानं कर्म। साध्यं च प्रधानं। द्वितीयकर्मप्रथमेनानीयमानेन कर्मणा प्राप्यमानं साध्यमितितद्देव प्रधानं। ग्राम
तत्रावरणं सामर्थ्यादेव द्विविशेषभूतमतः सर्वनाम्ना प्रधानभूतं पयः प्रतिनिर्दिश्यते। तदेवं तावत्सूत्रेवा ३७

मानत्वादित्यर्थः। २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३८

केनपयसः प्राधान्यात्तद्देवसर्वेताम्ताश्रित्य निर्दिष्टं हविर्नतु दध्नीत्युक्तं। आमिक्षायागे ह्य सामर्थ्योदेवमेवा। स हि घनीभूतस्य
पयसोभिधायकेनदध्ना। तद्धि ताप्यकं जिकादिना घनीभूते पयसि प्रयोगादिति दृष्टमेव ह्यामः। मंत्रव एवोक्तं पयस
एव देवतासंबंधं दर्शयति तृषु तं ताप्यसंपयइति। आह ... यदि पूर्ववाक्ये दधिप्रधानं यदि वा पयस्तं मय्यथाप्यामिक्षाप्र
योजिकातत्वात्तत्रिनमिति सिद्धान्तः। सिध्यति किमर्थं प्रयत्नेन पयसः प्राधान्यं साधितमत आह यदि तावत्पयसो देवता
सम्बन्धितत्तो विशेषातिदेशः सिध्यति पयोवातत्प्रधानत्वादिति। अष्टमे हि दधिसंघातसामान्यादिति सायं दोह
विकारत्वमाशंक्य पयोवा तत्प्रधानत्वादिति प्रातर्दोहविकारत्वमामिक्षायागस्यव्यवस्थापितं तच्च पयसो हवि ... सति सि
ध्यति। दधिप्राधान्ये तु तद्द्विरूपस्य यागस्य दधियागेनैव साहरूप्यादातं ... वनादिकर्मेला मन्त्रसाम्यं दोहविकारत्वप्र
सञ्जन्नैतदाक्षमिकं विशेषातिदेशसाधनं सिध्यतीति तेनयद्यप्यस्मिन्नधिकरणे विशेषावधारणं नोपयुज्यते तथापि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. तिदेशाविशेषसिद्धार्थवस्तुतत्त्वं निरूपितमिति । उपसंहरति इतिहेतोर्नेनात्र दधि संस्क्रियते किंतु पय एव दध्यानयनेन
संस्क्रियते तदेव च सर्वनाम्ना परामृश्यते । कथं तर्हि स्त्रीलिङ्गं पयः प्रतिनिर्देशे हि नपुंसकलिङ्गं स्यान्न स्यात्स्त्रीलिं
३८ ङ्गानुगुणपादामिक्षापदसामानाधिकरण्याच्चामिक्षैव ह्यविर्न पयो । न हि पय एवामिक्षा रूपभेदादित्यक्रमतस्त्वा
ह पयःसिद्धैव निक्षिप्ते त्वमिक्षाशब्दः प्रयुज्यते । दधिनिक्षेपे घनीभूतं पय एवामिक्षेति तत्सदसामानाधिकरण्येन तदा
२ वदोषः । अत एव स्त्रीलिङ्गमप्युपपन्नमामिक्षायाः स्त्रीत्वादेवं भूतस्य पयसः तत्त्वात् । तच्चास्माभिर्वक्ष्यमाणत्वादनू
द्यते । तदित्युभयोः परामर्शस्तदामिक्षापदं स्त्रीलिङ्गं वत्तमे पय सिद्धमानयनेन कृते प्राप्तमेवानूद्यते आमिक्षैव हि साम
वतिस्त्रीवेयत्त्रस्य पयोदध्नः संस्क्रियते तेनेत्तराविनिरहविवक्षितोऽर्थः तस्मात्पयो दध्यानयनेन संस्कर्तव्यं तद्धि स्वदेवं कार्य राम
मिति । कथं पुनरवगम्यते पय एवामिक्षेति स्वरूपभेदाद्वितीयाभेदो युक्तः अथ स्वरूपभेदेऽपि तत्त्वमुच्यते तत्तो वाजिनमपि ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथ एवेति शंकते एवं तु यत्तु पयसि दध्नि निक्षिप्ते आमिक्षाशब्दो लोके प्रयुज्यत इति तन्न हि कार्यत्वेनोपपन्नमेव तस्मा
त्पयसः पृथग्भूतैवामिक्षा सापि हविर्विशेषे देवताशब्दसामानाधिकरण्यादेवं च सर्वनाम्नापि प्रकृतं पयः प्रतिनिर्दिष्टमामिक्षा
पदसामानाधिकरण्यविधानमयान्नाहेतासिवं बाध्येयं । तमेव प्रसिद्ध्यानेतत्वं घटतो निषिद्धे ते सा वैश्वदेव्यामिक्षे
३९ तत्राह आमिक्षायां च ययो रसउपलभ्यत इति अयमर्थः । रसानि नियमा हि पयस्तज्जातिनिरूप्यविशेषमपेक्षते तद्रूपेण्वा
न्तरे प्रतीतिर्नावारयस्तु दुग्धाम्लादिप्रयोगः सस्तु दुग्धादिपदसम्बन्धवशाल्लाक्षणिकः निरूपपदात्स्वशब्दकर्मे
त्वावगतेः रसविशेषे तु सति अम्लसाम्येतरसाङ्कर्यमभेदामिक्षे । पेयस्त्वप्रतीयते स्वामिक्षायामपि रसविशेषउपलम्भ
न्त इति पय एवामिक्षा यत्तु रसभेदोऽप्युत्पत्तिसामर्थ्यादामिक्षारसस्योत्कृष्टं तत्राह संस्कारकस्य वदध्नः सतमामिक्षाया
मम्लोपि रसउपलभ्यते न तु स्वभावो मिक्षायाः । कस्मात् हि संस्कारकस्य दध्नः तत्संसृष्टस्याम्लामिक्षापदं तु तत्र मधुररस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. मेवपयोग्रंहंसवज्ञोवरणतीनिकेवलमधुरसमेवपयश्चामिक्षा कथंपुनर्द्दयसन्निपातेप्रयुज्यमानंआमिक्षापदंविवि च्यते
क्तोमधुररसस्यैववाचकेनत्वम्ल स्पद ग्रुंशस्य सुक्तोनरमेनह्धाभावोपिकां जिकादिनाघनीभूतेपयसिश्चामिक्षाय
३८ दस्यलोकेप्रयोगात्पयःश्रुतिनिर्देशाकसर्वेनामसामानाधिकरण्यन्मेन्नवर्णाश्चामिक्षायामेवपयःशब्दप्रयोगात्पय
एवामिक्षेतियत्तुकांजिनमपिर्यएवेत्फक्तेतत्राहउभौरसौवाजिनेतस्तः।यःपयोरसःवाजिनेसनास्तिकथंतन्नयःस
ताल्केवलंपयसोनास्तिसंस्कारकस्यापिरसस्तेत्रनास्तेवातस्तस्यानयत्तिवाक्येसंस्पर्शोभावाहूर[illegible]स्तमेवदधा
नयनस्पातच्छेषत्वमितितस्मान्न वाजिनंपयश्चामिक्षानुपयएवेत्यनेनामिक्षायेणाहनामिक्षानोमपयसोर्थान्नरंह
विरितिश्रुनेवनात्रयहदधिपयोमांनिर्वर्त्यतेतद्धविरिहिभाष्यमर्थद्वारेणपठितं।किंताहिहविरितिपूर्योदधिसंसृष्टमिश्रम
तिभाष्यमनुमेष्यसंसृष्टशब्दाद्दधिपयसोस्तुल्यकल्पत्वमाशंकांनिव्यावष्टेपयोदधिसंस्कृतमित्यर्थः।आहतत्तेपयसी ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सादिवोद्यभाष्यस्योत्तरभाष्यं शाब्दः संसर्ग इति तदयुक्तं यस्य रो हि शाब्दः स शब्दार्थः नैवेह संसर्गेऽपरः शब्दस्तत्रैषपयसिदध्या
नयतीति यदि हि दधिपयसी संसृष्टे हविः स्यात्ततः स संसर्गपरः शब्दः स्यात् पयसस्तु हविष्ट्वेन संस्कारपरत्वाच्छब्दस्य स
एव शाब्देन तु संसर्गस्तस्यापि संस्कारार्थत्वात् अत आह पयसश्च संस्कार्यतया शब्देनैव दधिप्राप्तिर्यद्यपि न संसर्गः परः श
ब्दस्तथापि संस्कार्यत्वात्तावच्छब्दार्थ एवेत्यर्थः। अतः किमित्यत आह तत्र दधिपयसोः संस्कारकसंसर्गहेतुत्वेन भवति
तस्मादनेन द्वारेण संस्कारसिद्ध्यर्थतया संसर्गो विवक्षितः। संस्कारपरस्यापि शब्दस्य तत्सिद्ध्युपाये संसर्गेऽपि तात्
पर्यमेवेत्यतोऽभिप्रायादाह भाष्यकारः शाब्दः संसर्ग इति तेन यच्चोद्यवादिनोक्तं दध्यानयनेन संसर्गे विवेके वा निर्धार्य
माने कथं ज्ञायते संसर्गोऽत्र पयसः संस्कारार्थतया विवक्षितो न तु विवेको वा ज्ञेन संस्कारार्थत्वेऽपि तेन संसर्गद्वारेण पयः
संस्कारः शाब्दो वा ज्ञेन संस्कारस्य शाब्दत्वं परिहृतं भवतीति इतरस्मिन्नु वा ज्ञेन संस्कारार्थत्वेऽपि द्वे पयसि दध्यानयनं वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. जिनविवेकलक्षणार्थत्वादितिभाष्यं। नदनुपपन्नं। न हि वाजिनार्थत्वेऽपि कस्यचित्कृत्स्नलक्षणार्थत्वं तन्मे पयसि दध्यानयन
मेव विधीयते तेन तु वाजिनार्थेन पयोऽर्थमितिमिवदन्न आह पयः प्रतिसंस्कारकत्वेऽपि आदेहनादग्नयतेन हित्वा तस्मात्कृतस्य
४० वाजिनस्य शेषभूतं क्रियते तद्द्रव्यं कृतेन संबन्धलक्षणा। यद्यपि न कस्यचित्संदसश्च कृतस्यार्थे हित्वा मध्ये तिरस्तिनथा
पि विधीयमानस्य दध्यानयनस्याकृतत्वात् जिनशेषत्वेन द्वारेण ग्रहस्यापि कृतेन तस्य योग्यलक्षणेन तु कृतपरित्यागेनन
कृतशेषित्वं युक्तमिति तात्पर्यं भाष्यकारस्येति॥ [illegible] ॥ आह यद्यपि न वाजिनस्य दध्यानयनमङ्गं तथापि तस्य नावश्यं
कमेव तावता वाजिनप्रयोजनवत्त्वं। किं न प्रयुज्यते तदनुत्तरमिदं सूत्रं। न तावदेकप्रयुक्त्यनुपपत्तिर्वनेनापि तत्र विधिकपपत्तेः
नुभयोः प्रयोजकत्वं युक्तं। न च दध्यानयनस्योभयप्रयुक्तिमन्तरेणानुपपत्तिस्तस्यापि केनैवोपपत्तेः तदाहनापविशेष रामः
दध्यानयनं। पयस्तापः तमेवत स्मिन् दध्यानयनमिति। यदिदं संस्कारद्वयं तत्र द्वयमपि प्रयोजकेन यावत्संबध्यते तावत् ४०

नुष्ठानो २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्प्रयोजकं प्रतिसाकांक्षमनर्थकं। अनुष्ठानाय हि सर्वमाम्नायते। ततो समनुष्ठा पके तदलाभात्स्नर्थकं। न स्यादानर्थ

क्यपरिहारार्थश्च। आमिक्षातावत्प्रयोक्त्री स्वीक्रियते तत्संबंधित्वेन प्रथमं श्रावृत्त एवावगमात्। आमिक्षायाश्चानर्थके

परिहृते नावाजिनेन संबंधः। अन्तरङ्गत्वाच्च। पयः पर्यंते ह्यानयनं वाजिनं त्वानयने निर्हृते पश्चान्निष्पाद्यमानं

बहिरङ्गत्वान्न प्रयोजकं युक्तं। अयं च सूत्रार्थः। मुख्यशब्दस्य संबंधित्वेन पयः प्रतिपादयतः शब्दस्यान्तरङ्गः स चामिक्ष

व प्रयोजकत्वेनाश्रयमिति। तद्वनेनाप्ययनस्यान्तरङ्गभूतः शेषिभूतस्य स्वाधिकारस्य प्रयोजको न तु बहिरङ्गो। शे

षिभूतस्याचार्यकरणविधिरिति दर्शितं। अथोत्तरं तु भाष्य एव दुष्टत्वं। मुख्यशब्देन मिथुनप्रयोजनवाचिनागर्भशब्दे

नामिक्षायामभिसंसक्तवाजिनदर्थमेव मिथुनसंसक्तत्वयोर्दधिपयसोः संसर्गरूपं दध्यानयनं न वाजिनार्थमिति॥ ॥यद

कर्म॥ ॥अत्र परार्थत्वादित्यपूर्ववद्धेतुरुच्यते पूर्वमपि दध्यानयने पारार्थ्यमेव वाजिनस्याप्रयोजकत्वे हेतुरुक्तस्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. कथमेतद्विना शांकरपरार्थत्वादिनेतर्हर्निर्देष्टं अनेन न्यायेन अनेन पूर्वोक्तेन एकनिष्पन्नेः सर्वेसमंसमादिसमनेन। तेनेतदपूर्वे
हेत्वभिधानं किंतु पदकर्मो प्रयोजक [illegible] मेकहाय तीनयन सपूर्वोक्ता देवपासध्यो दिति। यद्यनन्यपि सएवम्।
४१ यः कथं तर्हि पूर्वपक्षसंदर्शय ति पदकर्मो ह्या मंजनं पांसवः प्रयुंक्ते। न वा पप्राद्युक्तितेवपांसवो ह्या मंजनेत्त नीयाश्र
त्मावितिप्रुक्ता तेन प्रयुंजते नत्राह्येहेतो। पांशूनां हिक्रसैव नादर्थावगमात् प्रयुक्तस्या वार्थं ह्यामं जनेन प्रयुक्तिः स्पष्टै
वेति। कश्चित्तु पदकर्मपांशुभिः प्रयुज्यत इति पाठः तत्र सप्तमपदग्रहणं पदकर्मोच्यते। किं प्रयुक्तेः पांशुभिस्तत्प्रयुक्त
तइमतत्राह तेनेति। भवतु तेषां प्रयुक्तिर्नेय न स्मृतु कथं तत्प्रयुक्तिस्तस्मक या र्थत्वादत्त आह अत स्ते पांसवो पा
त्मसिद्धयर्थं नयनं प्रयुंजते। तदितदन्तरेण सप्तमात्मदान् पांशवो ग्रहीतुं शक्यं ते। द्वितीये तु पाठे निगमनमेतत्प्रयुक्त एम
एवपांसवः पदग्रहणं प्रयुंजते। तत्स्तद्द्वारेण नयनमपि प्रयुंजत इति। ४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ए क्र.हा. यनीनयन
मि. सर्यः

५२

यत्तु परार्थं नयनमिति तन्नाह क्रयोपात्तसिद्ध्यर्थमेकहायनी

प्रयुंक्ते। नहि नयनस्य क्रये विनियोगोस्ति एकहायनीमात्रविनियोगात्तयानुविशिष्टदेशे क्रयो नान्तरेण नयनमुप

पद्यत इति अर्थान्नयनप्रयुक्तिः। अर्थोद्येतदकर्मापि साधनमेवेति॥ यशाव नालंसाङ्क्रमत्वापयमे वपूर्वे ऽह्वः॥ तद्

तत्त्वं चैवदर्शयिष्यामः। एवं प्राप्ते आरुणक्रयेस्त्ववाक्ये न वड्व्यविशेषो निर्दिश्यते एकहायन्याऽरुणयेति। इत्तरत्र पदपा

सुग्रहोऽस्त्ववाक्येन द्रव्यविशेषनिर्देशात्सप्तमं पदमिमेतावद्भुवणात्क्रयस्य समममिमेता कोर्ह्यापाप्रकृतमेकहायनी

द्रव्यं गृहीत्वा तेन द्रव्यविशेषेण वाक्यसंबंधः। नचैकहायनी स्वरूपेण प्रकृता किंतु क्रयार्थं नीयमानाते नायमर्थः प

रार्थं नीयमानाया एकहायन्याः सप्तमं पदमिति ततः किमित्यत आह विरोधात्प्रत्यक्षेणाक्रयार्थत्वेन कालमतिकं पद

पांस्वर्थं चेवाध्यते तदाह भाष्यकारः प्रकरणाद्धि वाक्यं बलीय इति नित्यैकहायन्यावाक्येन क्रये विनियोगो न तु नयनस्य

प्रयोजकत्वेद्वयोर

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. तत्प्रयोजकत्वं च पूर्वपक्षवादिना पदकर्मणोऽनुमिधीयते ऽनित्वमते पिश्कहायनी क पप्रयुक्तैव न पदकर्मप्रयुक्ता संतं
नयतमेव क्रयार्थमेकहायन्यास्तादर्थ्यादित्कत्वं तेन यदि ह्येकहायनीपदपांसुग्रहणेऽपि वाक्येन विनियुक्तं स्यात्तत्र तन्न
४२ यनं तदर्थं स्यात् तस्यास्तु क्रयार्थत्वेन संस्कारस्तूपनयनमपि तदर्थमेव युक्तं यदि वाक्येन प्रकरणं वा ग्रहेत हिंस
प्रमं पदं दृष्ट्वा नीति वाक्यं प्रकृत सम्बन्धाभावात् साकांक्षत्वं स्यादित्याशंकां निवर्त्तयन्नुपसंहरति तस्मात् क्रयप्रयुक्ता स
नैकहायनी प्रसङ्गात्पदपांसवः स्थापिता इति पदपांसूनामपूर्वकारके तिक्रयार्थापिशाद्ध्यात् एव पदपांसुग्रहणं वाक्येन
सम्बद्धं यस्मिन् क्रयार्थोऽनित्विद्धार्थता यतित्सा अपियासमं पदे तत्र दृष्ट्वा इति तादर्थ्यमात्रं तु तस्याः क्रयार्थत्वानवधारणे इति ।
प्रसङ्गादिति नानुष्ठान प्रसङ्गाभिप्रायमप्रयोजकत्वाभिकारात् किंतु शास्त्रप्रसङ्गाभिप्रायं शास्त्रमेव हि क्रयप्रयुक्तं न यथ राम
नोपजीवनेन प्रवर्त्ततो एतावदेव प्रयोजकत्वं यत्र त्वन्यनिरकांक्षेण शास्त्रेण विहितस्यानुष्ठानमन्यप्रयुक्तमुपजीव्यते ४२

देवता:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रप्रसंगइति यत्तु द्वाभ्यां जनं पाशृत्य प्रयुंक्त इति तन्नाह अत्र द्वाभ्यां जनं यद्यपि श्रुतिविनियुक्तानां पाशानां प्रयोजकमेव तथापि
मा २ सप्तमपदस्य ईशनिधाने कृतेन दलाभाग्य किं किन्तु यस्तु पादाभ्यामंजनं संस्कारो वि लोपकर्तव्यः । पांशुच्छायां त्वं
छिद्रुपादायककर्तृत्वमिति ननु परस्य युक्त इत्यो पजीवितस्य दलाभेवा जिनयागवल्लोप एव युक्तः सिद्धान्ते नत्वयेन केन
विदंजनमिति नाय्य सिद्धान्तस्त्वाह अयमेव सिद्धान्तो मा यो नात्र [illegible] जन सलोपः सिद्धान्ते प्रयुक्तः । यत्र हि द्वाभ्यां सन्निस
द्रुपादानं वा न प्रयुक्तं भवतीति यथा वाजिनयागे वाजिनो सन्निपत्य सिद्धा प्रयुक्तं दध्यानयतावधिनाय यथा वा तुषोपवापे क
पालोपादानं पुरोडाशप्रयुक्तं तत्र तद्दलाभे तु सन्निपातेन च क्रियानुष्ठाना संभवात् वयंव प्रयुक्तो हप्रस्यावादग
त्यालोपोपि नैव बाय स्वस्वसाधानं [illegible] साधनान्तरे [illegible] वानुष्ठानं संभवतीति यथा तुषोपवापसहस्तमात्रेण
२ वि चरुघ तुष्वनंतं भवति अत्र तु नैकहायनीनयने पांशूनामुत्पादकं नापूर्वदायकं किन्तु संस्कारमात्रे उपादानं वंडजन

तस्पत त्रकर्त्र्वं ११ २ तौ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रयुक्तमेवशक्यतेवासंस्कर्तुंतैरपिक्रियानुबन्धात्तेनपरप्रयुक्तसंस्कारालाभेऽसंस्कृतानुपादायपांसूनहाम्भंसनंकर्त्तव्य
ने·२ मेवेतिसिद्धं॥ ॥अथोमिधान॥ ॥पुरोडाशकपालमस्तुषैर्वातुषोपवापेऽपिविनियोगान्नादृष्टार्थेसन्दंशेपुरोडाशार्थत्वमप्यविवा अ०२
५३ दमित्यतोऽयप्रयुक्तत्वंयुक्तं।ननुनपुरोडाशावरत्तुषोपवापेनिरपेक्षंकपालंश्रूयतेपुरोडाशेनहिसंयुक्तंकपालं
निर्दिश्यतेसंयोगश्चमविषातापुरोडाशेनकपालस्यतादर्थ्यलक्षणएवातस्मात्पुरोडाशार्थमेवकपालस्यतुषोप
वापेऽपिविनियोगात्तेनापिप्रयुक्तिर्युक्ता।उच्यते।नपुरोडाशार्थस्यान्यत्रविनियोगःसंभवतिविनियुक्तविनियो
गविरोधात्कपालमात्रंतुतत्रविनियुज्यते।तच्चनिरपेक्षमेवोभयत्रपुरोडाशेतुषोपवापेचविनियुक्तमवधात्वा
लेनाद्वयोदेकमेवोभयार्थमुपादीयतइतिपुरोडाशकपालेनेत्यनुवादः।कपालेनेत्येतावदेवविधिस्थितंतस्मादु ३म
भयप्रयुक्तंकपालंनहारणंचेतिप्राप्तेसिद्धान्तमाहस्वप्रयोजनसंयोगेनपुरोडाशकपालंनिर्दिश्यतेपुरोडाशक ५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नखल्वपगतश्यामेबदरफलेश्यामशब्दोभिनिविशते

पालमितिसंयोगोपियदिभूतःसमाश्रीयतेप्रयोगान्तरेयत्पुरोडाशसंयुक्तमासीत्कपालंतेनतुषानुपवपतीतितदास्मिन्
प्रयोगेतुषोपवापेनतत्सोपादानंधारणंवप्रयुज्येततेनचवर्त्तभूतसंयोगोलक्षणंप्रसज्येतअत्राहवर्त्तमानसंयोगेपुरोडाशकपालं
मुख्यं।भूतेभविष्यतोःसंयो...गयोर्भेदेभूतेसमाश्रीयमाणेलक्षणास्यात्।कथमित्याहआसीदस्मिन्कालेसंयोगोनतु
वर्त्तनइति।नखल्वपगतेबदरेबदरफलपात्रीतिबदरीशब्दोभिनिविशतेऽतआहकिमिदंभूतेलक्षणंस्यात्तेनभविष्यत्यपि
ह्यलक्षणैव।वर्त्तमानएवमुख्यःनत्विहतथासंभवति।लक्षणाचेत्भूतत्वेऽप्यपितानुपपन्नमतआहभविष्यतिहिसंयोगे
नास्तिलक्षणायद्यप्यनागतेभविष्यत्संयोगेलक्षणास्तितथापिनत्वनास्तीत्यर्थः।कथमित्याहपात्र्यासादनकालेप्रयोजनंपुरोडा
शस्यसुरीकृतमतस्तत्कपालानिसाद्यंतेनन्वासादनादारभ्यपुरोडाशनिष्पत्तेर्वर्त्तनएवतेषांप्रयोजनंतस्मात्कृत्स्नेतदाद्यपरि
संहृष्टस्तावत्फललाभाद्वर्त्तमानःकालइतितस्माल्लक्षणाभावाद्भविष्यत्येवसंयोगेनयद्यस्मात्तिर्हीदृशानामत्रतुषोपवापेकर्मा

नहितुषनिरसनकाले पुरोडाशसंबंधोवर्त्तते। अतोभविष्यत्त्वाभावापत्तिः तन्नापि नवलक्षणा। उदैव
नखल्वनागतश्यामेबदरफलेश्यामशब्दोभिनिविशते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰व॰ लस्युप दिश्यतेत तस्मादप्रयोजकं तुषोपवपनं । यत्तु दि निरुप्तं पंच मीकेऽध्वर्यो । कुतः तस्माहपरकीयत्वात्ऽव्यसपुरोडाशे
नैवोपादापितं धारितं वकपालेस्वाङ्ग तेन विनियुक्तमपि तुषोपवापो न भूयः पयोक्तुमर्हेति । यत्तु विनियुक्तं तेन नियो
५४ गविरोधात्कपालमात्रस्यैव विनियोगो न पुरोडाशीयस्येत्यर्थः । तद्युक्तं पुरोडाशार्थत्वरूपेणान्यत्राविनियोगात् । तथा
हि सत्तितेन रूपेणान्यत्र विनियोगानुपपत्ते विरोधः स्यात् नाद्यर्थेन तु स्वाभिधानस्य कपालस्वरूपस्य लक्षणा । तस्य वा
मन्त्रशेषत्वोपपत्तेरविरोधान् चैवं कपालमात्रस्यैव लक्षणात्स्यादिति वाच्यं । तादर्थ्येन स्वाभिधानस्य कपालविशेषस्यैव ल
क्षणात्तालहि लीरलक्षणार्थमपि गंगापदं वापीतीरं लक्षयति । तस्मादप्रयोजकं तुषनिरसनं कपालपालनोपादानयोः
। अवघातकाले यत्तुषनिरसनं तदिहोदाहरणं । अवघातकालं हि न तु निर्देशः । तेनायमर्थः । तुषनिरसनमेवात्रोदा राम
हरणं तदवघातकाले क्रियमाणं मन्त्रविधसंयोगाश्रयत्वात् भवति पालनं सा प्रयोजकं । यत्तु षकपालनिरसनं प्रणीतानिन ५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

45

यत्कालेवाजसनेयिभिः समाम्नातं तत्र पुरोडाशाष्टाकपालसाधनकर्मापि भूतसंयोगाश्रयत्वात्पात्नस्य प्रयोजकमेवे
ति नोदाहरणमुपादानाप्रयोजकत्वेतु तदप्युदाहरणमेवेति॥ ॥पशावेनालस्रात॥ ॥पदेकर्म नायेताच पूर्वपक्ष
इत्युक्तं। यच्छान्नयनसवाकेन कर्मपदकर्मणिन्याविनियोगदार्थिकप्रयुक्तिः समेतफलं तत्र शाहृदयादिवाकेषु शकृतलो
हितवाकेष्वोभयत्रयशोरश्रवणात्मकृतग्रहणेष्वोभयोः समत्वादुभयप्रयुक्तः पशुरिति। सिद्धान्तस्तु यद्यपि नहृद
यादिसंस्त्रवः पशोः कृतस्तथापि यागार्थैतया श्रवणात्तादर्थ्यं तस्य विरासन श्रवणात्तत्स्वयं हविष्ट्वेन किंतर्हि हविःप्र
कृतितया। हृदयादीनामवदानदर्शनेन हविष्ट्वमेषामिति द्वयमेसाध्यविषयते। तस्मात्तदर्थएव पशुर्निरसनं संप्रवा
धीतहृदयाद्यर्थोलक्षपश्चनुनिष्पन्नयोः शकृल्लोहितयोः द्वितीयासंयुक्तयोः प्रतिपत्तिरिति। यद्यप्यनुनिष्पन्नस्यापि कार्य स्य २
नुपयोगितनोपि प्रतिपत्त्यर्हत्वं वाजिनयागोपितर्हि वाजिनप्रतिपत्तिः स्यात्। अवत्तनकश्चिद्विशेषः तथात्वसप्तमे भाष्यकारो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. वक्ष्यति। तस्मात्प्रयोजकेच्छा स्वेच्छोहितत्संबन्ध्याघातिरसेने... लक्षणस्येति सिद्धं॥ ॥एकदेशश्चुत्वं॥ ॥परकीयशुद्धैकदेशो
४५ ऽ्वयंयसानत्त्रिष्टकृदादिकर्मेतदपितन्त्रसतौ समामपिनप्रयोजकमेकदेशस्य। तादृशस्य परप्रयुक्तेन विद्यमाने
न संयोगादङ्गमात्रं। अथ वा सन्नाविनक्चार्यमाणएवोत्तरार्द्धादिशब्दो विद्यमानशेषविषयः प्रतीयतइत्यर्थः॥ तदिदं
सिद्धान्तसूत्रं स्पष्टमुक्त्वा व्याख्येयं पूर्वपक्षसूत्रं पठति निर्देशात्। आग्नेयइति सकलस्य पुरोडाशस्याग्न्यर्थत्वेन निर्दे
शात्तस्योत्तरार्द्धो विद्यमानोऽपि कथमस्येत स्विष्टकृदादिना देवतान्तरेण ग्रहणं तेन तस्य परिकल्पितमादितोऽन्यस्यैव दत्तु
मीष्टयजमानः शिष्टाचारविरोधात्तस्मादर्थादत्तद्रव्यमुत्पाद्यं न त्वनुत्पादितेन स्विष्टकृदिज्यासंभवतीति तस्य
ऽ्वयांत्तरस्यान्तरार्द्धस्य स्विष्टकृदिज्येति। अतः प्रयोजकः पुरोडाशोऽत्तरार्द्धयोः स्विष्टकृदिति॥ ॥तच्चोषराज्ञिधानात्॥ ॥उत्त राम श्री
रार्द्धादिभिः शेषकार्यस्यानुपपत्त्याऽऽक्षेपात्प्रयुक्ते। शेषस्यावयवभूतस्योत्तरार्द्धस्य साधनत्वं श्रुतं शेषेणमवदयितमन्तरे ४५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एतानुपपन्नमिति स्विष्टकृद्यागस्तं प्रत्युक्तो। स चाग्निप्रयुक्तः शेषास्तिप्रकृतौ सा तदुत्तरार्द्धादेव लभ्या नास्विष्टकृत्ता न प्रयुक्तो हि प्रभ
वति। अत एव प्रकृतत्यहणमित्याह न चैवं श्रूयते पुरोडाशस्योत्तरार्द्धादिति। यद्येवमस्योपयोगो नीतो ऽपूर्वमपि पुरोडाशममुना
द्यतदुत्तरार्द्धानि स्विष्टकृद्यज्ञात्तदुत्तरार्द्धमात्रं तु श्रूयते न चैतावता विशिष्टविषयो व्यवहारः सिध्यति स चैहिकस्य वि
उत्तरार्द्धः। सए [illegible] षसान्निधिमपेक्षा निराकांक्षो भवति। सन्निहितश्च परार्थश्च पुरोडाशः। तस्मात्प्रयुक्तद्रव्यानि ष्वाधान
तृपुरोडाशोत्तरार्द्धयोरयं प्रयोजकः स्विष्टकृद्यागः। यत्तु शिष्टाचारविरोधान्न परार्थस्य ग्रहणमिति तदयुक्तं आचारस्य
असावाधात्कर्यं पुनस्त्यक्तं परकीयमनीशानः परस्मै दद्यात् तावद्वनादिति ब्रूमः। यदि यागे दानवत् परस्वत्वपर्यन्तः स्या
त् ततस्त्यक्तस्य देवतास्वत्वात्पुनः स्वीकरणमशक्यं स्यान्न त्वसौ परस्वत्वापादकः। तेन यागे कृते ऽप्यनयजमानस्य तदे
वतायाः किं तु स्वहीनं तदर्थं पुनः स्वीकर्तुं शक्यमिति वचनबलात्स्वीक्रियते। न च विनियुक्तविनियोगविरोधः। इ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निपातेश्चानर्थकत्वादाह भाष्यकारः वाचनिक एष प्रतिपादनार्थ उत्सर्गः शक्तः कर्तुर्दानं पुनः सर्गपूर्वकः परस्त्वत्त्वमस्य धइसश्चको
तं·च· नीत्यानेनेति। को ऽभिप्रायः यदि स्विष्टकृदिडादानवनस्पत्यन्तपर्यन्तास्तान्त आग्नेयादि प्रयाजानामपि देवतास्ताकाद्यादत्त्व
न्तदीयेनङ्गेण स्विष्टकृतं यष्टुमनीशानेन शङ्कुयात्वेति तदस्त्यभिप्रायः। किं विहितुदानं संप्रदानार्थे त्वात्कान्तदीयेन
४६ कर्तुशक्यं विनियुक्तवितियोगाविरोधाडुत्सर्गमात्रं तुष निपन्नार्थं कर्तुशकं अमित्येवं व्याचक्षत इति॥ ॥अभिवारणो॥ ॥
तदिदं सूत्रं स्पष्टार्थं प्रव्याख्येयमित्युपेक्षितं वाणनन्त्यादिति सिद्धान्तसूत्रमेवं व्याख्येयं पठित्वा धिकरणमारभते यत्र भा
ष्यकारेण विकृतिविषयो विचारो दर्शितः। वाजपेये क्रतुपशूनां सवनीयानां प्राजापत्यानां च सहप्रयोगमारभ्य पर्यग्नि
करणान्ते कृते प्राजापत्यानां पशूनां उत्सर्गमाम्नातं सहैव वा क्रतुपशुभिः प्रातःसवन एवालम्भस्तदानीं चोत्सृज्य माध्यंदिने राम
ब्रह्मसामकाले आलम्भ इति तत्र यदा यं पशुः समाप्ती क्रियेत तदा विचार्यते तदा किं प्रातःसवनानुष्ठितानां प्रयाजानामे ४६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

47

पस्यधारणंप्राजापत्यवपाभिर्मीमांसहितीयाज्ञिः स्वामिघारणार्थं प्रयुज्यन्ते किं वानेति तात्सिद्ध्यर्थमिदं चिंत्यते किमभिघारणं
हविःसंस्कारार्थं किं वा प्रयाजशेष समवृत्तिरिति। हविःसंस्कारार्थत्वे प्राजापत्यवपानामेव गुणार्थं तद्धारणं स्यात्
प्रतिपत्त्यर्थत्वे तु कृतुपशुवपास्वेव सन्निहितासु प्रतिपत्तेः सिद्धत्वाद्वपानां वा न सिद्धत्वानामेव गुणात् धारणमिति प्रश्न
तावपि चाग्नीषोमीयेशकल एव विचारयितुं किं प्रयाजकाले यानि हवींषि संभवन्ति आज्यवपा पुरोडाशा इति तेषामेवाभिघा
रणेन हृपयितव्यः शेषः किं वा विप्रकृष्टकालानामपि हृदयादि हविषामभिघारणार्थं धारयितव्य इति तत्र किमिति विकृति
रुदाहृते मारांकाराह कृतावपि संभव ति विचारे विकृतिरुदाहृतान् द्विषयाणि लिङ्गदर्शनात्कपालानि स्रुक्का
रेण। क्रतुपशुभिः सहप्रातःसवने आग्नेयवपाभिघारणफलं दर्शयन् कुत्कर्षपद्वेवाभिघारणमावाचसमर्थस्य वचनं
हसाम्नास्यमादध्यात्तस्मिन् पक्षे निधारणं तास्तीति द्योतयति अन्यदपि संभवतां लिङ्गं दृष्टव्यमिति बहुवचनं। तस्य वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थानार्थं विकृत्युदाहरणमिति। तत्र द्वितीयातृतीयाभ्यांहविःप्रयाजशेषयोः प्राधान्यगुणभावकामाद्यप्रशेषस्याभिघा
ग·न· न्मत्राभिधानलक्षणाया पुरोडाशकपालवत् विनियोगोपपत्तेर्हविः संस्कारार्थमेवाभिघारणम्‌ अन्यथाश्रुतिद्वयस्याभिघा
४० याद्युपयोगप्रमाणसंस्कारस्पर्शेप्रयुक्तसंस्कारार्द्धरायस्त्वादिसेवं प्राप्तेसिद्धान्तमाह प्रयाजशेषेणेत्यभिघार्यमाणमेवा
न्मत्रशेषत्वेनोपयुक्तमदृष्टं यतितस्मादीहशमनन्त्यशेषत्वेनोपयुक्तमनेनैवप्रयुक्तत्वान्नतोऽनेन प्रयुज्यतेयथोन्न
राद्यैः स्विष्टकृता। तत्रुमाप्रयोजिद्वेषन्तद्वारणंतु भूतसंयोगगत्र्ययत्नेनमविष्यसंयोगश्चयत्नुषोपकाप्रवेषम्यात्किं
३४ नप्रयुज्यतेश्चत आह कृतार्थं चेदं जुशेषप्रतिपत्तिमपेक्षतोऽस्यादेवंयदिहविःसंस्कारोऽभिघारणंस्यात्तत्वेनाहत्ति। अ
पेक्षितंहि फलंमत्वानिष्पत्तिपत्तिरूपापेक्षिता हविषांवाकानन्तरेणैवासंसर्गार्थोपस्तरणमभिघारणविधानादनपेक्षितः रामः
संस्कारो नम्रविहुमहीति। द्वितीयाद्याहिविभक्तयोन साक्षात्केवशेषिभावस्याभिघायिकाः किंतु साध्यसाधनभावाभिघा ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५७

यिन्नो विधावहितं समीहितं भावं विशिंषन्ति तत्समीहितमेवतद्द्वलेन समीहितभावमनुभवितुमर्हतीति सकृद्धिकरणेद
शितं। न्यायरत्नमालायां वास्माभिः। एवं च प्रयाजशेषशब्दो नाप्यभिघात विशेषलक्षणार्थो भवति। पुरोडाशकपालेष्वनपेक्षि
प्रतिपत्ति २ तसंस्का [illegible] र म [illegible] पेक्षितं तुषोपवापार्थं युक्तमिति। इह तु न तथेति। नैतदभिघारणेन द्वीपतइसाहयन्तद्धकविरुद्ध
वं प्रतिपादनीयं तत्सर्वेह विषेव प्रतिपाद्यते ततो नियमाद्द्वष्टमात्राह निरर्थकत्वेत्वभिघारणस्वरूपमेवाहृष्टार्थं कल्प्य
तत्वा युक्तमिति। यदि प्रयाजशेषार्थमभिघारणं तत्समाहितरूपमानत्वात्तेनैकस्मिन्नृचा केद्वयोर्हि रूपयोः स
मवायात् हविषामुपादेयत्वेन संस्काविवक्षिता स्यात् ततश्च यत्र ग्रहाधिकरणे हविषामुद्दे रूपत्वेनाविवक्षितं स
स्थात्वमुक्तं तद्विरुध्यते यथा वदानाभिघारणसादनेषु तत्र प्रहतिक्रमनिरासेन तु स्वेष्वशेनक्रमनिरूपणं प्रय
बर्हिः स्तृङ्मौक्ता मङ्गः प्रयानसाधारणे लिङ्गं मुक्तं तत्समानन्यायस्य प्रयाजशेषाभिघारणस्य सवैधर्म्यवामेवायं लिङ्गा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ते.व. रणनितनोहिप्रथमावाज्यभागौ यच्चान्ववर्त्तिष्यमाणा स्थालीत्वं हप्युतइतिनत्वर्द्धेमसतिहविःसंस्कारार्थत्वेन हृदयोकपि
४८ जलवद्धविःस्वेष्ववद्धुवबन्धसान्दूरितार्थत्वात् अधिकानां सन्निहितानामपि हविषां नाभिघारणं स्यादाज्यस्य यत्सूर्वद्ग्रेषे
सर्वहविःशेषवत्प्रतिपाद्यतइत्युक्तं तन्नयुक्तं स्यादिमत आह उपादीयमानत्वाद्धविषां संख्याविवक्षिता यद्युपादीयमान
त्वंहविषां स्यान्नतःसंख्याविवक्षितास्यान्नतुतदस्तीत्यभावात् किंरियं व्याख्यातः स्पष्टा सकलपूर्वोक्तदोषापत्तेः नव
हविषां प्रधानयागोपयोगिनामप्युत्तरशेषमात्रमुपादानं वायुक्तं तेनप्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थेस्याभिघारणस्यहवि
रधिकरणनियमस्यप्रयोजनमपेक्षायां हविर्गतमेवप्रयोजनं कल्पितं तेन स्विष्टकृदिड्भ्यासंस्कारार्थःस्यादित्युभयार्थेप्र
याजशेषाभिघारणं स्यत्तदपि प्रयाजशेषार्थं नियमांशे न हविःसंस्कारार्थं तेन वा विवक्षितैव संख्या तेन संस्कारलोपार्थो राम
सन्निहितेषु सर्वहविःषु अधिकेषु न्यूनेषु वक्तव्यं नन्वेवं विप्रकृष्टानामपि प्राजापत्यपर्णानामभिघारणं स्यादित्याशंक्य तेषामि ४८

हविःसंस्कार्य २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यमाविषयत्वात्। येषां ह्यनियमेन प्राप्तिः प्राप्नुयुः स नियमविधेर्विषयः प्रयाजेषु हुतेषु जुह्वेष सप्राज्यभागढुर्वासंसर्गो
ऽर्थे सन्निहिते पत्रकवचनप्रतिपादितं प्राप्तं नासविहितेन तेनासंनिक्षिप्तानां प्राजापत्यमवपातां प्राप्तिर्वनास्तीति नियमविध्य
गोचरत्वात्तन्नियमप्रयोजनसंस्कारमाणित्वं। यत्तूद्देरूपहृदयं नैकस्मिन्न्याके समवैतानि सत्संक्षिप्य इन समवैतिसाकं
49 देतु निमित्तफलवङ्कदेव रूपहृदयमपि नवाकं नित्यमिन नि। अस्मिन् प्रयाजशेषाभिघारणे विहिते किमभिघारयितव्यमित्य
पेक्षायां तत्र हविरिति सम्बध्यमानं नवाकं नित्यमिति सर्वेमनाकुलं। यत्त्वाह एकमेव हविरभिघारयितव्यं प्रतिपत्तेरेके
त्वादेकस्मिन्नेव कृपिते स्यामन्नेदार पितुमशक्यत्वात्। बहुवचनं तु नियमाभिप्रायेण एकमपि हविर्नियतं किंतु
यत्किंचित्तेन बहुषु प्रयोगेषु बहूनामभिघारणे संपद्यत इत्यभिप्रेत्य बहुवचनमिति। स वक्तव्यः किमिदानीं सोम्या
दिसम्भारश्चावचनेन षट्कोरहोमाभिषवनिमित्तमहणाणामेकैनैव एकस्मिन् प्रयोगे त्वर्पयितव्याः मिति वेत्तानहे ध्रुवयुःप्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वैाम्र ह्वयेतरहोतावामत्र वर्णाद्विन्यत्रक्रमविचारोदत्तजन्मान्हलिः स्यात्। अथात्र समास्यादिभिः सर्वेषां प्राप्तेः सर्वैरिवसमुच्चि
तं॰च॰ तैरत्तयवत्रः सोमस्य प्रतिपत्तिः क्रियतइत्यपेक्षायांततोत्रापि वक्तव्यतबलाद्दृष्ठुबहविः षवषवत्र एवप्रयाजशेषः ह्वार
४९ यितव्यः। अथाज्याऽविवद्धितां वहुत्वं कोहेतुः संस्कार्यत्वमितिचेत् सुतरां सर्वेषामभिघारणसंस्कारलोपार्थकत्त
व्यं। कथं वा भवान् सर्वैकवामेवा ऽभिघारयतीति वह्निपेक्षं कमेवकत्तं समर्थयेत। नच प्रतिपत्तिरप्रयोजिका धा
रणास्येत्यावेदितं न्यायरत्नमालायां। नचैवं प्रयाजशेषस्य धारणं प्रसज्जेत क्रतुपशुवपास्वेवत्र सिद्धेरिमेतदफलकमेव
यतः। केनतस्य धारणं नतावज्जुह्वा व्याघृतत्वात्। अथयावांतरेणातहितिजुह्वाः समानेतव्यः शेषः। समानीतिचेत्त
स्मिन्नभिघारणकार्यसंजुह्वाः समास्वेनस्य सिद्धत्वान्न पृथक्कत्तव्यमित्यधारणमेवानस्मात्सन्निहितानामेवस राम
र्वेषामभिघारणं न्याय्यमितिलमतिविस्तरेण। एवं तावत्कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्तदर्थमभिघारणमित्युक्तं इदानीं शेवमि ४९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साहनुत्कान्तरिक्तयाप्रयोजनमस्तियदङ्गानामागद्ध्वंतयानुद्धाहोषणेतत्कथमसंसृष्टंप्रयाजशेषेणस्यादितितस्मात्प्र
तिपत्तिरपेक्षिताहविःसंस्कारस्यत्वतपेक्षितत्वात्तादर्थ्येमिद्धारणंसाहष्टंकल्प्यतेतातजोहविषप्रयोजकानि।कथं
तर्हिद्वितीयाऽत्तआह।अधिकरणत्वमेवाचत्रविवक्षितंनतुव्याप्यमानत्व।मभिधारणंहिकस्यचिदुपरिद्रव्यान्तरस्याद्दे
पास्त्वद्यसोपरिक्षिप्यतेतत्रक्षिप्यमाणेनव्याप्यमानमधिकरणंभवति।तत्रशाद्देक्षमपिव्याप्यमानत्वमनपेक्षितमित्यना
50 हत्साधिकरणत्वमेवलाक्षणिकंपरिगृह्यतेनेतायमर्थः।प्रयाजशेषंहविःषुक्षारयेदिति।तदप्रयोजकानिहवींषीतिसि
द्धं॥ ।समानयनं। ॥समानयनंकिमान्मेतद्दमेणप्रयोजकमुत्तनान्तदर्थेस्वचिन्नयितव्यं।किमुपभृतिद्वेचतुर्गृहीतेप्रया
जानुयाजार्थेतयोरनुयाजार्थेसेदमुपयोक्ष्यमाणसाहष्टसंस्कारार्थंधारणमात्रमुत्तप्रयाजार्थेसोपरितनंप्रयाजहयं
यष्टुमिति।संस्कारमात्रार्थत्वेप्रयोजकंपश्चात्तरेतुप्रयोजकं।तस्मिद्धार्थेमपेतत्त्विंनतीयंयदेतद्दुपभृतिप्रयाजार्थेचतुर्गृहीतं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.च. तत्सर्वप्रयाजार्थमुत्पन्नचतुर्थोन्नमार्थमेवेति। यद्दिसर्वार्थंततः सर्वोद्दोसमातीतत्वान्नबर्हिरारम्भसमयेप्रयाजार्थमुपभृत्याज्य
मस्तियस्मातीयेनातोनुयाजार्थस्यैवसमानयनं। तदाचजौहवौपभृतयोश्चतुर्गृहीतयोर्द्वयोरपिसर्वप्रयाजविषयत्वा
५० कत्वंश्चतुर्थपंचमप्रयाजार्थत्वेत्वौपभृतस्यजौहवस्माद्दाप्रयाजत्रयविषयत्वेनद्वयोर्भिन्नविषयत्वात्समुच्चयेसतिजौहवे
नत्रीनिष्ठावर्हिःकालेसमानयनमौपभृतस्यजुह्वामुपरितनप्रयाजद्वयार्थंक्रियतइति। अत्रपूर्वपक्षभाष्यमप्रयोजकंसमान
यनं। कुतः। प्रयाजानुयाजार्थस्यायमेकदेशः समानीयतेइतिपूर्वेणन्यायेनाप्रयोजकत्वेनि:तस्यकिंनायमभिप्रायः। य
दौपभृतंप्रयाजानुयाजार्थद्रव्यंतस्यायएकदेशः। प्रयाजार्थः सोयमानीयतइतितदाहिप्रतिज्ञायुक्तोयंग्रंथः। किमिस्माहय
द्विप्रयाजानुयाजार्थमेतद्द्रव्यंसमानीयतेततः प्रयाजाआत्मीयंद्रव्यंप्रयुंजतएवकथमप्रयोजकता। अतः पूर्वेणप्रयाजार्थत्वा रा
भिधानेनोत्तरमप्रयोजकत्वाभिधानंनसंबध्यते। तस्माद्युक्तइति। तत्रकेचित्प्रयाजशब्दंलक्षणयानुयाजार्थस्यायमेकदेशः समा ५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नीयतइमेवंग्रहोनीतः। प्रयाजार्थस्योपभृतैकदेशस्य सर्वादौ समानीतत्वात् बर्हिः कालेकेवलानुयाजार्थमेवोपभृतिविद्यतइति-
प्रमादपाठः प्रयाजशब्द इति। अपरेः प्रयाजेऽनुयाजार्थस्यायमेकदेशः समानीयतइत्यपरिस्मिन्नैव प्रयाजशब्दः स सम्पन्नं स
त्तमाशिसयथोक्त एवार्थग्रहोनीतः। अन्येतुपूर्ववत्प्रयाजशब्दस्यागेतंमन्त्रयंथाचक्षाणाः पूर्वपक्षमात्रे मन्याहशामङ्गुरीत्या म॰ रू॰ प॰
ह। अन्येस्तुयदुपभृतिगृह्णातंतत्प्रयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीतिवचनात् केवलानुयाजार्थमेवोपभृतमष्टगृहीतमित्यनेनोपरितना
धिकरण पूर्वपक्षेणाचपूर्वपक्षः कृतः। तदाहिकेवलानुयाजार्थस्येदं समानयनमप्रयोजकमात्मस्येति। एषएवेत्यनि
मान्ताम्सर्शुक्लानि। एकेर्थे हुः परित्सक्ष स्तेषांस एवदोषः। अपरैरधिकरणत्वमसंभवित्प्रयाजानां निर्दिष्टं। नह्याज्याधारत्वं
क्रियारूपाणां प्रयाजानां संभवति। प्रयाजशब्देनतुतत्साधनद्रव्यलक्षणायां सएवदोषः। अन्येषां तृतीयपक्षवादिनां
परित्यागस्तदवस्थएव। अयंचापरोदोषः। असिद्धेनचासिद्धमप्रयोजकत्वंसाध्यते। नह्योपभृतस्योपरितनाधिकरणन्यायसि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं·व· ड्डोमयार्थत्वमाकेवलानुयाजार्थत्वं सिद्धांतितः सिद्धं। अतः कथंनेनासिद्धेनासिद्धमप्रयोजकत्वं साध्यते। नह्यसिद्धो हेतुर्भवति।
तस्मादर्थग्रहणानुरोधेनान्यथा वर्ण्यते· अर्थप्राधान्ये नहि यं ग्रन्थोनुरोद्धव्यः। तेनोपपन्नेर्थे किं कथं वितर्यं छायाव्याख्यानुमर्थस्याव भिन्नार्थं २
दैवतं ९१ द्वर्ण्यते। उपभृति द्वे चतुर्गृहीते प्रयाजानुयाजार्थे स्तः। तत्र यत्प्रयोर्थे तत्सर्वप्रयाजार्थे न केवलं चतुर्थीत्रमार्थमिति प्रति
पादयति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत् गृह्णातीति समासोयं· तत्र प्रयाजप्रातिपदिके विभक्तिर्न श्रूयते भवितव्यं चतया। तस्माद्
त्तरपदे नुयाजपदे या विभक्तिर्बहुवचनरूपा सा तन्त्रेण प्रातिपदिकद्वयेपि द्रष्टव्या प्रयाजेभ्यश्चानुयाजेभ्यश्चेति। कुतः। श्रु
तत्वात् सा च अन्यासां तु द्विवचनरूपायां प्रयाजप्रातिपदिके विभक्तावाश्रीयमाणायां श्रुतहानमश्रुतकल्पना च स्यात्। तस्मा
त् प्रयाजेभ्य इति बहुवचनसामर्थ्यात् सर्वेषां प्रयाजानामौपभृतं। नन्वेवं तेनैव सर्वप्रयाजावरोधात् जौहवमनर्थकं स्यात् अ एम
त आह जौहावं च सर्वेषामिति वेत्याक्षिप्यते प्रयाजे भ्य इत्याविशेषविधानात् विकल्पेनोभयोरर्थवत्ता भविष्यतीत्यभिप्रायः। ९२
ना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तया२ स्याद्रस्याऽत्रस्या दावेव४ ह्य ने

यदिसर्वोर्थमोपभृतंततः किंतत्राहजुह्वस्तुहोतीतिवचनात्यस्मिन्नेवकालेप्रयाजार्थंजुहोतितस्मिन्नेवकालेयदोपभृतंप्रयाजा
र्थंजुह्वांतज्जुहूमानयतिनह्यन्यथायष्टुंशक्यते। एवंचसमानप्रयोजकंसमानयनंभवतीतिभाष्यव्याख्यानंदर्शयतितत्रतत्तत्र
येज्ञायामाज्यस्योत्पादनकालेयदुपभृतिप्रयाजानुयाजार्थंजुह्वांगृहीतमासीत्तदस्मिन्कालेतिष्ठयेदेवहिंप्रतिसमानयतीतितत्र
५४ स्मिन्नेवहिरारम्भकालेसर्वंप्रयाजार्थंनाऽपिदावेवप्रयाजार्थेसा ऽस्यसमानीतत्वान्नोपभृत्यर्थताविद्यतइत्यनुयाजार्थम
र्हंकेवलमिदानीमास्ते। तत्समानीयमानंकिंचिद्धार्यमाणमित्यर्थः। नहितत्सर्वंसमानीयतेतत्समानीयमानमितिविशेष
णप्रधानोनिर्देशः। तस्यसमानयनंक्रियमाणमित्यर्थः। परकीयत्वादनुयाजार्थत्वात्तदुपभृतस्थसंस्कारकत्वादप्रयोजक
माज्यस्य। किमर्थंपुनस्तस्यसमानयनंनह्यदृष्टार्थंसम्प्रतिपत्तिरपेक्षिता। नवातदपिप्रयोजनंदृश्यतेतत्राहदृष्टार्थं
वाऽनुयाजार्थत्वात्तदुपभृतस्थसंस्कारोऽदृष्टविषयत्वात्तदर्थंनावसमानीयतेऽतोऽदृष्टाभावाद्दृष्टंकल्प्यमिति। भाष्यस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

घा

तं॰व॰ यमर्थः प्रयाजानुयाजार्थं यदाज्यमासीत्तस्मिन्नेकदेशे प्रयाजार्थे पूर्वमेवानीते सति सन्निहित एकदेशः केवलानुयाजार्थोऽदृष्ट
संस्कारार्थं समानीयते किं चित्तिह्नायते अतः परकीयद्रव्यसंस्कारत्वाद्भिक्षाहरणवदप्रयोजकं समानयनमिति केचि
५२ त्वाहुः जौहवस्य सर्वप्रयाजार्थस्यैव हि शरं म सम योस्त्वेदर्थे नोपभृतेन संसर्गो ऽदृष्टार्थः क्रियते तेनोपभृत्समदृष्टार्थे
नयास्त्वे प्रयाजार्थं जौहवं तु दृष्टार्थं नया· अतः समुच्चय एव पूर्वपक्षे पितयोरन्तः प्रयाजानुयाजार्थं सेतियथाश्रुतमे
वमाषां कथं तर्हि प्रयोजकत्वं तत्राहुः औपभृतस्य हि प्रयाजेष्वदृष्टं कार्यमित्युक्तं अनूयाजानां तु दृष्टोपकार्योपभृतं दृ
ष्टादृष्टयोश्च दृष्टं प्रयोजकमित्यनूयाजार्थमेवौपभृतस्य प्रयोजकं प्रयाजार्थे समानयनमदृष्टार्थत्वादप्रयोजकं तदयुक्तं
केन पुनर्विशेषेण प्रयोजकत्वाविशेषेपि दृष्टमेव प्रयोजकं नादृष्टं प्रथमावगतत्वादिति चेत् न युगपदेकेनैव प्र राम
याजानुयाजेभ्यस्त्वस्य ह्णतीति वाक्येनोभयार्थत्वावगमादुभयेषां प्रयोजकत्वं युक्तं यत्र हि द्वा ख्येमेवैकं ज्ञास्वांतरप्रयुक्तमुप ५२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

57

जीवनेनप्रवर्त्तितत्वात्प्रयोजकत्वं। यत्र त्वेकप्रयुक्तिमनपेक्ष्यैकेन भिन्नेन वा अन्येनान्यत्र विनियुज्यते तत्र तन्त्र दृष्टादृष्टत्वमात्रेणैक
स्मिन्द्वितीये शेष इति सर्वेषामेव प्रयोजकत्वं युक्तं। तस्माद्यथोक्त एव पूर्वपक्षः॥ सिद्धांतस्तु यदोपभृतं समानयति जुह्वां तदा निहायेडो
बर्हिरित्यस्मिन्काले इत्यर्थप्राप्तं यत्प्रयाजार्थे सोपभृत्तस्माज्जुह्वां समानयनं तस्य कालनियमोनेन विधीयते तेनाज्यवाद दृष्टार्थ
त्वाच्चानूयाजार्थे सावप्राप्ते समानयनेस्मिन्काले विधीयमाने विशिष्टविधानाद्वैरूप्यमदृष्टार्थता च स्यात्। तस्मात्प्रयाजत्रय
स्याद्यस्य जौहवं द्वयोरौपभृतं। कुतः। अतिहाय इडो बर्हिः प्रति समानयनं त्यतीति कालविधानात्। तस्मिंश्च काले समानीतेन प्र
वेषां कर्तुमशक्यत्वादंत्ययोरेव द्वयोरौपभृतं। एवं वा विशेषेणाविहितमपि जौहवं द्वयोरौपभृतेनावरुद्धत्वादितर
विषयं भवति। एवं च विकल्पोपन्यस्तदोषः परिहृतो भवति। ताह सत्यपि तुल्यकार्यत्वे यद्युपभृत्संयोगः प्रयाजकार्येणानु
ष्ठानात्तथापि नास्ति विकल्पो भिन्नविषयत्वात्। जौहवस्याद्यत्रयविषयत्वादौपभृतस्यान्त्यविषयत्वात्। एवं ॰॰॰ लिङ्गम
दूय

तं॰व॰ पातिथ्यायांचतुर्गृहीतबहुत्वंसमर्थितं भवतीत्यभिप्रायः। विकल्पेहितयोरन्यतरस्मिन्ध्रौवेवगृह्यमाणेऽनुयाजार्थेसचतुर्गृ
हीतसेडान्नायामातिथ्यायामभावात्द्वेएवचतुर्गृहीतेइतिबहुत्वदर्शनंनोपपद्यते।समुच्चयेतुसतिजुह्वामेकंचतुर्गृहीतं
५३ प्रयाजार्थमुपभृतिचानुयाजाभावात्प्रयाजार्थमेकंचतुर्गृहीतंध्रौवंचापरमितिबहुत्वंसमर्थितंभवति।यत्तुऋजःसौवव
हुवचनस्यप्रयाजेनाभिसंबन्धात्सर्वेषामौपभृतंतद्वयोरेवेत्युक्तंतत्राहसमासेयद्यप्येकैवविभक्तिर्द्वयोःपरातथापिद्व
योरप्ययोरौपभृतस्यप्रमाणान्तरेणकालविधिनावगतत्वात्तद्विरोधान्नश्रुतविभक्तिःप्रयाजप्रातिपदिकेगृहीतव्या।किं
तुद्विवचनमध्याह्रियतेप्रयाजानामिति।तस्मात्प्रयोजकंसमानयनं॥ ॥नवोत्पत्तिरविभक्तत्वात्॥ ॥ननुगौणस्यतौ
यविषयइत्युक्तंतत्कथमिहपुनस्तादर्थ्यविज्ञानमित्याशंक्याहअसंनिकर्षादनुपसक्तेनारभ्यतेतत्स्यात्प्रयोजकत्वेस राम
मानयनस्यहौपभृताज्यप्रयोजकत्वेसाधितेतत्रसंदेहःनौपभृतस्यतादर्थ्यंविज्ञायते।नदत्तुप्रसङ्गेनचतुल्यकारणस्य ५३

चातिका॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

54

च जौहवस्य ध्रौवस्य चानन्यत्वोपभृतस्यासिद्धे प्रयाजार्थत्वे कथं समानयनस्य प्रयोजकत्वमुक्तं तत्राहाभिव्यक्ते चास्मिन् पूर्वोऽधिक
रणारम्भः। इदमर्थे तोऽधिकरणं पूर्वमन्यशेषार्थोसंगतिप्रसंगाद्वृत्तेन पूर्वमारब्धव्यमिति पूर्वपक्षमा... संयुक्तो मन्त्रा
ति सर्वे एणाज्यानि प्रकरणेनाष्टहानि तस्माद्यद्यदाज्यसाध्यं कार्यं प्रयाजानुयाजादि तत्र तत्रैतानि वङ्कव्यं ध्रौवापेक्षं भावेज्जौ
हवोपभृतग्रहणं ध्रौवस्यापि दर्शनार्थं तुल्यत्वात्परत्वात्। उभयार्थत्वाभिधानेन सर्वार्थत्वाभिप्रायं वाक्यमिति वानुवादत्वेन नेयमानि विधित्वे सति य
दुपभृति गृह्णाति तदनुयाजेभ्य इति वचनात् औपभृतमपि केवलानुयाजार्थं स्यात् तस्यानिष्टत्वेन अनुवादत्वं [illegible] तथा सति
तदेषामपि तथा स्यादित्येतावान् पूर्वपक्षः। तत्र जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम्। न तु ... मानं जौहवं प्रयोजनमभिलषति किंतु
यावत्तेषु मिति प्रयाजाश्रायमानो एवं ज्ञामितानि ... तत्र यावदेव सर्वार्थता प्रकरणेन कल्पिता तावदेव तयोर्जौहवप्रयाजयोः श्रुतेन वा
क्येन सम्बन्धविहितत्वयोरपि परस्परतिपमानमत्र प्रयोजनं नातिरेकौहवस्य प्रयाजानां ... एव नास्तीति जौहवस्य तावत्केवल
केन सम्बन्धविहितत्वयोरपि ... प्रयाजानुयाजेभ्य इति वचनादुभयार्थमेव न सर्वार्थं एवं प्रयाजानुयाजानां जौहवौपभृ
प्रयाजार्थत्वं ध्रौवौपभृतयोः

८ अथ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदा २ त्रिवेदि

तं. २० तावरुद्धत्वादविशेषविहितमपि श्रौतं वेदनतिरिक्तोपस्तरणाभिघारणरूपमाज्यमेवन व्याप्तं परिसंख्यं। यदि नियमविधानार्थोऽनुवचनानि
कथं तर्हि प्रतिषेधार्थं वचनमिति सूत्रं तत्राह एवं चेत्तर्हि नियमविधाना संसज्ज एवात्र नास्तीति तदा प्रतिषेधफलवचनान्नियम एव प्रतिषेधतः क्रमात्
५४ नुमुख्यः प्रतिषेधः। विधिस्वरूपा व्याख्याता ना मेति। औपभृतं तत्र षट्। पूर्वपक्षान्तरसूत्रं। तस्यार्थमाह यदि श्रुते नैयार्थन नैराकांक्ष्यापन्नान्यार्थत्वमा
पन्नांतर्हि औपभृतमपि अनुयाजेभ्यस्तदङ्गानीति वचनात् केवलानुयाजार्थत्वेन निराकांक्षीकृतत्वान्न प्रयाजार्थं स्यात्॥ ॥ साक्षादुप्रतिषेधात्॥ ॥
प्रयाजानुयाजार्थत्वे वच्यते ज्ञायत एवानुयाजार्थमिति तेन प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति वचनात् प्राप्तमनुयाजार्थत्वमनेनानूद्यते। तानेन प्रया
जार्थतावचनविहिता या वर्त्तते पितु तत्राक्रमेकस्मात्पुनर्विपर्ययो न भवत्ययं विधिस्तत्रानुवाद इति तत्राह। यदि चानुयाजार्थमेवैतत्ततः प्रया
जार्थमिति तन्नाकं च वचनमप्रसिद्धत्वात्स्यादयमनुवादोपि न घटते। तस्मात्प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदिति तेन तस्यान्यथानर्थक्याद्नुवादत्वेनाप्यर्थवत्त्वासं
भवाद्वचनमाविनि विधित्वे सति तत एव प्राप्तत्वादिति तेनानुयाजेभ्यस्तदर्थक्यातीत्यनुवादः उभयार्थे विधिनाम्नतरार्थत्वमपि प्राप्नोति। ननु ति
न्न तगार्थत्व विधिक्रमयार्थत्वप्राप्तिस्तस्मान्न विपर्ययः संभवति। स्वार्थस्तु जोहवं हि केवलं प्रयाजे श्रुतिपतं अनुयाजेभ्यः प्रतिषिद्धं निष्टन्तो राम
प नूतनं तदपेक्षयानित्यानुवादः। जोहवं हि केवलं प्रयाजे मिदं चानुयाजार्थमपीति। न दृष्टं संख्यं प्रवणार। इदमपि प्रासंगिकमेवाधिकर ५४

अनुवादः वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेवद३

णं। पूर्वपक्षमाह अष्टसंख्याविशिष्टं ग्रहणमनुत्पद्यमानमेकमेव ग्रहणमष्टावुपमर्द्य तिष्ठतीत्यष्टसंख्याकं श्रूयते न चतुःसंख्याकं ग्रहणं ग्र
ये। तत्र यथा नवत्वात् चतुर्गृहीतानि सन्ति अश्रुतत्वादेवं हि चतुर्गृहीतेन सः। अश्रवणाविशेषात् लक्षणया तु अवगम्येत हि चतुर्गृहीतं। श्रुति
संभवे न युक्ता लक्षणा। तस्मादेकमष्टगृहीतं प्रयाजानुयाजार्थमिति समानतन्त्राधिकरणान्नायेनाद्दैमुपरितनयोः प्रयाजयोरेवं अनुयाजेषु वि
नियोक्तव्यं। न चाद्योपयोगे अष्टगृहीतस्य प्रयाजत्वं विरुध्यते। पश्चैव ह्यो ह वेन चतुर्गृहीतेनाद्यप्रयाजत्रयेप्यर्पणाव समवायः। क्रियमाणेपि सर्वेषां
चतुर्गृहीतसाधनत्वमविहतं। चतुःसंख्याकमेव हि तस्य ग्रहणमासीदिति न तथाष्टगृहीतेऽष्टकत्वं तद्व्ययवेनापि क्रियमाणं प्रयाजानूपा
जानामविरुद्धं। एवं चेदनुयाजाभावेप्यानिष्पादोऽष्टसंख्यापरिच्छेद्यमेव प्रयाजसाधनमेतत्स्यात् अष्टसंख्याकं ग्रहणमेवोपमर्द्य तिष्ठतीत्येवं
बोदयति प्रयाजानुयाजेभ्यश्चतुर्गृहीतयोरुपमर्द्याधारः इति चेत् यदि ह्यत्र संख्याविशिष्टं ग्रहणं विधीयते ततः श्रुतिहानिः संख्यासंबन्धेन।
नचैवं किंतु चतुःसंख्याकमेव ग्रामं प्रयाजानुयाजानां ग्रहणं इयमनूद्योपमर्द्याधारमात्रं वि [illegible] धीयते। नु वादेश्च अस्मिन् पूर्वः सन् चतुःसंख्या
कस्य ग्रहणस्य प्रसनाष्टसंख्याकस्येति तल्लक्षणाश्रीष्टइति शास्त्रापरिहारेति। न तत्र संख्याधारविशिष्टमेवान्न ग्रहणमनुत्पाद्यते न हि चर्वनान्तरं ग्रह
णः स न तत्संख्याभावविधायकमस्ति। अतो ह्रस्वसंख्या विधीयमानत्वान्नानूद्यते। अनुवादासंभवात्तन्न शक्येद्धि चतुर्गृहीतेलक्षणापि तु न हिहाद्धु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰ २० ति परित्यागे कारणमस्तीति। अनुग्रहात्। समानयत्तेऽनुग्रहमौपभृतं चतुर्गृहीतत्वायेनिनतावत्समानयनेनचतुर्गृहीतत्वं भवति। पूर्वमेव समान
यनात्तेस्पञ्जौह्वस्य चतुःसंख्यापरिच्छिन्नत्वात्तेन चतुर्गृहीतस्यानुग्रहायेत्यर्थः॥ महत्तावानुग्रहो ल्पस्य भवति से चोपभृतस्य चतुर्गृहीतत्वे
५५ न घटत इत्याह इतरस्य चौपभृतस्य चतुःसंख्यात्वसति को दृष्टोऽल्पमहत्त्वे। द्विचष्टसंख्यापरिच्छिन्नमौपभृतं तत इतरस्य जौह्वस्याल्पत्वात्ते
न महतानुग्रहः क्रियेत समानयनेन। तस्मादनुग्रहदर्शनादष्टगृहीतं चतुर्गृहीतायेन्वयामहत्त्व गम्यते तेनाष्टगृहीतत्वं ज्ञापयति। न ह्यष्टा
महत्त्वं भवतीति। द्वयोर्नु। द्वे एव चतुर्गृहीते होमाङ्ग कुतः अनारम्भविधानाद्धि होममात्रे चतुर्गृहीतं प्राप्तं। तत्र होमे चतुःसंख्यापरिच्छिन्नं कि
मप्याज्यादिसाधनमाकांक्षति। इत्यविशेषमेव केवलमाकांक्षतीति न संख्यामनारम्भविधानादेव सिद्धत्वादित्यर्थः। अत्रानुपपत्तिं [illegible]नी
त्यस्याज्यस्य प्रयोजनं प्रतिमाकांक्षत्वं प्रयाजानुयाजप्रयोजनं दीयते। यस्मात्तद्वन्विशेषश्चापेक्षितो न संख्यातस्मायं दृष्टो पश्चे नेष्टसंख्या
त्तिस्तथापि पूर्वमेवानारम्भविधिप्राप्तायाश्चतुर्गृहीतसंख्याया अस्तित्वान्नाम [illegible] रूपकम
ष्टसंख्यायास्तत्स्थितायाः का गतिः। सा हि होमार्थत्वेन विनानर्थिका स्यादत आह। अष्टसंख्यास्तु तिष्ठन्तो न संबध्यते होमेन तां कुतः। संख्यान्तरे राम
ण चतुष्ट्वेन होमस्यावरुद्धत्वात्तस्मादष्टसंख्या हि चतुःसंख्या न लक्ष्यते। अर्थात्प्रयाजस्य तु ष्टमेवाष्टसंख्यालक्षणार्थेकस्मान्नमवेत ५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

56

तत्राह नवत्वसंख्यां लङ्घयितुं समर्थो ऽग्निमावाहेष्टत्वं च तु ष्टुहूयाविनाभूतं तल्लक्षणार्थमिति युक्तं । अथवा किमत्र नारम्भविधिनान्याया
देवायमर्थो लभ्यते अष्टसंख्यां यदा प्रयाजानुयाजेभ्यो वा केनदीयते तदा समस्यादभ्युत्तत्वादितिन्यायात्तावदेवतं गृह्णातिसाम्ये हूतिर्यथा नव
लोके शतमोमादीयतामिति शतसंख्याकमपि द्रव्यं समर्पणवेलायामेकैकस्मै पञ्चाशत्संख्यावच्छिन्नं समर्पयति । इति हेतोस्तत्परिच्छिन्नमष्ट
त्वपरिच्छिन्नं न होमसाधनं । यदा चतुर्थं गृहीतमेवाहोमेतदा ग्रहणस्य होमार्थत्वात् तद्गताष्टसंख्या नवत्वसंख्या ह्यलक्षणैवेयं दि मामादेवहोमे
नवत्वसंख्याप्राप्तिः कथं तर्हि अनारम्भविधुपन्यासो भाष्ये तत्राह ऽनेनारम्भवादेनापि यो ऽर्थो ऽयमर्थादेवप्राप्यमाणः स एव प्रपत्ते तेनार्थान्
दादृत्किं विशेषापक्रमुपन्यसितव्यमिति । अनारम्भविधुपन्यासो ऽत्र । नन्वेवमनारम्भविधिः प्रयाजानुयाजविषयेनुवादः स्यात्तन्न्यायादेव प्रा
नि॰वि॰ प्तत्वात् विधिरूपः स्यादित्यभिप्रायः । सत्यमनुवादो ऽनन्य पदोषः इत्याह ऽनुव्यते विवक्षाभेदेनानुवादो दोषो भवति । न त्विह विवक्षाभे
दः । पएवार्थो विधेर्यो सो ऽनुवादे ऽपि तेन प्राप्तप्राप्तिवशाद्धि अनुवादत्वे ऽस्यापि विवक्षाभेदादवैरूप्यमिति । तत्त्वं नरिदं भाष्ये प्रयाजानि त्या
नमनुपपन्नं । द्वितीयदिह्याष्टसंख्याकमेव ग्रहणं ततस्तदेकदेशोप्येकैकेनो प्रयुज्यमाने ऽष्टगृहीतमेव होमसाधनं संभवतीत्युक्तं । नन्वा
नारम्भविधिनात्र प्रकरणासेन सामान्यरूपेण विशेषविषये प्राकरणिकं मष्टत्वं लक्षणया ते नत्तु युक्तमित्याशंक्य पक्षान्तरमाह । अथवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व्रा. यत्प्रयाजानुयाजयोश्चतुर्गृहीतं तेष्टं तद्धवनोपयुक्तमिति । नैव ग्रहणं विधीयते ग्रहणोपकारार्थमाधानारम्भविधिविहितं चतुर्गृहीतं तस्य
होमसाधनत्वेन कृत्वा चतुःसंख्यग्रहणमनुष्ठातुमशक्यतेऽस्मर्थे देवग्रहणं प्राप्नोति प्राप्ते च तस्मिन्प्रयाजानुयाजार्थं चतुर्गृहीतं द्वयानुवाद
५६ नैकपात्रगतत्वेन विधीयते तेनानुवादत्वाल्लक्षणेन दोषः । किमर्थं पुनरष्टसंख्याभ्युपगमो विधीयते चतुःसंख्याद्वयमेव कस्मा
न्न श्रुतमत आह यत्राष्टसंख्याश्रवणात् भिन्नकालता नानापात्रता च जयं निवर्त्यते तत् श्रवणे हि यच्छाभूयसंपद्यते तथा चतुर्गृहीतद्व
यं समादतीयमिति कालयानैकाच सिद्धिरत आह अयमाप्यकारः । उप समानीतेऽष्टचतुर्गृहीतेकस्थं स्यात् आद्ये नानाम सहान
पात्रगृहीते पातां कालभेदेन वा संसर्गपरिहारार्थमिति दिद्युक्तं तत्र कारणं च वर्णं च समानयने सहानयनासंभवात् मित्यर्थः ।
चतुर्गृहीतेऽधिरेवाष्टत्वं दृष्टश्रुतिर्विहितत्वेऽन्यथापि होमगतं चतुर्गृहीतं न वा भिन्नं स्यात् अथवा उपभृत्यष्टसंख्याग्रहणानि सर्वार्थत्वाद्विधी
यन्ते तस्याष्टचतुःसंख्याहोमे विधीयते । तस्मात् चतुःसंख्याहोमेऽष्टसंख्याग्रहणं तेनाद्ययोर्विभिन्नविषयत्वान्न विरोधः । अविरोधाद्वानाष्ट
त्वेन चतुष्ट्वं बाधितुं शक्यते तेन च होमार्थत्वात्तुल्यार्थता प्राप्य बाधः । अंगगुणेन प्रधानगुणस्याभ्यसामर्थ्यात्त्वेन ग्रहणगताष्टसंख्यां च ग्रम
तुष्टयं इत्यनेकोत्पादकवत्होमाङ्गं स्वगतेन स्वरूपेण तस्माच्चतुःसंख्याकं ग्रहणद्वयमिति । यत्तु भाष्यकारेण प्रयोजनद्वयमुक्तं तन्न द्विती । ५६

हृ हस्त स्पार्था

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

57

यमेवाभिमतं न प्रथममिति प्रतिपादयन् प्रथमं दूषयति। ननियोगत्तो ह्येसमानेनत्वं पूर्वपक्षेऽनुयुक्तं कुतः। मा यादृश्मेव प्राप्तोनिनासमं
साद्भूतत्वादिति। एवमपरितुष्टो द्वितीयं प्रयोजनमाह अथवा सामावेपादृष्टहीनमेव पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च दृष्टहीनमिति॥ ॥इति तत्र
रत्नेचतुर्थस्य प्रथमः पादः॥ ॥स्वरुसत्वेतेकतिष्ठन्निः स्वकर्मत्वात्॥ ॥पूर्वपक्षमाह। पूपस्य स्वरुं करोतीत्यत्र करोतिरभूतप्रादुर्भाव
वचनो नादानार्थः लक्षणाप्रसंगात्। तस्य किं कर्मेत्याकांक्षायां स्वरुमिति संबध्यते। आत्तस्वरुमों यमानः। तस्य चाभावमानस्य करोतिक
र्तव्यताकांक्षायां यूपशकलेन्योषणादिकामितिकर्तव्यतां लक्षयति। स्वदिरादिकाष्ठकरणभूतं सम्बध्यमानेन यूपस्य तक्षणादिसंस्कृतस्य
स्वदिरादेस्वयवं स्वरुं करोति। त्रोषणादीतिकर्तव्यता पतेतस्वदिरादिना स्वरुमात्रयोदित्यर्थः। एवं चसति यायूपं यंतक्षतास्या दिवाक्ये
न विहितेनेतिकर्तव्यतास्य साप्येतस्वरोर्वाक्येन विहिता भवति। यूपस्य वानस्याडुभयप्रयुक्तं छेदनादीति। नन्वेवं यूपशकलेनलक्षणास्यात्। अस्म
न्दोषद्रमाहयदि यूपशकलेनलक्षयेदितिकर्तव्यतामनर्थकमेवासोच्चारणं भवेत्। न हि स्वरुभावनाविधौ तस्य स्तुमान्वयः संभवति।
यत्तस्वरुं करोतितत्र यूपादि निवेशाय दिस्वरुभावनाविधिर्वेन्नसंभवेत्सुमर्थः। अत्र नवाक्येनैवतत्साधनत्वमात्रेणावगतस्य स्व
रोर्थप्रामप्रामादानं यत्तस्वरुं करोतीत्यनूद्य यूपादिति विधौ संभवत्येवार्थ इति परिहरति तत्कुतः। एवं वाक्यार्थः सांगपदान्तरार्थविधौ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तंत्ररत्न· नातः स्वरुं भावयेदिति विधेः श्रुत्यर्थो विहितो भवति। न गुणलक्षणतो वाक्यार्थविधानमेव व्याप्यं सर्वसाधारणम्। सिद्धान्तेऽपि हि करोतिर
दानार्थो व्याख्येयः। तस्मात् श्रुत्यर्थविधिलाभात् स्वरुकर्तव्यतैव विधीयत इति। ननु स्वरुः रूपप्रदानेऽपि [illegible] एव तत् कथं तत्र श्रुत्यर्थविधिरित
त्याह करोतिर्भावयत्यादीनां सामान्यधातूनां यद्द्वितीयान्तं तदनुस्थानीयमेव तिङन्तं। क्रियावाक्रियातो वस्तुमात्रं विधीयते सा वाक्यच्छेदकापे
५७ क्षायां जैमिनिस्तदिशु यागं वृष्टिकामो यजेत इति यथा यागं करोतीति। दिश्यपि करोतिना सामान्यमात्रस्वरूपावगमात् तत्र वाक्यच्छेदकापेक्षा तुल्यैव तत्र
पा म ४ प्रदानेरणापि हि द्वितीयान्तेनोपनीतं यागादिवत् द्रव्यच्छेदकत्वेन तत्संकल्पनतोऽपि ने नतु कारकोऽनर्थकः हि भूतमिति तद्दृष्टिक्षायामस्मा
श्रुत्यर्थत्वमुच्यते तेनायं वाक्यक्रमः इत्याह तस्मात् स्वरुं करोतीति वाक्यात् स्वरुकर्तव्यतां प्रतिपद्यते नैतच्चोद्यं तन्त्रः स्वरुः स्वरूपेणापश्रुमन
त्रासने न विनियुज्यते तेन चेतनं विनियुक्तः सोऽन्तरेणोपादानं विधिरिति न आत्मयोजक इति कर्तव्यतायाः एवं तावद्यूपशकलं द्वितीया
ना करैनैवं करोतीति कर्तव्यतायास्तथापि स्वरोः साकाङ्क्षत्वात् तदीयेयं इतिकर्तव्यतेति चेत् काङ्क्षाकं तत्राह सन्निधानाविशेषात्। ननु
वाक्येन यूपसंयुक्तायाः कथं द्वेलेन सन्निधानेन स्वरौ विनियोगो न आह यथापि वाक्यसंयुक्ता सा पिशाचानुषक्तं स्वरुशब्दस्यानर्थे एग
कामयाहन सन्निधानाहितियोग उपनेकिंचनुषंगात् द्वे दिनादिता यूपं भावयेत् स्वरुं चतुर्थं भावयेदिति एवं चेत् यदा यूपशकलाभावे ५७

पाद ४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेत्रणादीनां विनियोगः स्वरावपि [illegible] रूदानीं [illegible] तथापीतिकर्तव्यतात् [illegible]

त॰

पीतिकर्त्तव्यतालभ्यतेतदात्त्वापिस्वरूपाके यूपप्राद्वेस्रुयमाणे स्तृतरांभवतीतिकर्त्तव्यतायासद्भावः॥ ॥ज्ञात्वेत्यंशद्वयंकर्त्ते॥ ॥नान्यसारवादि
रादिभोन्यस्यदेवदावौ दिहत्वसस्य रूकुर्यादित्यनुनिष्पन्नपत्ते तज्ज्ञातीयहत्वानराशंकापिनास्तिन्नतरांजात्पत्त्यशंकाप्रयोजकवादिनस्तु प्र
५८ शकुनिष्पन्नत्वात्तभवतिज्ञातत्त्वराशंकांतत्त्वसज्जातीयोविधीयते यूयजातयस्पेवकुर्यादितित देकदेशोवास्वरूपस्यसात्त्विभिन्नंतराव
रूणपक्षुमतक्षोस्तुकोऽज्ञानसमर्थोऽवंस्वरूरितिप्रतीयते।तत्कुतःउपादानव्यमित्याकांक्षितेयूपादितिनिराकांक्षीक्रियते।नचयूपसोनिश्चि
यतेनयूप्यादितितत्राहयूप सेमवयवलक्षणाषष्ठी।यूपस्यावयवंस्वरूंकरोतीतिस्वरूस्तेनादत्तइतिएवंपंचम्यर्थोलभ्यतइतियूपादितियो
रूपानांतथाशाकसादेहिशाकादेहिशाकादेही।नेकार्थमेवमन्यते।विद्यमानेवयविनावयवोभवति।अवयवोपादानंहिनावयविनं
प्रयुक्तेतोनप्रयुक्तमेवोपजीवतीत्युक्तं।तस्माच्छेदनादीनामप्रयोजकः।स्वरूः अलौकिकत्वाज्ञायतइतिचेत॥ नह्यलौकिकस्याविज्ञात
ति२ स्वरूपस्योपादानंसंभवत्यनुवादेनयूपादिविधीयेत।अतःतत्स्वरूपंतावदनेनैवविधातव्यंतद्धिवानेच्छेदनादीनामितिकर्त्तव्या
तात्वेनसम्बंधात्प्रयोजकत्वमिति तत्तरेनेवायमलौकिकार्थंतरादितुल्यः यथारथंतरादिस्वरूपंप्रमाणान्तरेणगम्यमपिकेवलवैदिक
व्यवहारादुपातितथास्वरूपमिति।ननुरथंतरादयोगीतिविशेषाः अत्यन्तसिद्धाः तत्त्वेवंस्वरूनेहुसोकाष्ठमात्रमतआहयद्यप्यूतस्मारिपदि

तत्वं २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं. र. कमात्वात्स्वरूपं तिन ज्ञायते तथापि पूर्वप दोत्तरपदवाक्यान्तरे । शब्दोऽवधारयितुं पूर्वपदेनावरुद्धत्वात्तया विभक्त्या । करणभूतं किमपतिनाम
तेउत्तरपदे वाऽज्ञानस्य श्रवणादज्ञानकरणमिति । वाक्यान्तरे च यूपस्वरूपं करोतीति यूपावयवमिति यथा लोके काष्ठैः पचतीति यूपस्य
५ट विनष्टत्वात् युसन्नास्वर्गार्थत्वाज्जन्यकार्यापि पाककरणतोपि लोकाव्यस्य युध्यताइति । अवदृष्टोजनकार्येण स्वरावष्टोऽदृष्टजन्मे
वेष्यतीत्युपादानमित्यर्थः । जन्यजनकार्ययस्य सत्त्वेह । सायं स्वरूपं करोतीति यूपत्वे पूर्वपक्षमनुभाषते स्वरूपं करोती । यूपस्य फलत्वेनाया
युत्यास्तरोः कर्त्तव्यतेति । त अतेव तत्त्वे सुत्तरां श्रुतिबाधः कथं शब्दमर्थोः । दार्व्यं प्रतिप्रयोजनमित्यर्थः । ह्यदोपि क्रमस्य प्रत्यासत्तिलक्षण
स्य धर्मी तः शब्दधर्मैकममनु तिष्ठेतान स्य शब्द स्य धर्मो बाध्यते । यूपशब्दस्य श्रुत्यर्थस्या गात्तस्य एवाऽन्याष्टोऽस्य शब्दस्य योगं क गे ५
मस्तेनप्रधानभूतार्थबाधः सचायुक्तस्तस्माद्यूपशब्दस्य लक्षणामयादितराण्येव वचनस्य क्रियेतु स्वरूपं करोतीति यूपस्येति । नन्वाज्ञापि करोति
रादानलक्षणार्थः स्यात्त कोत्र विशेषः अनेनाभिप्रायेणाह भाष्यकारः श्रुतिरपि बाध्यते वाक्यमपीति । श्रुतिबाधे श्रुत्यर्थैकवाक्यता
पि बाधिता भवतीति व्याख्यानान्तरं विस्तरेण स्यसंदेहे प्रमाणार्थे कर्तुमुभाष्यकारेणेतिन व्याख्यायते । [illegible] प्रधानत्वात् प्राचीदि राम
क्विंश्च वाक्ययुक्तावहरणप्रयुक्तेति । विहारापेक्षया प्राची दिशं प्रति शाम्यता या आहरणं कर्तव्यमुत [illegible] स्वयाच्या याचाचीसाहर्तव्येति । ५ट

अथावेद्यो गोस्तुस्था रूपशब्दो [illegible] शक्नोतीति [illegible] समानमेव न हि यूपशब्दस्य स्वरू
पक्षेऽपि विधानं तत्र विरुलाक्षितं [illegible] कर्तव्यतया विधानात् विशिष्ट विधि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

६२

न्नुक्तादिगभिधानानुसैवाहरणंयत्नयाविधीयतइतिप्राप्तआहप्राचीतावदिग्हस्तुमञ्चकाप्राचीभावार्थोद्विद्वितीयासंयोगात् आ
हर्त्तेमतयापतीयतेनतदिगाहेतुरिकर्त्तेऽतोनदिग्वादइतिऋथ्यरकत्वात्प्राचीदिशप्रत्याहरतीतिकत्नेतद्विकर्मकोह्याहरतिश्रेतस्त
सप्रथमकर्मणस्तत्रतयोकपमानाद्दिकप्राचीद्वितीयंकर्मेम्रविष्यतीति तछोपिवाकेऽक्रियमाणसाश्रवणात्काकांक्षावाक्यस्यातश्रति
८+ शेषश्रुतोपध्याहर्त्तेवःस्यादाहिपमोऽनवाभिमवगमपितुमसतिहितस्त्रिन्नाहर्त्तेमतथापाचाचाद्धार्थेप्रतीयतेतिदेशलक्षण
वस्मात्तनहिदिशंप्रतिकिंचिदानीयतेतस्तद्वयमप्ययुक्तं अथोचेतप्राग्दिशआहरतीतिद्वितीयास्थानेसप्तमीकल्पतेतथासतिहिप्रतिशेषो
नाध्याहर्त्तेमःस्यादिति उत्तरंएवंसत्यश्रुतोदेशोनोभिन्नश्च परिगृहीतःस्यात्तत्रदिगभिधायिनःप्रातिपदिकस्यविभक्तेश्चाभिन्नमवावि
णालक्षणार्थःस्यादाहर्त्तेमस्याभिनिर्देशात्साकांक्षत्वाद्वक्ष्यमेवातस्यादियमपिदेशवादकल्पनातुश्लिष्टा इतश्चतदिग्वादोदेशवादा
वेगाह्प्राक्शब्दोयंसम्बन्धिशब्दत्वाद्दवधिमपेक्षतेकस्यप्राचीतितत्राविधिनिर्दिश्यतेतच्चविहारदेशोविधिःसिद्धक्रमस्यतत्वाद्यहा
त्वाच्चाघ्नतोदिग्वादेनावधेरनिर्देशात्साकांक्षत्वमितिदोषोदेशवादेतु गुणात् आहर्त्तेमस्याभिनिर्देशात्साकांक्षायंपूर्वोक्तश्चदोषइ
नितस्मात्प्राचीमितिसमनेनपदीभिन्नंतदुच्यतेद्वितीयासंयोगात्तत्प्राचीपदमाहरतेःकर्मपूर्वैप्रकृतात्रासंकान्यक्रोनिवदितुंलक्षपितुपू

अशक्यतअव २ CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं-त्र वेवाक्येहिहरति कर्मतया शाखाप्रकृता प्राचीमाहरन्ती त्यनेनापिहरति कर्मैव विशिष्यते तस्मात् प्राचीं शाखामाहरन्तीति वाक्यार्थः। एवं हि
कस्य प्राचीहरणे सेनैव विधिमात्रमपेक्षणीयं न किंचिद् न्यदवधिरपेक्ष्यः सुलभ एव शाखाया द्वेहिहरणावधयवयवा वीहरणमपेक्ष्य प्रवर्तते। प्राची
५६ शब्दोपि तां विशेष्टुं न देपक्ष एव प्रवर्तत इति सुज्ञानं तस्मात् शाखावादः प्रकृतं वा शाखां लक्षयेत्। दिग्गोवानीप्सितत्वात् विहारदेशमीप्सित
तमं प्रकृतमिति मावंश्च नुमाष्याचष्टे दिग्गोवानीप्सितत्वादित्ययं हेतुः यस्माद् दिगनीप्सितात स्माद्विहारदेशं वा लक्षयेत् शाखां वा दिग्गोवानी
प्सितत्वादित्यत्र प्राचीशब्दो विहारदेशमीप्सितसमानंतरं द्रष्टव्यः। दिग्गोनीप्सितत्वादाहरणे कर्मत्वानुपपत्तेः शाखावाद्देशो वा लक्षयितव्यः। तत्र शा
खालक्षणेव न्यायसौशाख्याः सार्थं अथं मूलं चोदयमपि प्रयोक्तव्यं तत्र यं च शाखाशब्दे नोच्यते सह वृक्षा छिद्यमाने परिवासनेन यत्वि
भज्यते। तस्मादुभयप्रयुक्तं छेदनादीति पूर्वपक्षं सिद्धान्तमाह अयमयि तत्प्रयोजकमग्रं मूलं च किं तयमेव कथं मूलतः शाखा परिवासा भवे
च्छं करोतीति परिवास्यतेः प्रधानभूता शाखा। इति प्यासं यो गंदतो मूलाधिकरणां छेदनं शाखार्थं अयमर्थः परि परिवासनमात्रमिह श्रूयते
ततः शाखाशब्दे न समूलमग्रं नति हिंश पद्धति यथा परिवासनमुभयार्थं विनियुज्यते मूलाधिकरणकं तु परिवासनमत्र श्रूयते तत्र मूलस्य राम
मूलतः परिवासेनं संभवतीत्यग्र पर एवायं शाखाच्छो मूलविशिष्टं छेदनमग्रार्थं करोति। एवं च मूलस्याप्यग्रार्थमेव हृद्वाद्येके ५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दवमाहरणं करणं च । नाहुतेष्वलेष्वनतश्च परिवासनमस्य संभवतीति छेदनमाहरणं मूलं न दधिकरणं च परिवासनं सर्वेमन्नार्थे मे वंशमूलं लवन प्र
कर्छेदनात्तु निष्ठेषु चैत्रप्रभाकालमिवांजनार्थिक । पानोपधाना र्थमुपादीयमानस्य प्रयोजकामिति । नन्वेवं वस्त्रा पिहिना यानिर्देशः संभवेवे
ति कथं परि । वासनस्य तादर्थ्यं निमवतीत्यत आह उपवेष मिति या छिती यासा करोते । ने परिवासयतेः तस्मा नोपवेषार्थं छेदने । आहरुपवेषेक
रोतेः कर्मतया प्रतीयमाने न व्यमाने ऽन्तरत्वमूलस्तुपवेषं निर्विवेचयति । करोतिकर्मणो ऽण वेषस्य भावमानत्वात्करणाकांक्षायां च कृतं मूलं
का रणत्वेन संबध्यते । कथमिति छेदना दिकेति कर्तव्यता स्यात्तेषघास्वसंकरोती ति यत्पिवेनोषणादीनां प्रकृतानां ग्रहणमुक्तं तदुः इन
वनद्वनिराकरणं संभवतीत्याह । तत्कारणं तेषा स्वस्वाइस्य लक्षणा प्रसंगो न स्वरेणाभिवितं निषिध्योपादानार्थः करोतिरित्युक्तमिह
तत्कारणं ना हि येनोपवेषभावना निषिध्यते । तस्मादुभयं प्रयोजकामुच्यते । लवनाकेषां वृ । तेन इत्यग्राह्येनयेति कर्तव्यता लक्षणासावाक्य
नैव स्वत संबंधिनीत्येवं स्वपि ज्ञानतंस क्रितौ इह स्वदाक्येना स्ति रूपसामानीयं पदंवदिति कर्तव्यतां न ज्ञायेशन च चापि सर्वाप्यप्रमिति नन लि
ताशा स्वा संबंधिनीति कर्तव्यता वाक्येनैवो पवेषांगं स्यात्तेष्वात्मूनतःमा त्वंपरिवासे निष्ठमात्रमिदं वाक्यमुपवेषं करोतीत्युपि समा
प्तं । ननु परिवासिनस्यात्तं कथं वाक्यांतरमत आह मूलादि कारणे मे छेदनेन स्यात्का निष्पाद्यावाच्यरूपं किं पांतरं करोतीत्यर्थः स्थितेत्यते ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्र मो॰ १

६०

१

गं०व्र०
६०

क्षिप्तेपनेवाक्ये।पूर्ववाक्येमूलाधिकरणांछेदनंवाक्येनशास्त्रार्थस्यापिपूर्वंकृतांतत्वादक्रियांतरमपेक्षतेइतिकृत्वानवाक्यभेदोस्तुस्वस्त्वयाचिकि
याइयत्तावच्छेदकारकविशिष्टंप्रतिपाद्यतइतिवाक्यभेदापत्तिर्नं।तदुपरिवासनसंबंधितयामुख्यमेवस्वार्थमभिदधच्छास्त्रवाक्यंनज
घृणपेतिकन्नेयमिवानुपवेषकरणार्थताव्याप्रतिपादयति।निशास्वार्थमेवतन्निष्ठेदनमुपवेषस्यमुख्यवाक्येच्छेदनादिकायाइतिकर्तव्यता
याअनुवदणायदिपरंप्रकृतास्मात्तत्तद्वाक्यमित्याहत्वशास्त्रायावाक्येनउपवेषस्यअकारणेनअकरणांवकुर्वीतवाक्यादिव्यतोपिशा
यादाहभाष्यकारः।उभयसंबंधविरोधः।विरोधेचवाक्यंअकरणमितीयः।अथसंनिहितेनेत्यादिभाष्यार्थमाहत्र्याष्टेनमप्युक्तंमूलंग
हीष्यते।उपवेषंकोशनीतिकिंमत्र्यार्थपरिवासनात्तुनिष्पन्नंयदिदंमूलंतदितितद्यासतिपक्कीजत्वार॰प्रयोजकंपदंपांशुवत्॥अथात्रम
वहितकल्पन।याचाक्येनैवपरिवासनस्योपविष्टार्थत्वंसिध्यतीतिवेदयतिशास्त्रोपस्थितस्यमूलाइपनेयम॥अयंवत्सापाकरणार्थपरि
रिवासनमात्रमत्रविधीयतेनमूलाधिकरणांमूलतःशाखस्थूपवेषंकरोतीत्यनेन।एवंबध्यतीतिनमूलाग्रयोरुत्तयोरपिद्वितीयांतशाखा श्रीराम०
शाहृनिर्दिष्टयोरंगंपरिवासनमिति।इष्टयतिएतदपिनयच्छेत्रवहितकल्पनयाकृतवाक्यकरणमध्येदिकंस्यादतोवाक्यसामर्थ्या ६०
वशास्वार्थमेनच्छेदनमत्राप्येमित्यर्थः।अमस्यहिमूलतःपरिवासनंसंभवतिनमूलस्येतिशास्त्राश्रयेणाप्यङ्गस्यैवामिश्रानातत्तदर्थमेवपरिवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग ३

61

स्तनमित्याह॥ शाखायामश्चयावद्छिन्नातावत्सहलैनायां भवतीति॥ छिन्नावंस्थेवस्तीति मूलादेपैतितेन परिवासनाई इभ एव शाखामवहारान्दर्थी
मेवमूरिवासनं मूलम्तु क्ता[illegible]याक्तपरिवासनेन शाखात्वनाशानं दर्शमपि तं परिवासनस्यातस्मा[illegible] रंवाज यूं तं छेदनं। अथापि मूल जेशाखा
शाखा भवेदित्यादि भाष्यार्थमाह॥ शाखामन्त्रं कोन्यानीतं व मधापि मूलं शाखाशार्ह नोच्यते तत्थापि मूलपरिवासन संकृता शाखाकार्ययोग्य
भवतिन तु मूलं शाखा भवति शाखाकार्ययोग्यं न भवतीत्यर्थः॥ कुतः इत्यपेक्षायां भाष्यं प[illegible]ति अमूलपरिवासितत्वादिति तथाच्छेदमूलेन
छिन्नत्वादित्यर्थः॥ मूलतः परिवासनं हि शाखासंस्कारः शाखाकार्यार्थमेती नव मूलपरिवासनं मूलस्य संभवति। अतएवाह सूत्रकारः॥ अ
त्यथायावत्॥ शाखामतिः शाखाशब्दः छिन्नायां सत्यां मूलादेवैतीत्यर्थः॥ तस्माच्छाखाकार्येषु न मूलं परिग्रहीतव्यं। अमूलपरिवासितत्वा
त्। यद्वैवं मूलं तदर्थे परिवासनं तस्मात्स्पार्थपरिवासनं तत्र यजुज्ञामिति सिद्धं॥ हरणोत्तरकाले नियोगिसामान्यात्तु व्याख्याणां वार्यशेनत्वात्॥
यदाहं पौर्णमास्यां शाखा नोपात्रे तितदर्भेषु परैश्चार्यतोन्यायात्तथापि तदवहरणार्थत्वान्नीयेतां तदपि शाखायाः प्रयोजकमेव
सह्यापावपाश लेवं मूहरणीतितदेगवेन विधानादित्येवं सज्जोपिकरणः प्रयोजनावक्षेपणावा नस्मं वः नतु प्रहारः यत्यद्भिप्रतिग्रहणाभावे
सत्यपि ग्रहरणां प्रतिज्ञाना यात्र महाभावि[illegible]वत्तरवत्पचावगमातद्वेशात्वापि ग्रतिपादोवक्तव्यमेकांत तोस्याग्रहणाभावदृश्याद्वाक्याहति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰त्र॰ ६१ प्रकार ःसहभावः। एक स्वावर्तकारेऽभावपिप्रधानभूतो यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह स्नाति तस्य इति प्राधान्येनस्नानं प्रति प्रधानभूतौ। अप
रः प्रकारो भावपि गुणभूतो यथा देवदत्तेन सह पुत्रः शिबिकां वहतीति। अ ः प्रकार एकः प्रधानभूतः इतरो गुणभूतः इति यथाकि
मिः सह यजमानः क्रतुं करोतीति तेनेहापि सहभावे सत्यपि प्रस्तरस्य प्राधान्यं प्राप्यायाश्च गुणत्वं नोपपन्नमिति। तत्र हरतेर्वीतात्मकत्वा
त्स्या स्वायायास्तत्र गुणभावएव युक्तः प्रहरणमात्रं रूपं चेहि तत्र प्रधानक्रिया प्रस्तरप्रधानत्वा तत्संबंधेन प्राप्यायाश्च पिप्रतिया
प्रत्वेस्यादिति तदर्थे पदान्तरं यमिति प्रतिपादयति शालाकेन प्रस्तरं सह हरतीति प्रस्तरं सह हरणे विनियुक्तः शालाकः नः ... नमस्कारं
कारयति नापि प्रहरणं क्रियायां यद्यपि प्रयाजेन हविषा प्राप्ता स्तइति सन्निहितानि प्राप्तिदं प्रस्तरसमभिव्याहारेन तथापि न सकलस्य तारका
शाकालस्य स्त्रीति। मकिन्बंवहती यागाति विनियुक्तस्य पाकल्पयोगेनित्याहुती यानिर्दिष्टा शा वस्य प्रतिज्ञा रथितको मंत्रः सकलएव क्रि
यायामुत्तरसंबंधिनो वा प्रकाशकत्वेनोपकरोति न चायेन न क्रियया ... तत्र संबंधीवा प्रस्तरः प्रकाशपत्रइत्युक्तं। तस्मात्प्रयाजेन श्रीराम॰
प्रकाशपतेत न क्रियया संबध्यते तेन चाप्युरादीनि फलानि प्रकाशंतेऽसमिष्टानि देवताः अतश्चाप्युरादीनि फलान्यतत्स्यां क्रियायाः अस्मादपहार्षीदि ६१
वतां। न च स्वीमिष्टां प्रतरेणदेवताशंभवंतिनिचाप्युरादीनि यागमतेरेण फलानि भवंतीति न हि प्रहरणमात्रस्य संस्कारकं प्रोः फलंदंडो युक्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यस्मान्नरस्योद्देशमंतरेण देवता। अयमत्र स्मात् गत्वरः अति भाष्यमाणोपि स्वर्तां गति पश्चान्ते न्नराद्वित्वा। यस्मात् स्मात् स्यो देव ना: गत्वरस्य स्वमा उ
द्वय रादीनि वफलानि तस्या देवतासंबंधेन यजिधातुरवभीयते फलवाद। हरति स्वक्रतो पविव हितो निर्वपनिवेदेवं सहरति धनिजिति रिति सि
द्धं सर्वपदमाह द्वयोगे सहभावेच्छा ख्याप्रत्त रयोः स्मृतेयत्र तृतीयानिर्दिष्टं आख्यातं ततसाधकतमत्वेनैव संबध्यते अप्रधानं तेन
प्रधानत्वान्नवगमाद्यस्य हि प्रमाणान्तरेण पद्यां गति आध्यास्य कवर्गांतं न द्विहतीया ह्रस्व पिक्रियां निर्देशपद मार्थमेव निर्वर्त्यपतीति शक्यं
वक्तुं तस्य हिया आख्या प्रक्रियते तया सहभवन्तरमपि गृह्येत इतिप्राधान्यं परित्यागेन तृतीया व्याख्यातं छन्द्यते। अगामेव प्राधान्यात् तदनुपपत्ते
ध रेवं वंनमा का तर्हि यत्प्रसंगे रहेतीति। प्रकृत साधनं क्रियागम्य हि प्रयत्नत् सहस्रा ख्यायेति आख्यासाहित्यं तदंग लेन विधीयते। शास्त्रया
सहस्रत्वरेणायजेतेति तत्र सहयोगे विहितया पितृतीयया क्रियांगत्वमेवोपदिश्यत इति साधकतमत्वेनैव तृतीयां तं संबध्यत इति न
न्नं। न तर्हि करणे तृतीया सहार्थे वर्णितं अयं च सहशब्दाद्विवक्षया करणतृतीयामेव पूर्वपक्षे वर्णयंतीति। ननु सहभावाद्वयोः कल्पना
वगमात्र कथमेकस्य प्राधान्यं अमित रस्य गुणत्वमत आह क्रिया निर्दिष्टैव सहभावउपपद्यते उपात्त क्रिया विषयं हि साहित्यं यनि
हरति ना पान स्त्वेन सहहरणं प्रति स्वरस्य प्राधान्यस्यापि यजि क्रिया निर्वर्तकत्वमस्त्येवेति तेनांशेन साहित्यमिति। ननु किमत्र तृतीयार्थाभि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न विभक्त्यंतरेपि हि दृष्टतया षष्ठ्यायेनैव शाखायाः ग्रहरणांगत्वसे तीत्याशंक्याह यदि द्वितीया न श्रूयेत किंतु विभक्त्यंतरं तस्मैरणा सहं शाखांग्रह
रतीति तत्तीया गंनिष्पादयत्यपि शाखाद्दति पत्यर्थी स्यान्तु प्रतिपाद्या स्यात्तस्य ग्रहवतश्चतस्य हि द्वितीयास्येयोमाद्यांगशेषु गुण्यस्तस्यापि ग्रह
णांगांशप्रति प्राधान्यमस्तीति हृत् अत आह भाष्यकारः सहयोगे यद्यत्र तीयात्तत्र गुणभावः। यत्र द्वितीया तत्र प्राधान्यमिति। ज्ञानार्थी सती १
शाखा प्रतिपाद्यत इति वेदनत्वंत्वेकस्यानेकगुणभावमुचितइति। उक्तं तंत्रकृतः द्वितीयाग्रिमाप्तयोरुभयोः प्रकरणोप्यवगाहत्वमयाग
मिदं सहशाखया ग्रहणं ग्रहरतीति तेन किमत आह पूर्वोगामिस्तांनप्रतिपत्तिः शाखाया एव चाकृतार्थत्वात् गुणभावश्च भूयत्रापि प्रथमद्वितीय
स्तरस्तु यत्रापि कृतार्थत्वे न तस्य प्रतिपत्तिः नत्वेवं शाखायाइति। एतच्चानिराय योस्तु कं ज्ञानार्थीया अपि द्वितीयार्थत्वेन गुणभावगपा
दित एव। तस्माद्ग्रहतीया शाखायां साध्यत्वेनसाधनष्टत्वानैदेकशाभावास्त्वांप्रधान दृष्टत्वादरत्रयोर्गामिस्तांगुणकृतेति ग्रहंकेवि व्हानेन
त्वैवकृपाप्रतिपत्तेः तस्माद्गुणभूतैव शाखा॥ प्रतिपत्तिर्वा। ग्रहरणौ यद्यप्यभावपि त्र्योतत्मः सहभावे च प्रपद्येत यद्यपि स्तृणा चाकेन ग्रहणं सह श्रीराम॰
रतीत्यः त्र ग्रहरति यजतिरप्रतिहितम्ग्रा द्यापि सहशाखया प्रस्तरं ग्रहरतीत्यत्र ग्रहरणमात्रं दृश्यते तेन तदेव प्रतिपत्त्यंतं सहभावेन प्रतीयते। प्रस्त ६१
रस्य वतत्प्रतिपत्तिरेव। शाखाया अपि प्रतिपत्तिरेव। यदि प्रतिपत्तिश्च हि सहशाखया प्रस्तरं ग्रहरतीति किमुच्यते शाखां ग्रहरतीत्येवोच्यता

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मत आह तत्रानियतकाले प्रहरणोऽपसहप्रहरतीति विधीयते शास्त्रां प्रहरतीत्येतावदेव नहीनियतकालं प्रहरणांशा श्रोतीति प्रस्मरकाले प्रहर्तुं सहप्र
हरतीति विधीयते एवं सति चेदि विरचनार्थं भगति पत्नेरपेक्षितत्वात् नाहष्टकल्पना कानालवति प्रहरणांगत्वेन दृष्टं कल्पेत न हि प्रहरणो शास्त्रा
याऽदृष्टमपि किं विद्दृष्टमस्ति। यदि तु प्रस्मरसमुद्रणाकाले चापलो प्रहरणां विधीयते तर्हि प्रस्मरेण सह शास्त्रां प्रहरतीति स्यात् न तु सह शास्त्र
या प्रस्मरं प्रहरतीति नाह अतो न विवक्षितान्तीयेति। यदा हि सह्याद्रिरहस्यार्थत्वात् प्रतिपत्तिरिति ष्ठितं नस्याश्रीयविन विलावतीया। तस्मादन
याद्वितीपालस्यते प्रस्मरमित्यपि द्वितीयावतीयालक्षणार्थैवेति सौ आह यद्वियमाणयास्तु : प्रतिज्ञातकालं तदितरस्यानिर्ज्ञातकालस्य का
लंप्रयत्नद्वस्कतोपगुणभूतं। कथं तुलनायिरस्यकालं प्रयच्छतीत्याह क्रियायाम्नल्पत्वात्रद्वल्पक्रियायोगितो हि एकस्य कालः स एवेतरस्या
पिभवतीति। प्रस्मरस्यात्र निर्ज्ञातकाल स्येनासौ शास्त्रायाः कालप्रदानेन गुणभूत इति तत्रापि तली यत्नदृष्टमातेनायमर्थः प्रस्मरेण सहशा
स्त्रां प्रहरतीति। एवं प्रतिपत्तिलसायनेन पर्यवसिते भिकरणो प्रतिपाद्यापि शास्त्रा प्रस्मरवद्यागेगुणभूताङ्गतनेति जिज्ञासायामाह नयोऽ
प्रहरणा एव साहित्यं नाभिमिलेयामो कुतः शास्त्रा याम्न्त्रेष्ठवणान्नहियागेशास्त्रा स्तूयते नवशात् प्रहरणस्य स्वल्पदाकोगं यत्तो मंत्रवर्णैर्दे
वता प्रसिः स्यात्। न तु साध्यत्वेमेव स्वरूपकथनं तदा गीत प्रस्मरवत् शास्त्रापि प्रक्रियेते। तत्र कथमसौ नयाग साधनमत आह साध्ययत्वेन प्रदीयमाने पि

63

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेष्व० ईर्तां मि

प्रसंगेन किं यस्मात् विषयाभेऽत्र वस्तुतः श्रेयस्त्वं सोमेऽत्रादसां श्रीणातीति विहितसंस्कारे मिश्रीभूते पयः अन्यत्रेण ह्रूयमानमपि नयाम साक्षवंज्ञानं
हिसहष द्विपणायोरप्येकवर्जमिनर इव नाये मनसा संकल्पयितं एवं शाखा हरति नासंवध्यमानापि नयागस्य साधिकेति सिद्धा अत्र
श्रयसंयोगानुप्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात्॥ शुद्धाः केन विदपि प्रयोजनेनासंयुक्ताः प्रणीतास्तत्र यत्राः केमर्थ्यमिति नापि पृथगाकाङ्क्षेत प्रणीता
मिश्रसंयोनिर्द्विप्रणीताभिनयतीति संयवनमिति यदेन प्रयोजनेन प्रतीतिर्नियते तेनाभयार्थे नात्तमय प्रयुक्ता इति। न तु संयवनेऽन्यतीयानिर्देशात् गुणभावः
प्रणीतानामत : देव प्रयोजकं निर्देशे तु द्वितीयानिर्देशाच्च वा प्राध्यमा सौ न वद् गुणानसमानं प्रयोजकत्वमपि तत्प्रयोजकं नियमनं। तुल्य
ववनां नैरेणान्यत्र शेषभावे पूर्वमेव गते सति पश्चादन्यत्र संयोगे सति भवति प्रतिपत्तिः॥ न च हि स्वं कृतार्थं भवति। यथा शिष्टकारात हिम
कुनस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृदर्थस्य सतः पश्चात् स्विष्टकृता संयोगः कृतार्थस्य भवतीति कृत्वा प्रतिपत्तिः॥ तथा च प्रतिपत्तिर्जन्यागं कारि
ष्यते। अन्यत्रोपयेन संयुक्तं तत्तदर्थे कृतिहेतुत्वात् तस्यार्थी ताम शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति। इह त्वन्येनोपयोगेनासंयुक्तानां पर श्रीराम०
नपेक्षे कापद्ये नोभयकार्यादिनिवेश्या ते कस्मापि ज्ञातार्थसंयोग इति न प्रतिपत्तिः किं तु केवलं संयवनार्थानां चतावतीनामिव य ६३
ह्रां प्राप्नोति यावतीभिः संयवनेन निष्पाद्यते कुतोऽन्यत्र संगः। तेन केवले संवनार्थत्वेनापेक्षणीयानां न नियमेन प्रतिपत्तिः संभवतीति॥ उभयप्र
षे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

युक्तानि स्वरूपं निवर्त्तयितव्यं तत्र युक्तप्रविकानां ग्रहणं ॥ सा ङमयगजुक्ताइति ॥ न हृद्यकृत्वसंयोगाद्याब्धवत् विभागा इति स्कन्धौन सैवा
श्च स्वपदाणीनानां सर्वार्थत्वप्रतिज्ञानं गम्यते ननु कथं युक्तयादालसुर्वनेन आह सर्वार्थाइति पदे न कश्चित् निः प्रमाणाकल्याणत्र प्रमाणस्याभा
वात् ॥ ननु प्रमाणाभक इत्यस्मादत आह ज्ञातवाक्येनापां संबंधे विशेषणं प्रत्यवगतिः सति प्रकरणात् स्कन्तं सर्वेगात्वं कल्पं तदायुक्तं ॥ किं वक्तव्य
माने पिप्र करणात् सर्वार्थत्वे संयवननिनयनयोः पिप्रकरणात् संबंधान्नवताच्चन्नवप्राप्ताः प्रणीताः पुनः संयवन निनयनयोर्वेदनात्स्थौम्यः प
रिशिष्यायिष्यन्न तस्मात्सर्वार्थपदेष्विन्द्रि च ॥ संयवनार्थानां ॥ ततो यासामर्थ्यात्संयवनार्थानेव । निनयनं द्वितीयाश्रुत्या तासां संयवनेन तास्ता
प र्थानां प्राप्तिः पद्ध परस्परानपेक्षत्वाद्वाक्ययोर्नैकसंयुक्तानामपि न संयोग इति तदेव तं निनयनं तावद् द्वितीयाश्रुतिसामर्थ्यादेषां संस्का
रो वक्तव्य तेन च यदि कार्थविरुध्यणां प्राप्ताच्छेदं तुल्यवाक्येन तथा द्वयाक्रियेत । संभवति च कासां संयवनोपयोगित्वात् संस्कार्यत्वमिति श्रुत्यवग
त संस्कार्यत्व सिद्धे संयवनसंबन्धानां निनयनमिति गम्यते ॥ उच्यते ॥ येन संयुक्तानि प्रतिपत्तिलक्षणेन द्वितीयार्थत्वाने ग्रहणं
सम्पन्न कृतार्थानामन्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ यदुत्पावतीनामिमे कस्य ग्रहणं प्रयोजनं तदाह न विंवताकन्मात्संस्कारकपक्षप्रकल्पयितव्य
मिदं प्रमाणसमवेतमतिरिच्यते तस्मादतिरिक्तस्य प्रतिपत्तिः ॥ नन्वतिरिक्तपिलवमिति यत्रातिरिक्तपिलवमिति श्रुत्यसंभवात् निनयनसामर्थ्य

CC-0 Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मासिपहलं चेतदसिता नत्र यदिलादन्सात्रेतुपकान्य पितृन्तठाकंतया सूर्यंत्वस्पष्टयतां किमितिपितिरिक्तं स्यादेतन् आहातिरेक आवश्यकभावी कुतोस्ये
तं.त्रं. हित्वेष्टमाणां संयवदनस्याकाभेत्वा तत्तुनःप्रणीतानां संस्कारः कर्नेयइति गौरवमापद्येत। पात्रासादनानंतरविहितस्य संस्कारस्य संयवनकालेस्य
६४ या नैकमाच्यत्वेपाप्रस्थित्वं तं जसस्थेतत्तस्मादधिकानांग्रहणाद संयवनेकृतेत्य च शिष्टानां निनयनं प्रतिपत्तिरिति। किंचमप्रयोजनकालेपि संयोजन
निःश्चोदेपि दृष्टादृष्ट यादृष्टमेव प्रयोजनकं संगिरंते तेषां संयवनस्यह विरुत्यादकत्वेन दृष्टार्थत्वात् तस्यैव प्रणीतासंयोजकत्वं निनयनस्य त्व
र्थकर्मत्वेप्यदृष्टार्थत्वान्न प्रणीता प्रयोजनकत्वेन समन्वयतइति [illegible] प्रतिपत्तित्वसाधकमित्यनारभ्य मिदमधिकरणं स्यात्। आसनचरमेनाव
योजकत्या ७ णायदंडप्रदानं कृतार्थत्वात्। अत्राधिकरणे प्रयोजनकत्वं विचार्यते अधिकरणांतरत्वेनुक्तविचारणाया अपि। सोमलिंग[illegible]तोतिप्र प्रांक
वर्हिविचारान्न प्रयोजकाप्रयोजकत्वे विचार्यते। यद्यपि नियमविधिश्रुत्यादेः फलतः प्रयोजकाप्रयोजनकत्वमस्ति तथापि सोमलिंगादिषु
वक्तृत्वनाद्यात्यासंबंधसर्वेषां संगतिमाह दानस्य मैत्रावरुणाः प्रयोजनकं [illegible] विचारणा चात्वालिप्त तिपाद्यते [illegible] प्रतिपत्तिप्रसंगेनोपरि श्रीराम॰
तनीतिंता। किं सोमलिंगानामवभृथगमनं प्रतिपत्तिरुतार्थकर्मेति। नच नप्रयोजकाप्रयोजनकत्वमेव संभवति अर्थकर्मत्वे प्रयोजनकं प्रतिपत्तौ ६६
नेतितर किमिति प्रासंगिकासंगतिरुक्ता। तद्यत्तेनात्र प्रयुक्तिविचारः संभवति अर्थकर्मत्वे पिहियमत्र किंचित्सोमलिंगे तेनावश्यमभ्युपगंतव्यं ती

कृष्णाविषाणायां तु नप्रासनं प्रयोजकं। २ निभुआगा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यान्तु =

स्यार्थी मित्रा न वारुणीत्वं तु पशोः प्रवापवदर्थ्यं यज्ञकमैत्रावरुणं स्तोमलिङ्गानां तद्वारसां तु स्तुतसंयोगाभ्ययणात् प्रयुक्तानां तं तु अतिपद्यमापितु प्रयुक्तात एवं
स्तुत्वा । मतः वा सं गितेषु दक्षेण गतिः । तत्र अतिप्रिदिश्यति वदतो देवतार्थो विष्टयश्च ति लिङ्गे देशा संबन्धा इदं रूपसंगात् द्यौ अपि देशा ७५ समादि मेनस्वि
विपरिवर्त्तीमान् स्त्रात् समानत्वात् पशुकालः कालो न विचिंत्यते किमर्थं यत इति नियम्यत इति नियमत्र असंगेन तत्र योज्य इते अधिकरणोन्नवतरतो गुणसंस्कारयो
सै रपि नियम एव इति संस्कारस्य गौणत्वयागादिनिरूपणमित्याह कारणात्समं संस्तुत्वेन ख्याता दितेन कारणेन संवध्यते तस्य करणस्य रूपमात्यापने की ना
65 र्त्तनस्याप्यारोण कारणा भनुष्ठितं भवति यस्य स्वमर्थ्यात् तादिनां सं छ्रियोतस्य त्वे न गसंगेन यागनिरूपणाभावात् तमेवं तु होता वा । पि । एवं सङ्गति
मुक्तापकृतम धिकरणं व्याख्यायते । तत्र द्वितीयासंयोगात्मजमानुधारोन वदंडस्य कृतार्थत्वा स्तु अतिपत्तिरेव मैत्रावरुण्या अहानमिति स्त्र
र्थपत्रं ६ स्य ३४ ॥ अर्थकर्मविधा । दंडो ज्याप्य मानः क्रियया वा इदं नैव मैत्रावरुणा पश्चे पदिकृष्यति संप्रदानचि मन्त्रस्य मैत्रावरुणस्य द्वा तिक्रियाक
र्मणा । दंडेना तिप्रेष्यमाण स्य तमपि प्रतिज्ञायामानगमात् । न तृतीयासंयोगात् दंडार्थमेव सानं स्यादत आह यावद्वितीया दंडमिति सा पिन
ज्ञाधान्त्येन प्सितार्थी किं तर्हि व्याप्यमानं तया कुतः मैत्रावरुणो हि तत्र प्रधानभूतः न तु स्वाङ्गा ह्यर्थ्य मर्थः किं तर्हि ख्यातमात्रं तत्र साध्यं तत्रामावेन
द्वेनपरस्थान्य मैत्रा दिप्रसादि हत्व मैत्रावरुणस्य प्राधान्य मवगम्यते इति व्याप्यतामात्रमेव स्पदनर्थ्यो । योम्मा मत आह भाष्यकार २९ तयापुस्तं वा नीपि

हिद्वितीयाया –

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किमिति

नमिति द्वितीयामविष्यतीति। ननु कुर्वन्निति हि किं स्यात्यनीपित्तायो द्वितीयैव को स्तार्थपि तु तत्र विभक्तिप्रत्ययस्यत्युक्तं तत्र आयुक्तत्वाभावादिति वेदक
तं०त्रे० स्य मम भावः यावत्तावद्धोते सामगविशिष्टपुरोहितार्थत्वेन तदधिक त्यागाभिधायिविधेः। असिष्यमाणानां त्याज्यमानां तासं हनामश्रोतत्या युक्त
६५ ता। तस्मात् द्रव्यशक्तिवैचित्र्यमेवात्रोत्तरं। यथा क्रिया वाचित्वाविशेषेपि वलति गच्छत्योः फलतिः कर्मनिष्ठत्वेन क्रियाया अभिधानात् सकर्मकत्वं गमि क्रमि
त्रिः [illegible] क्रियायामिष्टत्वे न तु सकर्मकः तद्वज्जुहोति यागयोरुपनाच्यपि कर्मनिष्ठतया क्रियाया अभिधानादयं कर्मका। तत्र तत्र द्रव्यानां कर्मता स्व
त्वेन संबंधायोगात् तृतीयार्थे द्वितीयेत्युक्तं। यद्वा तिष्ठु सकर्मकत्वं इति दिंड्यमानीयमानत्वे कर्मत्वमभिहितमित्यनवद्यं। उपसंहरति [illegible] दंड प्र
दानस्तु तः। ननु प्रतिपत्तिरेवेदं इष्टार्थता स्यात् मैत्रावरुणार्थत्वे तत् दृष्टार्थं हि दंडदानं स्यात् आह न च दंडदानमदृष्टार्थमोवगाहनादिषु दृष्टार्थं च
। कर्म कुर्वाणस्य हि रात्रिप्रचाराद्विप्रुतमोवगाहनादि सर्पादि निवारणार्थं लक्षितत्वा वेदेषा दिकुर्वाणस्य तेन च न अनन्तरं दंडेन मैत्रावरुणस्योप
कारः स्यात् दंडस्य मैत्रावरुणाः च यो अक्रयायसीयामीय विकारेषु निरूढपशुषु दीक्षाभावे पि मैत्रावरुणार्थं दिंड्योपादानं [illegible] नं [illegible] न व्यमेव श्रौ०मे०रा०
। अवलंबनधारणप्रयोजकत्वं मैत्रावरुणस्यानेन त्रिपसापितत्वं प्रयुक्तत्व विधेः तदिति तत्र तत्रोक्तमेवाच्यते। दंडस्येव प्रयोजकत्वं न यथा वार्थ ६५
समवेतमपि नित्यत्वभाष्यकारेणोक्तं दंडस्य मैत्रावरुणप्रयोजक इति। [illegible] दंडी दीक्षणीयान्वाहेति अदृष्टार्थ दंडितं [illegible] तः प्रवरा

वै२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं

दंडाभिदर्शिनो ।ति जातिपदविधिनतस्यधारणंभवेत् । दान भावेणाकर्तृत्वकृतावाश्यकार्थकिम्मितति । नियमाग्राह्ये दंडग्राहवाददर्शनमनुपपद्यत

इतिचेत् । गास्यं वध्यकृतस्य स्यादिपमाणात्वमित्याशंक्याह प्रकरणान्नियमात्स यथाइत्यत्र यते मैत्रावरुणो नैव तत्र दंडग्रहणेन कार्यमिति हि

तोः । तस्मा । इ सर्वत्र दंडभावाद्दंडवाददर्शनमनुपपद्येत । न चैतत् । अधिकरणेदंडविधानस्तु लक्षणउपसर्जनार्थो विधीयत इति अनेन भाष्येण ।

16 । तत्र कथमिह दंडानुवादो विधीयतेत्युक्तिप रविरोधो स्यादेवं स्यादिति उच्यते । प्रकरणात्सर्वार्थे दंडे लिप्सा संप्रैषार्थनुवचनमेवनिर्दिश्यते उप

संदिश्यत इत्यर्थः । एवं सति नाप्रिसिद्धीपरविशेषः । अतएवाननिदंडानुवादोपि दिक्षणेप्रकरणाद्ग्रासेः नियमविधानात् तु उपसर्जनार्थवि

धानमप्यगुणाधिकरणोक्तं प्रकरणादुपसंहारएवाच्छ । निवृत्तिसामान्यिय । अहश्युक्तं न प्रकरणादनियमेन प्रैषानुवचने यस्त

त्वेवदंडः प्राप्नोति यतो नियम्यते किं तु प्रकरणाद्विशेषणप्राप्तमात्रोऽनुवचनेन विशेषउपसं ह्रियते । यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति

त्येतदाग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेन । न तु सिद्धं मैत्रावरुणः प्रयोजकइति ॥ उपदेशः ॥ अधिकरणांतरं ना पुरुषार्थानां संयवने कार्यवि

ने हि मिद्धिर्देशेकता यीयात्रेनप्रतंत्रगतिपद्वि रिति । इह उक्तत्वं तः प्रातिसकलं कं प्रणंकप्रविधाणप्याकार्यमविशेषाहत्व सर्वसमा नैः

प्रागहृताधिलाविरोणान्नवाचालेशासनेन प्रतिपत्तिः किं तदर्थेकर्मेति प्रयोजकं शासनं क्रमाविधाणायायाइति साधिमिथ्या यते हितीयासंयो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्र

६६

गातज्ञप्तिपत्तिरेवेष्टातार्थेत्वेत्तज्ञानापिकं स्पनसज्ञावात्तपश्चाद्दपि सं भवतीति क्रिकोदोषः न तु तस्य विषयांगां प्रतिपत्तिर्विधाता इ (ह्रि) यो ज्ञाय्या
त तू सिद्धं ज्ञप्तिपत्तिर्वे शासनस्य तस्मात् नप्रयोजकं शासनमितिसिद्धं । अथ यथोत्पत्तेर् येन संयुक्तं तत्तदव्यंभिचारि हेतुत्वात् तस्यार्थीज्ञानमनेन
त्वात् ज्ञप्तिपत्तिः स्यादिति प्रतिपत्तिमात्रगतत्वायाभिधाना तत्तन्मात्रमत्रोदाहरणं । तथा च प्रथमस्येति हि तन्निर्दाषादि त्वं तद्धीकरणं
युवाकालभञ्ज शेषकार्याणां मुख्य येन संयुक्तमित्यनेन प्रतिपत्तित्वस्य ... दित्येनेन हि सर्वशेषकार्याणां प्रतिपत्तित्वमि
हत्यमितिरिति । न च ... य एवैषां प्रतिपत्तित्वं सिद्धं प्रयोजकत्वास्य स्यात् क्रियेत सर्वेष्वेवाकारणादि दोषादिति । नानन्तर्यप्रद
ला ध्रिकरण प्रयोजनमात्र कथनात् । तत्र कालोपयोगित्वात् संस्कारस्य कृतकार्येण संस्काराहंता तस्मात्स्वकीः प्रतिपत्त्यर्थिकेति ॥
अत्राभिधीयते कृतकार्ये स्येष्ठ प्रतिपत्तिर्विशेषापेक्षा किमिदं देशान्तरे नेय ... स्य ... मिति । तत्र शासनमन्त्राणादि
प्रतिपत्ति विशेष लिय भवित्व ... स्थानपेक्षितविधानप्रसंगात् ॥ न चानुपयोगात् प्रतिपत्तिविधिवत्तद्विधकृतस्यापि कार्ये स्यत श्रीरामं
त्त्वोपपत्तिः कल्पनेन तस्मादिवं जातीयकं प्रतिपत्तिकर्मेतिसिद्धं । सोऽमिति कृतार्थत्वात् । वर्धकर्मवा ॥ अथ ... इनप्रकृतस्य क ६६
र्मणः श्रुत्याभिधानादिष्यालक्षणाया पश्चात्प्रत्वान् स्वनार्थकर्मत्वेन सिद्धस्य संस्कारकर्मत्वानुपपन्नेहि तिं यथा ... र्थी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मापि सोमलिप्तानां त्यागाकाङ्क्षावष्टम्भप्रतिगुणत्वमेवयुक्तमिति। यद्वा लिप्तपत्रिवर्तितं यत्स्वात्तद्दिशा पूर्वपक्षस्थ आह। तेनावष्टम्भं पात्रीयुगेन सोमलि
प्तावष्टम्भयोः संबन्धः पूर्वपक्षे विधीयते तत्र सोमलिप्तावष्टम्भार्थमेवष्टम्भो वा सोमलिप्तार्थोऽयमश्यतेति तु न घटते कथं यदि वत्साधनत्वेन
सोमलिप्तम् अवष्टम्भार्थं तत्र वा पुरोडाशेनैककपालेनावष्टभ्यं पात्रीयुगं तन्निवाक्यशिष्टे नैककपालेन वाध्यते अथ सोमलिप्तं संस्कारेण सुमवष्ट
भ्यः संस्कारकत्वस्यापि यागनिर्वर्त्यत्वादृष्टं संस्कार्यतां प्रतिपद्यते ——— संस्कार्यत्वापि निर्वर्त्यैककपालत्वमेवस्तु मा वा भवतीति
तः किमत आह निर्वर्त्येनवेलायां चैककपालस्य द्वितकृतित्वात्सो विद्यतएव तेनार्थोऽस्ति इत्यर्थे तथा सोमलिप्तानां वाधः किं चास्यमपरस्य
संस्कार्ये पक्षे दोषः पुरोडाशेन क्रियमाणोऽवष्टम्भो निर्वर्त्यत्वात्प्रधानभूतः सोमलिप्तं तु प्रधानं संस्कुर्वाणोऽवष्टम्भो गुणभूतः। न चैकस्य
कर्मणो गुणप्रधानभावो युक्तो नैकस्य संस्कारकर्मत्वमर्थकर्मत्वं च युक्तमित्यर्थः॥ किंच सोमलिप्तावष्टम्भसंबन्धेन विधीयमाने
ऽर्थे तद्वाक्यं स्यात् न हि तदाधारत्वार्थोऽत्र विधीयते तत्र चास्य तत् किं विहितं स्यात् तन्निवाक्यशिष्टपुरोडाशविरोधात् वाक्यार्थे वि
धिदोषाश्च वष्टम्भसोमलिप्तसंबन्धविधिरितीयं वचनव्यक्तिर्न घटते॥ अतो सोमलिप्तविधानमिति चेत् तथा सति हि धात्वर्थेन
विधानादस्ति कल्पनं तु यदहस्तस्माद् सोमलिप्तस्य पानां गत्वं तया नं तस्य प्रतिपत्तिरिति। द्रव्यपतिनशक्यं सोमलिप्तेन गं ग्रमस्त्रादिनेव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰ व॰ अथ तेन यंतीनिनकरणे तृतीया किंतु सहयोगे तेन सह यंतीति तथाहार्दृष्टकल्पनार्थं न हि सोमलिप्तसाहित्येन पानस्य कश्चिद्दृष्टोप-
कारः संभवति तेन सोमलिप्तस्य पानांगत्वोपदेशोऽशक्यतां दृष्टकल्पनावेकरणपक्षेच शक्यतासहयोगपक्षे अदृष्टकल्पना अतः सो
६७ मलिप्तेषु मनं विधीयते सोमलिप्तांगतया गमनविधौ दृष्टमेव प्रयोजनं न मिथ्याहृ अज्ञोतिमम नेदेशांतरंआस्या सोमलिप्तमपेक्षितप्रतिप
त्तिकं संस्कार्यं देशात्स्वयनमपि हि प्रतिपत्तिरेव॥ अवभृथशब्दस्य तु हि किं यागमध्यमयः अतश्चाहविर्यंतं देशं नयन मिश्रस्यपेक्षा तत्र
वभृथशब्देन देशः परिच्छिद्यते वभृथदेशं यागवत्सोमलि.. तेन सह यंतीति तावत् ..देशं सो मलिप्तं न पीतं स्यर्थी॥ अतो गमनेन सोम
लिप्तस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् तद्दृष्टार्थताविधेः अत्यर्थीयमदृष्टं भवति यागवर्षे विधानादधृतेति॥ कालेचाकालानामवृद्धं प्रयोगविध
समवायात्॥ कालसंख्या पंडादिका समाप्ययाश्चेदयाः स्त्रीयो मासस्य प्रयच्छकालाः प्रयोगवचनेनादीक्षणी मासमर्थ्यायमेते सनेना
त्रिमत्वान्न विधीयंते तस्मादनुवादः॥ न तु देशान्तरोपपत्तिवाहे बाह्यसाधुत्यतिन त्रिवृत्सर्थं समाहितिमानं स्याद्धत्वाह नव समाहि ६७
श्य हरणविषमादिनिवर्तकं कुतः प्रतिषेधवचनस्याभावान्न हि विधेर्न यज्ञेनेति वचनं किंतु समेयज्ञेनेति न च समविधानादेवेतरनिवृ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ति:एवंकारस्याभावात् नहि समएवयमेतेतिववनादेनेसमसेववविधि:आज्ञत्वाद्विरुक्तेमनेना मिशायेणाह भाष्यकारउपरेशाकामे
वे जातीयकंनघतिप्रेषकामिति। नतुसमेविषमेवधात्रेसमविधिरितरतिहृन्नर्थः यातनपरिसंख्यापाद्विरोधत्वादर्थनियमइति
उच्यतेन्नसोपरिसंख्याव्यानरिक्तोनिरूपणेसापित्यक्ताभिधानमेवाद्दलइत्येवंविधानियमेपिडीहिभिरेवयजेतेतिपरिसंख्यावा
पुकेत्युक्तमेवंडीहिभिर्यजेतेत्येवमादयोनियमाविधयोनिराकर्तुमास्मान्नियमविधिर्नामनकश्चिदस्तीति। नियमाथैवाद्वी
हिभिर्यजेतेतिदर्शपूर्णमासयोश्चवणाद्यावहेर्शदेशविपादंगौवभ्राव देशाहिनियतं। आदित्यईन्नरस्यकालाभ्युदयांडी
हिवाकेचोसहरणा मपिदेशाद्विवाक्यानामघुपपन्नत्वाणार्थे इतिभ्रान्ते यंअनेनवक्तायतेडीहयाद्दिविधयोपम्रोदाहरणामिति।
कथंनियममत्रआहदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोनिमित्तं प्रयोजकंचेतिहेतो:दर्शपूर्णमासागत्वादेर्धोनदेवप्रयोजकंप्रधानंप्र
धानप्रयुक्तात्वांगानुष्ठानस्यतदेववनिमित्तंनतुभेदनहोमवन्निमित्तांतरसंनिधिसंयोगकस्यापिनिमित्तत्वमुपपन्नमितिनवक्ष्याम
वक्ष्यामः॥ अतोनियमनिमित्तत्वान्नियमइत्युच्यते। आह्वपादिमावृत्तिकीसमादीनांआम्नातैनियमविधानेनतेषामेवांगत्वाव
वामा नृत्यौ पैवैशएवअसंगारितेषामेवपावरकत्वस्वैमत्तुज्ञानंसिध्यति। तेनयदधिकारिणा:कर्तव्यतयानिर्दिष्टमपूर्वतिदंशावि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.कु. धीसत्यनुष्ठाने निमित्तं नियमेन भवतीति नियम्यमानत्वाद्व्रीहीनित्यादिनियमः स्तूयते आम्नातस्तु हि पक्षे विधिर्नियमविधिरिति। अया
जादीनामपि विधि नियमविधिः स्यादिति चेत्। तेषामविहितविधित एव यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्वमनुष्ठानं भवतीति। तन्न कुतः
। यत्र पक्षे विधिमंतरेणाप्राप्तो तित्तत्र स्वरूपमात्रं भनियतं ज्ञो न विशन्नियमो विधीयते न तु यथा जाद्यानां अविधेः पक्षे विप्रा
प्तिरस्ति तेन तडिज्जयो विधिः शुद्ध एव न तु नियम इति यतः पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांशापूरणफलो नियमः अत एव परिसंख्यातोऽप्य
नि५ स्य भेदः सिद्धः। सा हि नियमेनैव प्राप्तयोः सत्योर्भवतीति। इह लिप्सैवा तेन यद्यप्येवकारेणावैदोभयोः अन्यनिवृत्तिः फलं
तथापि सिद्धः परिसंख्यातो नियमस्य भेद इति न नियमविधेः परिसंख्यादोषः अप्रसक्तत्वात् पक्षे प्रयोगवचने नाहि सर्वान्नवि
धिरिति तत्राह न वा नुवादः शक्यो वक्तुं कुतः। सर्वस्य यत्साध्याद्येति तद्दृष्टस्यैव तत्र स्यात् तु विधिरेवं भवति विधित्वेनार्थवत्त्व
नपात्तिकानुवादत्वेनानर्थकं यज्ञकाम्यमुपपन्नं। यत एव पाक्षिकस्याज्ञानात्प्राप्तस्य नियमोऽत आह भाष्यकारः अनियतस्य रा.म.०
ज्ञानस्य नियततेति तेन दर्शपूर्णमासादीनां नियमेन समाहितप्रयोजकत्वं सिद्धं॥ ॥तथा आज्यमेव प्रणयन्ति इत्यत्र विरुद्धं योगाच्च ६८
सुक्तादेशा दीनां साक्षात् क्रियासंबंधेनात्र प्रावृत्यगुणार्थत्वेनादेः क्रियांगत्वाविनियुक्तस्यापि स्वरूपेणाक्रियासंबंधा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२

तावात्तद्रव्यविशेषणत्वात्सकृत्कादेः स्तुवध्यावत्तविशेषणत्वेनैव सामान्यतोप्यसंबंधात्तेनैव क्रियापासक्तिः इत्यसमुत्पन्नसंगात्येषा
मपि नियमेन सकृत्क्रिया इति विशेषाशंकायामतिदेशः क्रियते गुणैर्हि क्रियागत्वेन नविनियोगात्तस्यांगतमविभिन्नकोपि विशिष्ट
स्य क्रियायां गत्वात्तद्वारेण नियमेन संस्पृष्टत्वात्संस्कारे तत्प्रधानत्वात्संस्कारस्तत्र यात् दिनेशात्वत्प्रधानक्रियासंबंधावगम्य
ते देशादिवत्तदेव तद्वानवसकृत्कादिवत्त्वादि शिष्टस्य स्वप्रधानांगत्वात्प्रत्यवणामभिद्रव्यमात्रेप्रधानांगतया व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतेः
व्रीहिमांगत्वात्तव्याघातादिस्थवणामिति नास्वप्रधानक्रियया सकृत्कित्तं चेन्नि विशेषाशंका यद्यपि न स्ववणामस्तिनवापि
करणत्वकारदेव प्रधानसाधनं व्रीहिशब्देन न चाप्येतत्वात्तद्विनिष्प्रत्क्तस्यावघातादेः प्रधानांगत्वमपेक्ष्यचेतितत्स्य सकृत्क्रिरानि हनेनिसिद्धा
नायलतिवेदनाश्वदेवताक्रियंसकृद्देयिकतार्थेनाचा तद्देशाश्रवणात्सकृद्धोमितिसंवेदनाधिकः स्यात् भाष्यकारेणान्वहाण मूरभि
ततस्तत्र हविषा भ्यातं द्रव्यदेवता क्रियं समुच्चितंयन्नायद्यसकृद्देवतेश्च तुल्योक्तयज तिशब्दो भवतीति तदा त्रिपत्ति समुदाये संख्यातार्थ वा
दित्यशु ... लोपंगंथा न हियागशब्दो द्रव्यदेवताक्रियंगनितय मपित्तवात्तिकीतं ताहि यत्निध्या तु वाव्यत्यागक्रियामात्रस वस्यदेव
तोद्देश्य विशिष्टस्य वाचकोयं ... यातश्चनम समुदाय वाचीति समुदायेवाच्ये सति कस्य स्वस्यपरस्परनिरपेक्षं वाचकत्वं स्यादित्यदृष्टक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तद्व्यु~

तं॰त्र॰ ६९ त्प नास्या इंतत्येका ग्रह्यो युगपदुत्पन्नयो विरोधेज्ञानमित्यावानोहृष्टः। यदपि लोके समूहयोग्यं स्तुः अयुक्तं कं तत्रापि नैत्याह। तु सुदाटा अश्वाश्व
त्वेनाप्रसिद्धः किंतु क्रियेवं नहि गृह्यते व न योपि जिवायतां मध्यं ते लौकिकावृतिं तु होतिरासेवनाधिकाइत्यप्यफलं। कुत ० अवा
पकत्वात तद्दाहपुरोडाशादभवोष्वपि तु होते विद्यमानत्वात् तमारुतान तु होतीत्येकाकपालं तु होतीत्येवमादिषु। तस्मात्स्त्वद्रव्य मणुष्टु
कमिति। समाप्ते नुनैतत्पदार्थतत्त्वा। पिसं न हि लोके कश्चित् पदार्थे व्यवहारे एषां मीमांसां पदार्थेप परिभाषा कर्तृविषयं लौकि
येष्वर्थेष्वित्यत्र। यागादीनामपि कात्यायनादिकृत परिभाषा घटत्या त्वान्नेन लोकसिद्धत्वादन्नवतापत्तं तत्रैवोक्तं येषां गृह्यमाण्यस्य
सिद्धा ल्लिष्ठपित्यनेनन कार्यमपरं तेषां तत्त्वं यागादिष्वदृष्टानुपेक्षेव लौकिकोऽर्थेषु पक्षे। विनाष्टव्येष्वित्रापि नेत्याह। स्वत्वेश्च परिभाषि
ता। यथा वैवगवादीनां यागादर्थानिर्णयः। यागादीनां त्वर्थेवेति किं तत्र परिज्ञाप्यते। लोकव्यवहारानुपपत्तिर्गवादि विक्रि
हण त्यागाद्यागादीनां कार्यलोकसिद्धत्वमित्यत्र तत्रैवोक्तं पञ्चयेष्वेव हरति सत्तनसो कोलोकयते तत्रैनत्र हृष्टष्टइति
सर्वैस्त्व यागहोमादिलिप्सीलिकाव्यवहारे तिगवादिवद्वषवितानगतक्र लिंगपन्नमानादिव योगात सर्वत्रात्रार्थप्रतिपत्तिःप रा॰सं॰ ६९
श्वेच्छानामप्युत्पन्नानां ज्ञायते तेषामपि लौल्यालि कालेनधेव प्रयोक्त्रदेशस्य आसीदिति तस्मालौकिकव्यवहारस्त्रत्यात्निकव्यवस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रस्याप्यनारभ्यत्वात्रं वासाविशेषपेक्षमवस्थाया तत्रोवेदवाक्यप्रोक्तपर्यमात्राङ्गकाल्पसूत्रकारपरिमा प्रणाड्यायदार्थज्ञानं प्रमाविशेषमीति
। तस्मात्परार्थज्ञत्वात् क्रतुर्हि यज्ञेनस्य गीतामहेतिस्त्रगसाधनत्वेन यागस्य बोध्यमानस्य प्रयोगः कथ्यते को दृष्टो सोलहश्चीयति
यो नोद्देशेन स्वप्नस्य ज्ञप्तिरिति न यागोनुष्ठितो भवति। तत्त्वागमात्रेण यागः कृतो भवतीति स्वितोऽद्देशपूर्वको हि त्यागो यागो न त्या
गमात्रं। उद्देशः कर्मोद्देश्यस्य हविषः संवेदनो पतल्लिग्नं तद्देवताद्युच्यते। तेन यजेते त्यनेन यद्यपि द्रव्यं देवता च नोक्ते तथापि त्यागे नद्
व्यादेः पादेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो विहितो भवतीति तस्याद्रव्ययोग कथनमेवैतत्सूत्रकारेण यजतिचोदनेत्याह ततः किमत आह
हविर्दने ति हि वाक्यमुच्यते तस्य प्रसारार्थः यागविधायकेवाक्यं स्वप्रदेवताक्रियमनुत्पादयतीति। परार्थत्वं ज्ञ्ञाणो हि यजतिस्कन्द
वता क्रियमित्येवावसतत्साततनपरार्थलक्षणामेतच्छिति॥ ॥ तदुक्तं प्रयणादित्यपियोगकथनमेवैतदाहतुहोतिरद्वोधय
स्याभिधायको होमस्यतत्याप्य प्रहोमेद्रव्यायाद्व्स्त्रगीकामहतिफलेचोदितस्य प्रयोगानुष्ठानं प्रयोगप्रकारएव कथ्यते स्
त्रस्य चाप्यमर्थः। यागमयोगएवासेचनाधिको होमप्रयोगः कृत स्त्रदुक्तं प्रयणाद्यजतिशब्दवोदिते हि यागे जुहोतिरा
सेचनाधिकयविधिश्रयाश्रूयते प्रत्युत्पन्नं तु होतीत्यनेन हि यदग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिविहितयागं गतयागस्वरूपोविधीयते।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सेवनासंभवादव्यापकत्वमुक्तं तन्नाह। आसेवनाधिक्यं च तत्र माधिकं प्रायो ग्रा(?)ज्यादिद्रव्यसाध
न कर्तव्यतामाहइति

मूलं

तं॰ब्रा॰ ७० तथा चतुर्होत्रा याजयेदवत्तुर्होतमात्यंस्होत्वा चतुर्होतारं स्मा च ही तस्ते वीरा। यहेणा पं वीज्ञ कुष्यादष्टौ हि मुतो रे गो तित स्माक्कुतुच योग
एवाँ नाधिकोहोमप्रयोगइति य च संहतस्मे षा याधिकोणासिद्धेनेनसहेपठपलस्यतइति। एवं दद्यातेरया त्रेपायस्टानीति
चोदितस्यानुष्ठानकथनेमेवासोन्नमप्युपलक्षणार्थे सत्रा मिनिष्कत्वाभा घे वाकि यते कुं न वक्षाकोदद्यातिरिति स्दानिप्रयोगा
कीदृशइत्यर्थः। तदेव श्रीयथामीयरत्याहिनाच्यामी पस्पपरकीयत्वापादासंयः करोतितेन दानमत्रार्थिं भवनीति एवं पक्षति
जुहोति विषयमपि भाष्यं प्रयोगकथनपरमेवनेतव्यं। तत्रयम स्थे ने मिनिना पि पक्षतिचोदनाऽर्थस्य ता क्रिय सद्युदायेहाता
तातत उक्तोऽश्ववत्णा तजुहोति रासेनना चि का स्यादिति च कात्यायनपक्षवदेवपदार्थपरिभाषणा मा श्चितमेवे तिपरिचोद्यं निराकर्ण ने
स्यनु हयाम स्य वं ना वा तमेकना ज्ञातया णा पूर्ण्य वा चवलक्षण। मित रन्त्र चा तोजुजुहोतिफलवर्णिना। पञ्चपदसमुदाय रूपदेवता। क्रिये
ष्यते वाय स्थ मं मे तमालभेत्यादौ सांतरेण पियाग ... श्व ... गंपा गतो हे नाधन्तव्या। कुतोऽस्य ... देव तासंबंधाष्टयानुपपन्ने। गोपा रामं॰
गोहसतिरपदेवतासंबंधः स्ता र्थो भवतीति एकस्य पक्षतिचोदने न्य स्य स्तन्यार्थः। तडश्चोऽश्ववणा दित्य स्या द्वितीय स्तत्रुपा गेषु ७०
यो जुहोतिः यस्य स्यते पक्षवं दन्थे वा देशाप्य प्र वृ हेपा धिकतां वदेता। वक्तरवसंजुहोति प्रहानर्जुहोति चमसाक्षहोतीन्वेवा चत्वयिक्त

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

होतिपंसामिधेयेष्वनुत्वनोयेषां जुहोतिनोग्निर्वेदवनयनान्तिनेवोत्याहिताग्निषुयोजुहोतिशास्त्रसंविधिमर्थः कथंसंगच्छते। यदिमागहोम
यो र[illegible]त्यंनकानात्वंच्छसंशयेऽसंशयएवंनंयदि यागहोमावप्यन्यमिन्नौतदा कथंयनत्नुत्वाहितं कर्मजुहोतिशब्देनाहृयेवउरव
नादिद्रव्यविधानमित्याशिसेतइत्येऽवगा दित्युच्यते नानुहोतिना यागमद्रव्यवद्वरवनविधानं किंतर्हि यागेऽत्रतेपुरोगमादि
द्रव्यैकदेशस्यमध्यस्थल्वीहिरिहानस्यवत्वरवनस्यस्वदेनिष्पन्नस्यकथंनामाग्निहोत्रायोत्पत्तिवाजुहोतिविदारकनीयजुहोतिसंवंधाद्य
तेपःस्यादित्येवंप्रदेशेषांसादिधानार्थं वचनमित्येवंवचर्थे वत्सतइतितत्क अग्निहोत्रयामाख्यायते अग्नेइयस्यादिसंमतादिभयथाया
ख्यानमित्यनवद्यं सर्वविधायपदार्थनन्तरणंनभवतीति काष्ठमग्निरिस्याख्याने सूत्रसंगतिः॥७ योग्निहोत्रंजुहोतिकर्तृदैस्यादर्शपूर्णमासाभ्यां
[illegible]शिक्रवो स्वाहाकारप्रतिज्ञःपश्चर्वं वस्यपञ्चकत्तोःयज्ञत्विनः समेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेतियागसंबंधमिवेनक्रत्वांविध्यनुवाद
विचारेष्वतेप्रसंगादेवं हं काञ्चाना कथंवेषांयागानुवादेनविधानंनहिदर्शपूर्णमासयोयजेलमस्त्रिप्रामेकोष्टाकपालोभवतिवायुभ्यं
श्वेतमालभेनेतिवक स्योत्पत्तिवाक्येपत्न्यप्रमाणात् स्मदेवताप्राप्त्रवणादितितत्रो दरंयततिवोदनेतिततःपुनःसंकाजाताया दिये
गोयंवोध्येतेकथंजुहोति नानुवादस्थमहितस्यादिन्नरति। तत्रोत्तरं तेऽदैत्यवणादिति। व्याख्यानांतरे तु संगतिःस्वयमेवऽहंदिशितैत्यत

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तै॰ब्रा॰ ७२

मतिप्रसंगेनाविधेः कर्मोपनीतिरात्वान्तरे विधिप्रदेशाः स्यास्य यदतिथ्यायां वर्हिरुपसदाभिरिति योऽस्य वदन्नस्य गौः स्वदिक्ष मित्रस्य क
वीमर्शति वत्परक्तोपदेशा सरूपत्वाद्भवन्त्याति थ्या वर्हिराद्धियोपसदोर्रूपस्तिरूपेणेति नातिथ्या लव हिरुपादानमात्रं मवुक्तेतस्याप्युपा
त स्याद्वियाद्यत्र पनीतत्वात्तद्दर्शाद्दनादीनां नप्रयोऽग्निकाउपसदां रूपादानमत्र तु नैवोपात्त सस्यास्त्रादिश युक्तं इत्येकः पक्षः।
अतिथ्यायामुपपत्रकस्य निरिष्टकस्याप्यत्रोपदेशोपदा तिथ्यायां वर्ष्टितं वर्हिरुपसदादेरिति ते नातिथ्या नदा साद्यादीनां प्रयोगि
वौ कन्तस्य प्राप्तं स्येनाप्यत्तुनरूपादानमुपसदादिनां प्रयुक्तमिति द्वितीयः पक्षस्तु अतिरूपप्र दिपरक्तोपदेशात्प सदाम
अग्नीषोमीयस्य
मीषोमीयस्य वस्था। तथा सति पदातिथ्यायां वर्हिरुपदेशो नर्थकः स्यान्नु विधेयप्राप्तत्वाद्दाह कारणस्य हि तिथ्याया संवन्धिय स्व॰ ४
त्यं ज्ञोरूपदिश्येत गोष्ठादेव वरलसंवं धेयथममवग तेत उच्चारकालं प्रकोविक्रामित्रसंबंधित्वेनोप देशाः। इह तु वलाभिसंबंधस्या ३॰प्र॰
नवगमाद्यदातिथ्या वर्हिरुपसदामिति निरुक्तेन प्रसत्यपि स्वलाभिसंबंधे यदातिथ्या श्रीमत्पात्तंतउपसदादेरिति वदतएव विधि ७२
वैन्याहातथासतितस्यातिथ्यायां विधानमनर्थकंस्यात्। अवलघुकं तस्मान्नातिथ्याविधानां नवैनिरिष्टकोपदेशो पपत्याप्य॰
सत्पांगनौ। शिष्टाचारविरोधात्सचोदकप्रामाणां लवनादिधर्मोपसदादेर्वाधसंसर्गादमिक्रमाति येद्रुस्पीकमातिथ्या वर्हि।

निरिष्टकोपदेशश्त्याह २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रहधर्मिकसुखसहायपीतिलद्वारणस्य धर्मानिर्देशः । क्रियत इति तेनोपसृष्टः । यपितृष्य गोचवहिः जठुक्ल इति । नचैवं जहणो वदोषः । यत्र ड यसा
धारणेपता । निरिष्टिकोपदेशापद्दोपपूरुत स्वीत्तिष्यासंबंधिताम्प्येतम्यां । नहितस्यासमानाधिकरणतातुसंबंधोस्त्वनवीन्ने संबंधिनां । किना
तेनव हिंसापजहणा ॥ तस्माद्धर्मानिर्देश इति । नचष्टवेल्याडपसर्हंच हिंसो मानस्त्रास्मिन्न सति कथं धर्मानिर्देशो निरिष्टिकोप
72 देश आठिद्य विविवीहिंसाधारणं वा सर्वेषांतरस्वरूप आम्यपेक्षत्वात्तेन वा नचभेदेनाग्रहातिव्याप्यां वहिःशत्व उपपन्नमिति । अतेस्त्वे
धारोत्रविद्यतेश्च वेणाधारयती तितनः । कोऽसत आहवहिर्वागय धानार्थतिस्मादुपसृहं गतयाजासमभावे पित्तंगपरतद्धवधारांगतया
धर्मोत्येववहिरिति ॥ अदिवा यदातिव्याप्यां वहिःशत्वेनेनवहिः साधारणंप्रतिपाद्यते यदातिव्याप्यां वहिस्माधीयतेतन्नतसाएव
कोवजं किंतूपसदासन्नसोमीयस्येति । एतडक्तो वरकालं वा स्वकालादयो धर्मोपि समानाः साधारणा इति पद्यं तेसत्यप्या
तिव्याप्त्यकरणे । कुतः वहिषः साधारणत्वात् । तेनवहिषमद्धर्माणां न सर्वैः साधारणास्त्वितिरिति तदनेनोच्छिसंबंधो विशिष्टा
नां सपैनेकालहेतुः स्यादितिहन्तमेवमास्याप्तमर्थेनासवकालादिधर्मणसंबंधो नातिव्याप्याप एवकिंस विशिष्टानामातिथ्योपसदग्नीषोमीया
नां । कोहेतु स्तत्राह । प्रयोगैर्वैकहेतुः प्रयुज्यत इति प्रयोगोवहिरादेकत्वं हेतुर्यस्य सतथोक्तः । वहिःसाधारण्यान्नेच्चर्मसंबंधो पिसाधार

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्राऽत्यर्थः। व्याख्यानांतरं अभाव एवावगंतव्यं न वस्तुधर्मातिदेश इत्याह यदि वाक्यांतरेणातिथ्यासंबंधिनो धर्मा अवगतां स्तुप्त
तं. त्र. तोऽन्यत्रोपसदादिषु धर्मधापत्तिनीष्टीत्येतदेव वाक्यं स्यादुत्मीतिदेश कं तेतु प्रकरणावगता आतिथ्यायां न तु वाक्येन। न च प्रक
पाक्येन ३ रणं नहि साधारणं किं च लातिथ्यार्थत्वमापादयितुमीष्टे। तस्मादुत्मी साधारण्यमथ वाक्यमेव प्रकरणान्नातिथ्यासं
बंधिधर्मातिदेशकं कस्मान्न भवतीत्यत आह एवं च बर्हिःसाधारणविधौ सति लक्षणा न भवतीतरथा प्रधर्मिलक्षणा स्यात्तं वा सा
७२ ख्याया उपसंहरति इति सिद्धं बर्हि पशुधर्मीणां बसाधारण्यमिति। तंत्र रत्ने [illegible] इत्य संस्कारकर्मत्वपर
र्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ओदुंबराधिकरणापोन स्तंभतत्रैव चतुर्थे हिंसा भवनाद्यविचारस्त्वत्रैव साधांश
विचारः प्रयाजशेषेऽपि तत्रैव विचारिते अत्रार्थवादस्थापितेति विधौ फलाकांक्षाभावे वाद्यामर्थवादत्वोपात्तमप्य पापश्लो राम
कम्य नणमेकवाक्यगतत्वेन प्रयोगवचनात् सन्निहितमहाप्रसंवादात्प्रसंबंधस्य विशेषमात्रकल्पनासौ कथं तरा
त्रिसत्रे प्रतिष्ठा व तत्फलत्वेनापि संबध्य तदित्यायां कानिराक्रियते। अथ वायत्र भेदेन स्तुतिफलपदानि संतितन्नो सहरण ७२
मिहत्उपपत्त्यावन्मात्रेण फलं वाक्यशेषिकत्वात् उदाहरणं न्यनिजीतपारार्थ्यं तत्र अत्र उत्तनिर्जीतपारार्थ्योदाहरणमिति।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhj. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नांतिमपव्याभिप्रायेणास्वर्गेपस्य माहात्म्यपापश्लोकअर्थवाणार्थिनःपायमथिकृतःपरिणामयीत्वस्वपायत्वेनविधीयतेऽनुक्ताअपिजात्युपेक्षा
यां परिणामयीत्वंपरिच्छेदकात्वेन विधीयते॥ कथमेतत्सोमयागार्थत्वमितिचेत्तत्राहाऽनुपरिणामयीत्वमस्येअपिनिराकांक्षीकार्त्स्न्येऽपि
ती तु भाष्यामपिसंगतंस्यात्एकस्यहनयथाविधंयोगद्वयंस्वकामित्यनेन याचिना नारभ्या — नीतःपरिणामयीत्वा दिक्षातिदिक्षाःक
त्वर्थोः पुरुषार्थोऽश्रयथास्वादिरस्तात्स्थोऽप्यमभिप्रायः॥ नसप्तपंशोकंस्थितोनीतिनावदेवंकामयाहृत्यफजमवगम्यमानंसाधनमा
कांक्षतितेनपरिच्छेदकाकांक्षातुहृसंबंधेननिर्ज्ञातपरार्थमपिपरिणामयीत्वंफलेनापिसाकांक्षेणापिवक्ष्यतेस्वादिरंवीर्यकामस्य पंकु
र्यादितियथाक्रत्वर्थमपिखादिरत्वंफलार्थमपिभवतीतितद्वदितितेनपरिणामयीत्वादयःक्रतुप्रयुक्ताःफलसंयुक्तश्चाय स्वर्गेणक
र्थंपरिणामयीत्वंपरिच्छेदकत्वेनतुक्रत्वर्थतयाफलार्थतयावाविधीयतइतिमन्यतेतांसतिपन्नोनरमा ह अथवानज्ञातिरूपार्थोकिंतु
क्रत्वर्थंतुक्रत्वर्थमयार्थोवाक्यद्वयसद्भावात्आहेवाक्यांतरेणतुज्ञानुहोतीतिपकरणोक्रत्वर्थतयातुहृषीहितानसप्तपंशोकंस्थितो
तीत्यनेनपुरुषार्थतयाविधीयते। यद्यनेनतुहृःपुरुषार्थोविधीयतेपरिणामयीत्वस्यकथमबंधः। नतावद्रूपत्यते आसमभावात्। नवि
धीयतेवाक्यभेदापत्तेः। नत्वेकेनवाक्येनतुहृःफलंप्रतितांचप्रतिपरिणामयीत्वंविधातुंचशक्यते। सत्यमेवमेतादित्यंमन्यतेस्वपितृवादी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व्रा. कत्वर्थेवेत्युक्तः। परिणामपरीत्वेन फलं इति विधीयते यान् क्रत्वर्थान् गुहूनां पर्णमयीत्वं पापश्लोकश्रवणं कामम् इति। नन्वत्र हि विधीक
७३ थेऽपुरुषार्थेन परन्तुङ्का विधानमत आह एव पुरुषार्थेनासाध्यसाधनत्वात् इति नोपपद्यत इति वर्तमानापदेशस्य विधिवत्प्रकाशकानि कल्
प्यते। अपापश्लोकश्रवणं तावत् फलं चैतेन नागम्यते तस्मिन् सोऽमुबाधी मारणा याहु कामान्यथेऽपि तत्र विनान्तरसाध्यसाधनमिति तत् मानाधीनत्व
त्र मित्यर्थविनिर्माणापदेशस्य पित्रमिधीयन्ती तिवाक्यादिका अविकारक्लृप्तिः कल्प्यते भवति इत्थं यदा मेयो भवतीति वाक्यावयवे लक्षणार्थे इति
पेक्षितं यदा कर्त्वेवमादिग्रस्थे वेयोग्यं न तत्रापि प्रकारणादिभिः क्रत्वर्थता फलसंयोगात् अपुरुषार्थता विधिशाक्तिकल्प्यते वाक्यभेद
प्रसङ्गात् क्रत्वर्थेन वा विधीयमानायां यद्वदीदं फलं नैतेनार्थेन वा जुहूनां विधीयमानायामिति सामानाधिकरण्यं न नन्वत्र जुहू विधी
यते किन्तु जुहूगतत्वेन पर्णमयीत्वं ततो विधीयमानायां यदीदं फलमर्थवादः स्यात् कुतः क्रत्वर्थायां हि जुहूं विधीयमानायां क्रत्वर्थे
यापरार्थत्वात् फलान्तरमपेक्षते अतोऽर्थवाद इति क्रत्वर्थस्यापि स्वादिरत्वादिवत् पुरुषार्थत्वमपि स्यात् यदि फलवचनमिदं स्यात् न तत ग्र.म.
दग्निस्तुतिसरूपत्वात् क्रियाहृताववकाशेनन्तेऽपिवाक्ये फलं संनिधाय कामित्वं रसेव स्यात्। न वेदपित्र्यावकस्यापि फलपरत्वं यदि दधि ७३
ध्वनि तस्मिन् फलमवरूपं कल्प्यं स्यात् न तत् दाग्निकात्वर्थत्वादि तु कामित्यादिव रचनिर्द्रव्यफलं नैव शक्यं कल्पयितुं भवता वक्ष्यमाणार्थं विरोधात्

तेः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री

मिदानीं प्रथमपक्षाभिप्रायेण कर्त्रेष्टुक्षाभि तापरोक्षजातिः प्रणयनाश्रितमिक्षोदोहनं फलार्थीत्येव विरोधमतद्वेतन्निराकरोति य
थाप्रणयनमश्रूतं तथा विधीयतां तु दृष्टम् । अभिप्रायजातितो गुणकामनापिनाहिता कुतः आश्रयस्याविपरिवर्त्तमानत्वात् । अनुहूयप्रयदिति
चेदस्वल्पत्वान्नेतुर्जं शौदासीन्यप्रथमावदोहाश्रयक्रियावत्तया नञ्जाममिति आश्रयेति विवाधकरणस्य विपरिवर्तिनो सामान्या बद्धं वाक्ये
नैवाश्रयो प्राप्त यद्यथा चवाक्यभेद इत्याहदीयमानो प्याश्रयो वाक्येनैव वशीयते तत्र पवाक्यभेदः सा वस्तु हूलेवापि स्वाचारेवेष्टारूपमाश्र
यान्तरमपेक्षते न चाश्रयोविपरिवर्त्ततेतस्मात्प्रणयनफलसंबंधात्तुपपत्तेरप्रणयनक्रमत्वर्थवाया तु द्रष्टुं तिमपेक्षमाणायांतदंगत्वे नना
तिविधीयते तस्यां विधीयमानायां फलश्रुतिरर्थवादः परार्थत्वादिति ॥ अनेन श्रुतसत्वानत्वादित्येतेन साध्यसाधनभावं निराकरोति
नना तिनीपि तु दृष्टं विधीयते साधनतया कुतो विधायकशब्दाभावात् वर्त्तमानापदेशोयं प्रयोगमयी तु दृष्टं भविती ति । अर्थवादो विधायक
इति चेद्वर्त्तमानापदेशस्य प्रर्थवादात्वयदप्य विधित्वं कल्प्यत इति । अपि तु एवं सति साध्यसाधनभावः न समाप्तपक्षो कंशृणोतीत्यर्था
र्थवादत्वेन साध्यसमपेक्षायामानात् उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेः प्रकृतकर्माङ्गवराधिकरणविरोधो वाक्यभेदः स्यादिति । इदानीमर्थ
वादकाल्पिते विधौ फलापेक्षायामर्थवादस्यमेव फलं क्रतुप्रयोगवचनात्तन्निहितत्वादित्येतं द्वितीयं पक्षमुपन्यस्य निराकरोति

74

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰वा॰ ७५

रात्रिसत्रवदर्थवादादपि साध्यं प्रतिपत्स्यत इति चेत्। उच्यते। तत्रार्थतः प्राप्तमुक्तं। रात्रिसत्रे हि फलांतरं नास्तीति स्वकामर्थवादस्यैव तत्र पर्य
न्तत्वमत्र त्वर्थतः स्वर्गकल्पनाप्रकारः॥ कल्प्यते नाकारणो हि फ लेरात्रिसत्रस्थाया वकाशः। केनचिदपि तु श्मशानमयो लभे निवृत्तौ माने
न युक्तं स्तुत्यो प्रकृतस्य फलपरत्वमिति। एवं तावत् तत्स्वर्गादिसाधनजातिप्रदर्शकत्वं निराकृतमुत्तरार्द्धेन। पिनस पांसोकंकरा।
नीत्यस्य च दीमानापदेश्यस्यैवं कामश्रादृ विधुरस्य नसाध्यप्रतिपादकत्वमङ्गीकृत्य आहुः एवंसाध्यसाध्य नसंबंधइत्याह दृष्ट्वा पापश्लोक
श्रवणांक्षिप तत्समिराश्चात्वाद्दरसंबंधोनास्ति। एतावद्धि शास्त्रेणोच्यते यस्यपर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति नवै तावता सा
ध्यसाधनत्वमुक्तं भवति। नचैतत्प्रत्यक्षेणागम्यते तेनेदं किं यत इति उच्यते न स्मिर सत्येतत् भवतीति तत्भाव भावाव्यभाव
कार्यकारणभावोनुमीयत इति तदाह यदि चाविनाभावज्ञानात्तद्भावेभावमात्रम् ज्ञानमुच्यते नच तन्मात्रेण कार्यकारणत्वं
यभिचारात्पूर्वापरयोर्नियमे हि सति कार्यकारणभावो भवति। नचात्र पौर्वापर्यमवगम्यते पूर्वोत्पत्तिवर्षीमानाय देशात्तत्कारणत्वनि
यमः। उपसंहरति तस्मात्कृतसंबंधात्र प्रयुक्ता प्रयोज्यपरिमयीत्वा दीनामनर्थकत्वम्। उक्ता एवंजातीयकानफलमयुक्ताः फलं
त्वादिरर्थवादइति तत्रोत्तरं फलं तु तत्प्रधानायामिति। ना धसाध नत्वप्रतिपादनप्रधानायां श्रुतौ युक्तं फलमिति तिष्ठावेश्वादि रादी राम॰ ७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नांतरमयसंयोगाद्युक्तोऽयमर्थोनास्तिहितंनविधिशास्त्रंसाध नभावप्रतिपादकःसाध्यत्वप्रतिपादकश्चैवंकामशास्त्रंनियुक्तंकाव्यर्थी
नामपिपुरुषार्थत्व मिति केविकार त्वाच ऋतुप्रधानमत्र स्याशः। ननुकार्यत्वेने
ववहितेष्वपमसाभावनीदिष्टसत्त्वकथंकामस्यैमि निकानांगोदोहनवाहिर गिरादीनांनित्याष्ठेनप्रहणमांशंकयेते अतआहकाव
15 थीतिनमसादीश्य इत्यापूर्वःपक्षः। मंवंतिरीइत्याद्यधिकारात्। निषेधुवचनादर्शनाद्भवतिपक्षोवचनेनसिद्धांतः। यथेंद्वापवेतुवचना
त्समितिकाम्यमिभवःस्यात्प्रमेलातांयावचनादविकारःस्यादिति केचित्वाङ्गवचनमन्त्रेत्याख्यानादित्यपूर्वःपक्षःकृत्वाचिंतेत्यर्थः। सर्वपक्षमा
हयद्यपिगोदोहनादीनिफलार्थोनिक्रान्तानितथापिप्रणयनादेरपिसाधनापेक्षत्वादस्यस्वसाधनस्याक्रान्तत्वादसन्निहितत्वा द्यपि
परिवर्तमानानितान्यैवतत्राप्यनुषंगोग्यासंवक्ष्यमाणानित्यर्थः यथापि अपःप्रणयतिगोदोहनेनेति। अथवागोदोहनेनप्रणयेदितिवि
नेवानुषंगे ॥ शेनश्रुत्यतःइति। एवंवचनादर्शनेनकृत्वाचिंतयावापूर्वपक्षंदूषयित्वाभिधायाविनापितत्कृत्वाचिंतयावचनमपिदर्शयै
वज्ञाप्यतेपूर्वपक्षोदाकृमितिमत्वापुनःपूर्वपक्षंयमाह अथवागोदोहनेनप्रणयेदितिगोदोहनेनपशुकामस्येति वचनात् भयस्माद्द्वौ
मप्य द्यौगस्तेकालश्रुतापुरुषार्थतावातदिदमस्योवावांतरवाक्यंगोदोहनेनप्रणयेदित्यादिनानातंतुसानांप्रतितेष्येवमंत्रेनभाष्येणे।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गौ.त्र. नो अबवानाबाव खाचथार्थविकल्पमार्दपह : कथं तर्हि पशुकामपदं विवक्षया गोदोहनेन प्रणयेदितिश्रुत्यर्थग्रहणस्य वे. पञ्चाङ्ग
७५ णायनं गनयाहि गोदोहनविधौ धात्वर्थस्य विधानादङ्गाश्रयत्वग्रहः गुणफलसंबंधविधौ त्वधात्वर्थवाक्यं स्यादात ... आन्यस्तु कामप
दस्यार्थकामपदा ... मात्रवाद्मङ्गाश्रित्य प्रणयने गोदोहनविधिः एतत्संस्त्वापचमसादिवत् वाक्यविहितं गोदोहनादपि विकल्पेनोप
देयमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः नैमित्तिके विकारस्त्वादित्ति पशुसिद्धिविकारोऽस्यानन्तरमित्यस्त्येवम वितुमर्हतीति नास्त्याशो विना फलेन न
सुघते गोदोहनादिफलस्य हाणि निमित्तस्याणुपन्न हणार्थयितु प्रणयनादेः साधनापेक्षत्वात् गोदोहनादेव विपरीत ... सेमोन मनु
पंगेणाप्रकरणेनवासंबध्यत इतितत्राहं सतिवमसादौ निफला सिद्धिरसंयुक्ता ... निता निप्रणयनादेः ... साधनानि भवितुमर्हन्ती
त्वा विनापत्रेयता कोवि इक्तियाश्रितफलासंयुक्तं चमसादि साधनं भविष्यतीति संप्रयोजना । स्यामान्यविहितं भविष्यतीति वमा
धामेतदभिप्रायेणाप्या स्याततः । न हि वाक्येन फलनिमित्तयोर्विहितस्य प्रकरणासमीपेन वा तु संयोग अपवाद्याद्वाधायि पिनाकां
त्त त्वाद्य अप: प्रणयनीतिहित्वाकाद्वं वाक्यं । अर्थाकांक्षावेवाय गरणायनं साधनमाकांक्षतीति । न चैतावतु संगो भवति आक्षेपा राम०
देव तदाकांक्षोपरमात् । अत्र हि वाक्यमेवापरिपूर्णमर्थाकांक्षा वाक्यनवाक्षेणोवनिवर्तनीया न चानुषंगायुग्याहार्यात्सिद्धिर्विषयतार्यं ७१

वना २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

76

चतिय यार्थेति चेन्नस्त्ताशयाविरुद्धनित्यायत्नेतेति न विहे भयमपत्रीति। तस्मान्नान्तुमंगाइति केचिन्नुसामान्यविहितं भविष्यतीति भाष्यं यथा
दे वम धिकाराणां न एवं ति। यत्र सामान्येन नित्यं विहितं विशेषेणैव नेमि— हिकं च यथा भीवं वं सामान्येन विधाय कर्मविशेषेणैव नैमित्तिका नि
त्याहं —ज्ञिरादीनि। यथा वाहो माथैषु पात्रेषु सामान्येन वारणत्वं विधाय ग्रहाय न पात्रिकां सुत्त्वादीनि फलार्थानि विधीयंते तत्र किं
सि विशेषेणैव नैमित्तिकमेव नित्यार्थेनापि प्रसंगेनानुष्ठितं सामान्यविहितं नित्यमेवं मिति। तत्र सामान्यविहितं नित्यमेव विशेषविहि
तं नैमित्तिकमपि सन्निहितमिति नित्येष्वनात्यमिति सूत्रोपन्यासः सिद्धांतस्तु निमित्तेन विहितं नापन्नित्यमपि तु महेतीति। तत्र सामान्य
त्यविहितमेव —ग्राह्यमिति। न तु प्रणयने विशेषेण तदेव चमसो विहितः। सद्यो न च सकां स्यविधिना विरुध्यते आकारत्वादी हि च
मसशाद्यो न च कृतिविशेषमपेक्षते शक्यते हि कांस्येनापि तदा कृतिकं पात्रं संपादयितुं सामान्यविहितं च वारणमेव तेन विरुध्यते। अ
त एव भाष्यकारः —सामान्यविहितं भविष्यतीत्युक्त्वा वारणं च यायन पात्र मित्याहानमुगोदोहनं चमसेनैव विशेषविहितेन विरुध्य
ते। सद्यो न च दोहरणमनादरणीयं प्रथमच्यवदपियत्र विशेषविहितेन विरुध्यते न तदुदाहरणमिति। कात्यायनि चमसादी ग्रहस्याद्
वेप ज्ञारैराापिकात्विकस्यायमर्थः चमसशाद्योवारणामयत्वोपलक्षणार्थः सामान्यविहितं कृत्वप्रसिद्धा कर्मविशेषार्थत्वं नास्ति

ला१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्र. ७६

स्रु न लिंगे न विशेषणैर्निमित्तकत्वेनापि विहितस्यकांस्याहेरसत्यपि निमित्ते मङ्गाणां गुरुकालिंङ्ग्यास्रुवेः पवः एवमयमपि वमसग्रहणं च
गुणत्वोपलक्षणार्थं व्याख्येयमिति। मकृतमनुसरामः। तु अकार्यथे विधिस्य याचावक्यादेव पञ्चकामपदा विवक्षया उपायनं गत्वे गोदो
हनादेरुक्तं तत्रोहकामपदस्यागाभ्युपर्थोऽग्रपतेकामदे पेत्यागाहि मगमाञ्च त्यर्थो [illegible] तेन नाशोपरमार्थः क्रत्वर्थः [illegible] सवि
लक्षणाञ्च त्यनुरोधेनाभिधानश्रुतिबाधो [illegible] रामघ्याप इति अत्र भार्थ्यं संनिधानात्तवाक्यावगतोयमर्थ इति च [illegible] हितस्रेवगोदोहनादे
रुत्वं गेणसंबंधात्तदावधैनेव गोदोहनादेः अपायनांगत्वमिति। तस्योद्दार्थमाथं नेदं [illegible]

[illegible]

रा.म.० ७६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पदाः

जातीयकावाक्यार्थः सामान्यवां कथं अविविक्षितमित्याशंक्याह स्वभावप्राप्ते अपः प्रणयतीत्यस्य स्वाभाव्येन प्राप्तपात्राकांक्षायां गोदोहनं वाक्य
शेषसमर्थं निवर्त्तयितुं । कथं फलसाधनत्वेन निराकांक्षत्वाद् गोदोहनं क थं तत्स्वपात्राकांक्षां निवर्त्तयेत् न हि निराकांक्षं निराकांक्षेण संयुज्य
११ ते । तस्मात् स्वसामान्याकांक्षायामसंबध्यमानार्थाच्च समर्थेनैव प्रणयनेन संबध्यते । श्रुत्या विना पदेन श्रुत्यैव विशेषेण केनचिद् विशेषस्य सन्निहितेन संबंधः स्यात् अत इ
त्यर्थः । यत्तु श्रुत्यैव प्रवर्त्तते इति वक्ष्यद् इष्टं वाक्यं गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयनमित्यवांतरवाक्येन गोदोहनेन प्रणयनसंबंधविधानं परिसंख्यानं
तु पशुगो दोहनसंबंधविधिरिति तु कांतारन्यवद्विष्टा निवाक्यामिति चेत् एवं वाक्यभेदः स्यात् पशोर्विधानसंभवे हि गुणफलसं
५ बंधविधिप्रसंगेन चैव क्रियागुणसंबंधविधिरसंभवात् अपि च युगपदसंभवात् संभवे पुनः परस्परविरुद्धवाक्यत्रितयस्यानंतरस्यापि तद्द्वाक्य
मिति । यत्रापि शब्दतो धावतीत्यादौ द्विष्टत्वं तत्रापि परिसंख्यानिवार्यत्वात् पिधानादेवं विधेः वेदे सो नास्तीति तस्यापि न युगपदेकेन प्रयु
क्तस्यामयपरत्वं किं तु यदा योगार्थोपस्यविवक्षितः सएव तदा तस्यार्थो नान्यः । एतावांस्तु वाचांतरेण्यो विशेषः तेषु तु नियमो काम्यानि
केषु केवलं विवक्षावत्त्वं विवक्षाभेदः इत्येतावादेकस्य विवक्षायां तत्र गुणानि नियमनको धावतीति नियमे किं वा सांसीत्यं परस्य विवक्षा रत्वा
मात्तेषु यस्तः सहेशात्वावतिष्ठतांतरं गच्छतीति । एवं क्रमशेषस्याप्यासः कालभेदस्याप्युप । लक्षणार्थेऽन्तस्यापि हि वक्तुः कालांतरे विवक्षांतरसं
का । ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रो.ग्र मवत्थेवानववेदवाक्येवत्सभेदेनकालभेदेनवाविवक्षासिद्धसंभव तीतिनद्विप्तत्वमिति।अयमकारेणग्योतिष्टोमिकानिवाहिकेरादीन्युदाह
७७ तानितद्वनादरोक्तमितिदर्शयितिवा हितेगिरादीनिवद्वादस्याहिकानीरोदाहरणं।ज्योतिष्टोम हिनोधसंज्ञकस्यामनुवा हितेगिरादीनि
तत्रश्रुतेनेद्वादस्याहेत्वेषांश्रवणांततोषोतिष्टोमग्रहणमनाद्रु या कृतमिति।एवं समस्य पत्वे संयोगपृथक्त्वात्वाय दिनेमिन्निककाम्य
न्यायमत्र नित्यार्थेरस्यादेरपिकाम्यत्वाच्चतो न्यनित्यार्थेष्टं यपस्याने त्याहसंयोगपृथक्त्वं ह्येकस्याप्युभयरूपत्वे काम्यत्वे नित्य
त्वे वकारणं। मचजितस्यादी इद्युभयार्थ मिति।शेषः।नात्र संयोगपृथक्त्वमस्ति द्वयोरप्येकवाक्यत्वादिति सत्ता ष्टौ।।नन्वाख्यातद्वयं स
देशभेदेन वाक्यांतकथमेकवाक्यतायायारतत्र इत्यथा प्रापणेनवाक्यांतरविहितमनूद्यवाक्यांतरेणावसेदविधीयमानेपिवा
क्यानामेकवाक्यत्वंपुनः संह त्यनायाजक्रयेवमेकवाक्यत्वमेवंयतरद्वा नुहोतीतिहि असंदंघितयाविहितंप्रयोजनमपेक्षंदध्यत्र
ष्टादिरिंद्रियकामस्येतिफलविधानादेकवाक्यत्वं एवं वद्वयोरप्येकाज्ञोपरमः फलसंबंधविधिविशिष्टत्रयमपेक्ष्य तेहोमसंबंधविधि ग्रम.
रपिफलमतउभयोरुत्पत्तिफलविधयोरेकवाक्यत्वमिति।नार्थपृथक्त्वात।पदं हंमस्येणयनवदिति।तदयुक्तं भाग्रहणमनाहरुचिष्य यमा ७७
णपात्री कांक्षमेवसरतविधीयतेतत्रयत्रप्रणयतिकेनापिपात्रेणतद्वमसेनेतिविधीयमानस्य चमसस्य पात्राकांक्षांनिवर्तयतातिच्च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

78

तः प्रयाजनसंयुक्तत्वमस्त्येकवाक्यताप्रयोजनेन वार्त्तिककृता यस्मादिहि विभ्रमस्मृतिविप्रकृष्टप्रणयनविधानमेकं प्रयोजनं । इहतत्स्थानु ह्येतीति वाक्यं
फलवत्त होमसंयुक्तं द्विविधस्य तद्धोमप्रयोजनेनैव स्वर्गादिना निराकांक्षत्वादन्यत्र प्रयो जनमपेक्षते इतरस्यापी । इयकामवाक्यमिति
यदीवसाध्येन प्रयोजनेन निराकांक्षीकृतमाश्रयापेक्षापि तस्य विषयश्चिल्लब्धहोमस्य हेतुत्वेन निष्पन्नत्वात्तस्मात्तद्वयोरपि वाक्ययोर्भिन्न
साध्ययोः परस्परसंबंधो नास्ति अर्थभेदात् । तस्मात्संयोगपृथक्त्वात् उभयार्थत्वं सिद्ध्यत्युभयसंयुक्तोमिति ॥ इत्याज्ञातक्रियार्थानां सं
रंकरवान्मिश्यानात् । उहरस्मिन् प्रधिकरणे प्रयोगाधिकरण सिद्धांतेन सर्वेः पशुतत्त्वादिग्रहणाग्निपूर्वाधिकरणे स्थित्वा इदमधिकरणं
निर्दिशति सर्वे शेषैला पित्रे नित्ये कविका स्वादित्य स्याधिकरण स्पष्ट तन्निर्देशात्तदस्य मर्थः । यथाज्ञानस्यादीनां ज्ञाह्वले धारादि काम
संयोगेन पुरुषार्थीयाच प्रावनक्रत्वर्थतानथा प्रतस्यापि ज्ञानाहरणादिसंयुक्तस्य प्रकरणपाठेन दर्शपूर्णमासतादर्थ्याविगमात् उपस
घाधित्वमेव नक्रत्वर्थत्वं । न तु तत्प्रसंगात् संयुक्तस्यापि मंत्रवचनस्य फलकल्पनामप्यतस्मात्क्रत्वर्थत्वे साधितमेव ततः को
न विशेषः ॥ अत्र नत्रविशेषः यत्र फलं कल्प्यमिह उक्त स्पष्टरूपं श्रीणयतः संभवत्येव ताद र्थ्यपरज्ञाहरणार्थं ज्ञातत्वं यत्र
त्तियथा सिद्धांतेनतु वादेन विधीयमानस्यानियमस्यापि तादर्थ्यमेवयुक्तमिति । सिद्धांतस्तु सर्वथा तावत् नियमस्य फलं कल्प्यमेव तत्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्र. त्यत्राप्रतिपन्नफलवचनैकवाक्यगतः प... शास्त्रकोत्यैकवाक्यत्वमिच्छन्नप्यायइति। किमर्थमिति हि क्रत्वर्थस्य पुरुषसंयोगः पृच्छ्यते। ब्राह्मण
७८ स्येदं राजन्यस्येदमिति नियोगतः सूत्रं। पृष्ठकाश॥ ब्राह्मणकार्तिकस्येव यथो व्रतनाम्नो निष्ठोमस्य। कथं क्रत्वर्थं ... चेत्स्यत्यच्छकार्टिकास्यन
भवत्यनन्याहस्यापि क्रत्वर्थत्वे पुरुषप्रधानत्वान्निर्देशस्य पुरुषद्वारेण क्रत्वर्थतोपपत्तेः पुरुषस्य ब्राह्मणादेः षष्ठी निर्देशात्मार्थी
र्थं गम्यते ततः संस्कारद्वारेणाङ्गतया क्रत्वर्थतेति न ब्राह्मणाय — यो ज्योतिष्टोमस्य यथा व्रतमित्यतो ब्राह्मणकार्टिकस्यन्नाशिपयो
व्रतनातस्यर्थी पुरुषसंयोग इति॥ ॥चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत न ह्याशङ्कतीयता॥ यथाश्रुतफलत्वेन भज्यापुरुषार्थी
तान ... था विश्वजिदादीनां न ह्येषापि फलं श्रुतं। न च क्रत्वर्थता येषां प्रत्यक्षात्प्राप्यभावतः। अतो निःफलतामात्रे त्वेवं च प्रक्रांत प्र ७८
गतिर्विधेः प्रयोजकत्वं च फलस्य त्वेव कल्प्यते। फलं चैतिष्टुनाश्रीति स्पष्टैवाध्यायसंगतिः। तथा योग्यता त्वेनापि संगतपुत्रस्त्रहितेन राम०
फ ... लेन विश्वजिदादी नि प्रयुक्तो किं स्वर्गाङ्गलं वेति चिंतायिष्य ... तेनावसामान्येन फलवत्वे द्वैवकल्प्यते नाश्वेति न स्वर्ग ९
फलवत्त्वमिह प्रसाध्यते। सर्वे पिहमाह विश्वजिद्दसाधने फलस्य ज्ञातः फलाभावाद्वा कामम्भावस्थफलाश्रवणाश। न हि स्वर्गैकगम्योवि
षयेत मंत्रेण फलं संभवेत्तु शक्यते। न तु कर्तव्यतावचनात्फलमवबुध्यति आह कर्तव्यतावचन ... स्यात् विश्वजिदादिर्यागस्य फल

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सि३

79

पकर्त्तव्यतयां विनाष्टतोन फलेन कर्त्तव्यतामसावववोधयति न फलमिति। तस्मादविनाभावात्तयस्साध्यातोः परस्त्स्य कार्यमेनां केवलं न
बोधयति। आह नया गम्यानेन कर्त्तव्यतो भते किं तर्हि यागे न फलं स्यात् आह एवं ज्ञातस्य भावार्थस्य कर्त्तव्यतेप्रतिज्ञात्यतु अहोन वाति
फलस्य च ज्ञातस्य भाव्यत्वं कास्यनिकं पौरुषेयस्यादिति। अग्निहोत्रं भते फलेन विना यागेन भवतीति तस्मात् कर्त्तव्यतावात् इत्यं सुखार्थी प्रभिर
भवसायः कार्यमेहि ज्ञात्वधीनात्मजा भंक्तीति स्वेच्छाधीना देनेवा धिकृत्य भवतीति यदि ज्ञा काम्यतेद्व चैतत्रकाम्यात्र सुखं सुखात्मकं
गिवादिच्छायाः तस्मात् यद्यपि यागस्य वकर्त्तव्यत्वं शङ्कितो भजेत तथापि तद्वत्न पपस्यैव सुखफलत्वम् अङ्गीयात इति। उच्यते अनुमा
नाह फलं सुखं कल्प्यते प्रत्यक्षेण तु उः खमेवोपलभ्यतेन वप्रत्यक्षविरुद्धमानं संभवतीति। न यदिफलेन विना न प्रवर्त्तते मासवर्त्ति
न पंतथा सत्यन द्धीकं वा कथं स्यादिति तदपि भवतु भवं ति ह्य नर्थका अपि वालकानि दृष्टादृष्टिमानि प्रकृष्टफलानि इत्यादीनि। न चप्रत्यक्षवि
रुद्ध मज्ञातफलमपि कल्प्यितुं शक्यते। नतु नाद्वाचिकं प्रत्यक्षेण कालान्तरीयम् अनुमा लिंङ्ग फलं नि राकर्तुं समर्थं हते विषफलो
दाह उच्यते। न कालान्तरीयं विश्वजिदादेः कामी नाः फलं संभवति। ज्योतिष्टोमादीनाम सर्वेन्द्रियाणां युक्ता न चानाम्नं विधित्वात् फल
वा स्यफलस्याश्रवणात्। ज्योतिष्टोमादिष्व ज्ञातफलकर्त्तव्यता उपपद्यते स्वार्थं कि कल्प्यते इह तु तदा लिप्सया विरोधाद् यत्तव्यमगि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं०वा०
७८

त्वात्सन्नात्सर्वविधीनेफलेत्रांतरश्रीनंवा सर्वेकल्पतइतेर्तशस्त्रेयंश। मुख्यविधाहमाष्यकारेणानवाप्यम स्वकाज्ञिन्यतामाह फलकालेमत
यासत्यात स्वर्गमनोइत्यादि नानि: फलमेवंजातीयकमित्यतेन॥ अ. ख्याह शिष्यतेफ नयवनमितिभाष्यार्थमाह॥ व्याख्यानेन फ
ले नैकवाक्यतेतिवार निष्फलस्यविध्ययोगात्सद्गुर्णेवफलवचनमध्याहृत्यतेनसहैक वाक्यतेत्सिद्धेततएवास्वर्गकल्पनातन्नेतरे
तराश्रयमिति। एरिहारस्तु नशक्यते परिहर्त्तुं व्याख्यास्तुनियादित्तरम्बावष्ट स्यतेपतेतिति निराकोहत्वास्यात्तुतो व्याहारः। फलप
दंहि यत्रकृतं तत्रतत्संबंधेवैस्यावरुपं भावित्वात्गुणविनवर्ष्यं वेविधिकृतिविरोधाद्कामनायाश्वात्मलाभंगाद्वकर्मैवगु
णत्वः फलेतुश्रवणात्तइतिपुक्तंफलस्यभाव्यत्वं तदभावेपुतदंतारेणैनवाक्यसंभवेनस्थ्याहारस्य वाक्यसमाप्तिनिमित्तस्यवाक्यस
माप्तावयोग्यान्निः फलमेवविधीयतइतिस्वकं शेषांयंपंस्याः छत्रभवानेनेनैतिविधलंसकवाक्यवत्त्रदिस्तुकं भाष्यकारेणाना
क्यार्थस्यफलस्यकर्नेमित्तॉनपदार्थेः सवानफलवक्त्वंवाक्यमस्तीति। अविवाव्याङ्क्रियमाणैकवाक्यतोपपद्यतइत्याह्निमाप्रेप्सा
हीमाहव्याहृतेपिसाध्यसाधनसंबंधस्यानवगमान्निसंबंधः। काअंशसाध्यसाधनत्वानव गतेरित्यतआहयज्ञेतस्वर्गमि रामः ७८
ति कुतः संबंधः यजेतेत्यनेनतावत्फलपदाश्रवणाद्यागः कर्तव्यइतिकथ्यते। तदैवंसतियदिफलमपिकार्यत्वेनतया व्याङ्क्रियेत

माह१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

80

साध्य॰

ततो भावस्य प्रत्यभिज्ञा साध्यसाधनभावाभावादर्थ — भेदेनैव वाक्यभेदप [illegible] ति सिद्धं परिहरति तस्मादिति साधनसंबन्धे प्रत्यासन्नफलेषु वाक्ये
ष्वभवति फलार्थतासर्वहारे एवमत्र पुनर्यज्ञेतेति केवलं फलासंबन्धापहार्थः क्रतुसत्रयागफलयोः साध्यसाधनसंबन्धेनान्वितफल
श्रवणादध्याहारस्य वा योगात्तदभावेन [illegible] न्यूनपूर्वीभावः अपूर्वीभावे वा उगानिकस्यापि फलस्याभावो मंगुरत्वात्कर्मणः ॥ अ
[illegible] नस्यामाध्यीदा। कर्त्तव्यतापवनो भावनार्थो पुरुषसंबन्धीयति तस्याश्च भावनायाः प्रयोक्षेन फले न भवितव्यं। सच प्रयोजकस्तु पुरुषा
र्थप्रवसरश्च योग्यतां प्रतिप [illegible] द्येतेनाद्य्याकृतप्रयत्नैव विधिनायते तत्वाद्विविधिहि चेतनप्रवर्त्तनात्मको। पुरुषार्थफलेमापरिभ
रूपं प्रवर्त्तयितुम [illegible] पारयन्सामान्यात्पुरुषार्थरूपं किमप्यातिष्य भावं विशेषसमर्पणमपेक्षते। येन्हिमाणः समानपदोपात्तमपि धा
त्वर्थं मपुरुषार्थत्वादनुपात्तं कारणं [illegible] शो निहिष्यपदेशान्तरान्नु साध्यायमानम्त्रापि स्वर्गीयासाहित्यावक्षपत्वात्सम्भार [illegible] चाकांक्षात्तरा
दपिरण्याबादिवन्न समानः साकांक्षो भवतीति तेन स्याद [illegible] साकांक्षत्वात्पुरुषार्थी भाव्यमानो ध्यानक्रियते तदाह भाष्यकारः नव्यापार
स्य कर्त्तव्यता अनेकास्यत्र हि आपादमात्र स्वपुरु [illegible] षार्थस्य कस्यचिद्। यागेन कृतमपि पुरुषार्थं कुर्यादिति कस्यानेकं स्यति
वाद्यत इति भवतीति हानौ [illegible] फलविशेषं प्रति साकांक्षं च वर्त्तनतन्माहारो हि विकल्प्यते। न चाध्याहार्यमाणां लौकिकं पुरुषव्यवहितमतं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सा १६

तं.व. स्यादित्याशंकनीयं वैदिकस्याध्याहारादिति नन्वचार्येण कथमनुषंगः। किमिदं लभ्यते केनानुषंगो दर्शितः। न तु भाष्यकारेणैव वैदिको
८०. नैवाध्याहारः हा अत्र समाम्नाते नैकवाक्यतामध्यवसायं प्रशंसितं किमनेनानुषंगो दर्शितो ध्याहरिष्यामहे इति पञ्चम्या दध्या हारोऽयमनेन प्रदर्शि
तो नानुषंगः॥ कथमध्याहारेऽत्र समाम्नानमित्युच्यते वाऽनुच्यते न ह्यध्याहारेणाम्नातस्य पदस्याप्यत्तिः किं त्वत्र लौकिके वैदिके वा समा
म्नातस्याहरणं लभ्या तत्र कस्य हि श्रुतसाकांक्षपदैकवाक्यतामात्रमध्याहारेणाक्षिप्यते यं श्रुतिविरोधो ध्याहारानुषंगयोः। अध्याहारो
नामयत्र क्वचिद्व्यवस्थितस्य पदस्य तत्रैव ज्ञातार्थस्याप्यनिपरिवर्तमानस्यापि केवलाकांक्षावशादेव ध्याहारो विना विपरिवृत्तिमात्रायत्ना
पदैकवाक्यत्वपरिकल्पनं। अनुषंगस्तु संबंधिपदाव्यवहितस्य विपरिवर्तमानस्याम्नानमेव सन्निधौ मितिपरिकल्प्य संबंधः सन्निहिते
रेकवाक्यत्वकारणमत्रान्नानं तत्स्थयत्रापि तु ल्पं। तत्र यद्यप्यत्र लौकिकमपि सदिहसाकांक्षवेददावयवमात्रैकवाक्यभूतम राम.
ध्याहृतं वैदिकं संपद्यत इत्युत्तरं संभवति तथापि तिशयार्थं अत्रापि वैदिकं सदिहाध्याहरिष्याम इत्युक्तं। परलिंगानां वैदिकानुषंगेण ८०.
त्वावोदपति आहनेवंज्ञाकमिति। सिद्धान्त वादीतु नास्माभिरनुषंगो विहितः किंतु अध्याहारः स च व्यवहितस्यापि व्यवहिते नव्य-
वधायकं परागुह्य संपादयत्यैवैकवाक्यता मित्याह अन्यो मन्यते इति। व्यवहितमपि वस्तुव्यतस्थपितां वन्ता तुल्यत्वेनापि प्रसंगि भावं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्यमितिनिरूढत्वं । इति सर्वमनाकु — नामतः सर्वाख्यातेष्वनित्य मितिकर्तव्य क्रियार्थेषु स्वार्थेषु प्रकृसाध्यसाध्यो । विना ह्युत्पत्तिन
चैवं प्रयाजादीनामपि स्वरूपार्थेति स्थानकत्वत्रैता आह प्रयाजादिषु क्रतूपकारकत्वेन उपकारहेतुभूतत्वसाधनादिषु वसायासादित्येतावानू भे
दः । विश्वजिता यजेतेत्यत्र विश्वजिदादयो यागा व्युत्पन्नाः सामकालस्मानृनिःफलः । किंच विश्वजितेति व
यागनामधेयं करणविभक्तिसंयुक्तं — नचाद्वियागोपि करणं स्यात्ता —: सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वमुपपद्यते कर्म
स्वेषु न यागे सामानाधिकरण्य — भावाज्ञ नामधेयाभाव: । तस्माद्यागो भावार्थः ।
किंत्वनेन फलं भाव्यमिति । यत्तु चेतनाम — धेयमिदं न भवति किंतु सामाद्विवत्स्यमिति तत्राह न च विश्वजिदित्यस्य । कु
तः अप्रसिद्धत्वादेतन्नामधेयमिति । एवं प्राप्ते उच्यते अपि वा यज्ञेन सामर्थ्यान्भानना सामर्थ्यादित्यर्थः । ज्योतिषा यजतेत्या
म्नानं विधिषु कामावनात तस्मात्सामर्थ्यात्फलं चोदनागम्यते । यस्य सत्रिहितस्यैव कर्तव्यत्वमिति चेत्तत्राह अर्थाज्ञातानामर्थ
वत्वेनोपपत्तिमत्वेन कारणे भवतिनाविरुद्धहि नाथष्याहारादिभिः संबन्धो भवति यथा लोके । अर्थेनोत्त सामर्थ्यात् आनन्तर्येपि
सन्निर्विशिष्टं भवः । तस्मादुद्भिदादिपि फलस्याध्याहृतस्य वाक्यशेषे कल्पनाः प्रकारकांडपठितो विश्वजित् हिहोदाहरणं । भाष्यकारे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व.
८१
८१

स्व°
सहाश्रेवाक्ये नैव स्वर्गफलार्थितया श्रिघीयत इति षष्ठे व्यवस्थितं निष्फलशङ्का भावान्नोदाहरणमिति। साधिकारनिरधिका
रयोर्नानुमन्तव्ये नविरुद्धमिति। साङ्ख्यभाष्यानादृत्वात् ईनादृतं व्याय स्वपक्षकारणानुकूलमधिकारस्य तत्फलमिति नियतत्वे विपरीते नव
फलानार्थत्वेऽधिकारः सम्भवति न फलसाधने हि कर्मणि पुरुषस्यैश्वर्यलक्षणोऽधिकारः अपितु शक्यते न तु फलानपेक्ष
कार्यं चिदधिकारः शक्यते वक्तुं यत्न इत्यनेन पश्चात्फलं सम्पाद्येत। अथ कार्यरूपनियोगवाक्यार्थाभिज्ञा ये तन्मियोऽस्ववमाधिका
रमाहुर्नो व्यते। तदधीनं हि फलं न हि कार्यस्य कार्यान्तररूपफलमपेक्षितं का विनष्टतत्कार्यनिर्माणत्व भातिको दृष्टत्वं लक्षणं नियो
ग्यत्वमकामसाधने तु पपन्नमिति तत्तद्गोनफलसिद्धिरिति। तदपि न युक्तं कार्यस्य पिण्डवृत्तःस्व प्राप्तिपरिहारातिरिक्तस्यस्वार
साधकत्वेन विना नस्यात् कार्यत्वमुपपद्यत इति कार्यत्वसिद्ध्यर्थमेव फलमपेक्षितं यदि वचनस्य भावाय नमानायामिति राम०
तमितिना धिकाराधीनं फलं नापि स्वर्गकामाधिकरणेऽधिकारलक्षणं सिद्धमित्युपसंहारः स्वत्रलिङ्गमुक्तं तदपि विप
रीतं। फलसाधनत्वं हि प्रसाध्यत्वमादधिकारलक्षणं सिद्धमित्युपसंहरस्य फलाधीनमधिकारं दर्शयता तेन विपरीतं तस्मादुप ८१
पन्नमितीर्थं यत्नास्त्यधिकारश्चिन्ते किं तु फलविशेषेति सिद्धं। तत्र सर्वार्थमनादेशात्। किं सर्वफलमयुक्तं विश्वजिदादि किमे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कफलसंयुक्तमिति चिंत्यते । अपि च माहात्म्यनाशेऽशास्त्रनिर्देशात् फलविशेषस्याश्रवणात् मयतेफलमनियमेन तस्यात् प्रोपाधत्वेन वि
धीयमानत्वात् सर्वार्थत्वं विधिना फलार्थितावग तासामाद्येनावक्येन विहितेन विशेषितास्ततः सर्वार्थमिति वाचोरकैकाथार
॥ यज्ञेतिच्च स्वफल साकांक्षत्वात् फलमध्याह्रिय ते । आकांक्षा हि फलकल्पनायां प्रमाणं नाश्रुतिः ततः किमत आह यत्सेवच फल
विशेषस्य करणतां गत प्रेनैव ~ विशेषणानिराकांक्षाः सजातमनकृतोऽनियमप्रसंगः । यस्मान्नवनेकेन संबंधस्साधनरूपभावेके
न संबंधः तावन्नैव च कांक्षानिवृत्तेर्नीच्य संबंधेऽसमानाम ~ स्वानस्मात् नियतं निश्चितमे कं फलं साधयतीति । अथवा निय
तमिति नियत रूपं स्वर्गपश्वादिकं साधयतीति । स गिः स्यात् सर्वार्थत्वं विशिष्टत्वात् न सर्वाणि फलानि किंचे कर्म ~ व विधेः ता व
नैव कृतार्थत्वादित्येतावतः सिद्धं । तदेवैकं मत्वायते किमिति । तत श्रुत्यन्तरेपि सर्वार्थत्वममन्यवसानं वाप्राप्तं तत्त्वाले । सत्त्वस्तुफलवि
शेष ; स्वर्गः स्यात् तु तत्र सर्वेरुच्चाइच्छ यविशिष्टत्वात् । प्रीतिर्हि स्वर्गः सर्वे वशी तिप्रार्थयंते । प्रीतिविशेषं हि कृपणश्चाद्रिकंकाति विदे
वेंद्रपाः प्रार्थयंतेनव महाविषयत्वे सं भवत्यन्यविषयंप्राङ्मुक्तमंगी वृंकी किंबहु स्वसामाद्यो विधिः समाणं फलविशेषेनकिं
विरजामाण । मनवच्छिन्नमिवसुखं ॥ स्वर्गइत्यतोपि सर्वार्थैतैवसंकाय * श्रुपिवसाजि रतिरापा प्रीतिप्रयाप्यती प्रोमः॥
७२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं०त्र० रेवमुक्तत्रैवपुरुषार्थानामभिलाषः सम्भिन्नाऽतस्तेनरोमितितत् फलत्वेनैवपुरुषं इः स्वनिष्ठत्विफलत्वंचेतुकल्पनागौरवान्नकल्पनीयमितिच्या
८२ यरत्नमालायांनिर्णीतं। तस्मात्स्वर्गःफलमितिस्वर्गे प्रयुक्तंविश्वजितादाविति। एकदेशिमतंतु फलत्वानपेक्षितत्वादनियोगविशेषणत्वेनैव
नीयतस्यैवाचसंभाविनोत्तरंगस्यचकल्पयितुंयुक्तत्वादनन्यप्रेरकोऽप्रसिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात्तस्याप्रकल्पनायाः कामस्यैवप्रविशेषा
त्फलसाधनत्वस्यवाच्यत्वस्यैवाप्यधिकस्यैवकल्पनीयत्वात्। नैमित्तिकत्वमेवयुक्तमितिनफलविशेषविंशत्युक्तेति अतोफलार्थोदासंग
वकालोजीविनःप्रतितिष्ठन्तिहवाइतितावद्व चतेमानापदे श्रादेवंकामस्याप्यभावात्परिमितीश्चायेनरात्रीणांविधौयमाना नामर्थवा
दोयंमन्तितव्यं विहितस्यकर्मणःफलेनविश्वजितन्यायेन। तस्मात्स्वर्गःफलमिति। फलार्थोदासरूपफलेशङ्कांकिंसारूप्यंविधि
विभक्तेरभावइतिभा ष्यमयुक्तंनहिविधिःफलप्रतिपादकः। किंतुकामशब्द एवाह कामशब्दाभावस्तयथो। व्याख्यानान्तरमाह अथवा
साध्यसाधनसंबंधाभावइति। शुद्ध एवाविधिशब्दः। सतुनप्रतिष्ठंनीत्यप्रविधिनीभीत्यभिप्रायेणांकिंत्व पयचनीयत्वविधिविभक्तेस्त्र राम०
वणात्प्रसन्नोपपादनेफलसाधनंसंबंधःप्रतीयतेतेनप्रतितिष्ठन्ति इत्यापाद्यत्वेनार्थवादेनैवमानाविधिरूपेण्यः तत्रश्रुतस्यैवफलेऽपिवा ८२
पारोप्युपपन्नमयुक्तंविधौवर्ताकामेरूपस्यादितिन्यायानांतत्रा त्स्वर्गस्वफलार्थवादएकोऽधिकार फलमिति। फ लमाकेयो

तिं३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्दिश्यायकर्मोपश्लेषाद्वरफ लेनमविशिष्टं तत्र किं स्वर्गपदमध्याहृत्य तेनैवसहैकवाक्यता कल्पनात्तत्प्रतिष्ठापदैकदेशं विपरिणम्य प्र
तिष्ठादेरेवफ लत्वं कल्पनामिति चिंतायां सन्निधानस्य ह्यसत्वादर्थवादस्थरूपस्यापि प्रतिष्ठादेरेवावश्यंभावेकवाक्यत्वस्य संभवे तदेव
विपरिणामं कल्पयित्वाय श्रुतश्च श्रूयो श्रुत्यथा संज्ञत्वात्फलत्वेनैकवाक्यताकल्पनायेत्प्रतिनिष्ठासं तिष्ठ एतारात्रीरुपयंतीति। स्वर्गो
ध्याहारेहितस्यासन्निहितत्वात्सन्निधानं फलत्वेनैकवाक्यताविशेषं कल्पनं तो गौरवं तस्मात्तनफ लार्थवादस्थं किंतु वाक्यविपरिणामेनप
लविशेषं वेति। प्रतिष्ठयाभ्रमलद्वे ष्टिर्यावत्समभिव्याहारस्यासंराराशी एषगत्य ह इति द्विविधे विभक्तिमात्रम श्रुतोपेक्ष मितिवभा
83 व्यइयमेकवाक्यवशभातित्वाश्रुत्वं न हि विध्यर्थीनं प्रतिष्ठादीनां फल त्वं फलस्याचि धेयत्वात् किंतु कामपदसंबंधेन नितिभिन्ना
र्था वेष्टि द्विविधे विभक्तिमात्रम श्रुतोपेक्षमितिसाध्य तसंगतयपलम्भ दिग्रंथः एतदेवविम ष्टुवि द्वयोरिति स्वेण प्रतिष्ठयाभ्रमलद्व
र्वे प्रसक्तेपाव समभिव्याहारस्य वदासां गत्यह्वः स न वत याद्वचि परिणामं फलवा फलमात्रं कल्पमित्युक्ते न सोपस्कारेण ग्रंथेन प्र
तिष्ठादिसाध्यत्वं साधितं। प्रतिष्ठादेः साध्यत्वं फलत्वं साधितमित्यर्थः तत्वरेण द्वाविधे विभक्तिमात्रम श्रुतोपेक्षमितिग्रंथेन भवतु वि
परिणामेन प्रतिष्ठादेः फलत्वमुपयंतीत्यत्र तु वर्तमानापदेशाद्विध्यभावान्न प्रतिष्ठादिफलं प्रतिसाधनत्वेन सर्वोपायनेन गम्यतइत्याशंक्या।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ति.क्र
८३

न्नत्रस्तुयतेलिङःथ्याङ्क्रियतेसा धनात्वम निपत्नयोग्राहकत्थंकेवलंविधिविभक्तिमात्रमस्थातोमविष्यतिपरनेमप्रतिष्ठादिनाधात्वर्थेनसं
म स्यात इतिवोद्यभावमनुभाषमावंछेप्रकृतिप्रत्ययोःकेवलयोरुच्चारणं।कचिदपिनास्तिनहितौकेवलौबध्नेमभिवक्तः।अध्याहारेणेह
नासिद्धायकत्वेनप्रसिद्धस्यशब्दस्याध्याहरणं।लन विधिप्रत्ययमात्रमध्यत्रवाचकत्वेनप्रसिद्धंयेनैवं नप्रसिद्धंतदिहाण्यानीतंनेवार्थं
प्रतिपादयति।तस्माद्केवलआनीयमानःप्रत्ययःसाध्यस्यसाधनेनसहसंबंधंनप्रतिपादयतिसाधनत्वंनप्रतिपादयतीत्यर्थः।तस्माद्वि
धिविभक्ति मात्रंश्रवलोपेस्यमित्ययुक्तमिति।नन्नूपपत्तौत्रविध्यध्याहारःसिद्धांतिनाभिहितस्तत्कथंवोच्यतादिनाप्रतिष्ठा
दिनाधात्वर्थेनविधिमात्रेनसंबध्यतइतिवोद्यतेतत्राह प्रतिष्ठादौतुनेनोपपत्तौत्यपंधात्वर्थेलस्यातइति।नसंतइतिकवि
रूपाद्ःन ओपमर्थःप्रतिष्ठादीत्यादिग्रहेनातत्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणोपपत्तीतिधात्वर्थस्यनाभइति।एवंपरिहृते तत्राह
यस्साध्यसाधनसंबंधसमर्थंकिंतुपरिशूणयसंहरपरेवच्यतैर्थिनोध्याहरिष्यामःकेपेपुरिर्यतश्रौत्रुतत्तदास्मात्रंपरमार्थोस्ताफ राम.
लपदस्यैवोपपत्तीयस्याध्येकादेशंविपरिणम्यविधित्वंसंपा दनीयंकेपुरितिनाध्याहारेणाध्याहारेपिनदोषइत्येतावत्रमात्रार्थ ८३
सिद्धस्तुक्तमिति।अथवायारात्रीणामित्यादिमाध्यमनर्थ्याहृतोविधिपरत्वेवेतिदर्शयतितस्यार्थमाह अथवारात्रीणांप अयमि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संयोगादेव वचनतत्वस्मिन्निविधिः स्वर्गश्चेति कर्तव्यताशंकं वक्ष्यमेपोसिष्यमेन हि कियंतरमिति कर्तव्यता या विधायकमन्त्रिता या स एव साध्येन फलेन स
वचनस्ततानां शास्त्रीणां संबंधं करिष्यति। अन्नेन वढ्यष्टनमाहयेके केस्मै कामायाद्येयज्ञेनाव आक्रियंते सर्वे श्चोयो निवेषमइत्येतस्मा
द्वाक्याल्लिंगं भावोपिद्योतिषोमः सर्वकामानां साधनं भवति। कथं पुनरत्र विध्यभावे पुरुषार्थसाधनत्वसिद्धिरत आह। यद्यपि हि ज्योति
या लिंगसमिन यजेतेति सामान्यतः पुरुषार्थसाधनत्वेन विहितः। विशेषसमर्पणमात्रमन्यतोपेक्षमाणः सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्येतद्वचनसमर्पित
84 फलसाधनत्वेन ज्योतिष्टोमं विधास्यति। विधास्यतीति भविष्यत्वनिर्देशो न साध्यविधिप्रमाणान्तरस्य दर्शयितिसाधारणत्वात् तत्फ
लोपदेशो वाक्यान्तरः संयोगात्स्थितस्य एवमिहापि रात्रीणामस्त्यत्वविधिनैव फलं जातिसाधनत्वसिद्धिरिति। कृतिर्वो [illegible]
दितिविधान्तरेण विधिप्रसक्तिमिति भाष्यमर्थवादाद्विधिसिद्धिरिति पाठ्यं दधिकारणात्ममेयथार्थदर्शयितिस्पष्टमाह यथा ज्ञातिति
तिहवानइत्यर्थवादैर्विना भावाद्विधिं लक्षयतिस विधिर्वन्दितः साधासाधनसंबंधं प्रतिपादयिष्यति। तस्मादर्थवादेभ्यो विधिरिति न वि
ध्यभावो पालंभः। नैवेदानीं फलविधिप्रयोजनार्थवादैर्विचारो विकरणात् क्रियते किंत्वर्थवादकं स्थितमेव। न विचारान्तरेण स्थितेपि तस्मिन्फल
स्यार्थवादस्थितत्वमंगीकृत्यैव किं स्वर्गोध्याक्षिप्तः प्रतापस्थैवादस्यैवमिति वादी। न विचारस्तत्र विस्वर्गितत्यायेन [illegible]। सिद्धान्तमाह वि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्रं. मविस्तमानाश्रुतप्रार्थवादः फलं तां श्रुतिपुत्रमेतेना विपश्चिद्वीमानः स्वर्गः सन्ति हि तं श्रुतिघादिफलत्वयोग्यमतिः काम्यां तां स त्रिहिन कल्पनं तु
८४ कामे। अर्थवादस्य च पुरुषयोग्यप्रसौ न गौरण्याहस्याम्नावक तापुरुषात दिश्यतं काम्यकारणा सस्यतिशादिमिति यावनीतिश्रुतिघा
फलार्थिना दर्क नित्यो विधिः प्रतिष्ठासहितमेवसत्योपापदं नं विधत्ते प्रतिष्ठाफलकामियर्थीं तस्माद्यदिति परिणाम न फलविधिस्था
पि फलार्थ वादः सर्वथा तावत् स स्वर्गः स्यादित्यस्य मयपवादः तेन प्रतिष्ठाप्रयुक्तं रात्रिसत्रं न स्वर्गप्रयुक्तमिति। काम्ये कामे
न विनित्यः स्वर्गे पष्ठाप्रतंग कर्तव्यः॥ पूर्वपक्षमाहनिविषे ध्यं विधिक्षे पुरुषमात्रेण च ष्टैप्रतिनिबन्धिर्हित्वर्गः फलमिष्य
ते तत् पुरुषप्रयत्न वचनस्य सामान्यतः प्रवृत्तस्यानवाधः हातो नवलाति श्रीमान् हि सर्वे एवेछति। तस्मात् समानपदोपात्तमि
धिश्च वलेन मानवनायोः स्वर्गस्तावत्स र्थत्र फलं नापदंतशेपाहाम्नावमकर्मसाध्योत्पादीयमानः काष्ठाहरणादवंशाकाहरणाभुपा रम०
धीनं यस्य सोऽर्थः स्वर्गमपि निर्वर्त्यतो ज्ञसवदेसमपिमवतीति। काम्यो वा सावित्रयुपविकारे यदि स्वर्गफलत्वं निश्चितं स्या दनि
श्चितेतलकिन्तु प्राधिकार भिधानं प्रलापः। न ३दिविव लानिश्चितं नैवं न हि सह सैव विधिदर्शीनात् स्वर्गकाम लनाशुक्तासमी ८४
हितमागपेक्षित्वाद्धि अः क्रतो रेवज्ञमनवर्द्धसादिमित्रैराकांक्षा॥३॥ न च व्यादीयमानारतेन स्वर्गकाम्यतां निरूढं तेने-तरेन राजसूयापन्नेरण्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वयेनिष्ठितिच्छ्रीकल्पनात्संभवमङ्गाममध्यावयमइतितस्मात्ब्रह्मवर्चसाद्येवफल्पमिति नतमत्र ज्ञाएव सौमादियः नस्वर्गमित्तु ज्ञाइतिष्टि
ङ्गातः स्पष्ट। छिनेवास्मित्रभिक रशौं छिति। यदाहिवि भिवशा ३ स्वर्गएव सर्वेभ्यफलंतदारात्रौ। ता मपित्तत्फल नयानिशीतिपाराश्र्य
त्वा स्वर्थपास्त्त्तिमानपर्यन सांप्वेवपराभियी। च्यायेनमवति। समीहितमानयपिइतिचिद्विधेः छिनेषत्यच्यतोनिवेषलाभतसत्रि
हितपरित्यागेनास... त्रिहितपरिकल्पना नस्तु ज्ञोतिप्रतिष्ठाफलवचसिद्धिः। सार्वकामामंगकामेः अकारणात्। सर्वेभ्यो योतिष्टोमस्य
त्रविधायकामावाक्यलसा वलत्वाभावष्ठ स्मादंगकामं। स्त्रंगकामं श्रुयथाक्रमंय स्त्रिकामयेतवस्तुकेऽपर्यंथं स्यादितिनीवेःस
र्वेमित्तुयारस्या हिंवीयेकामस्यमय्यंकुर्यादित्यादीनपेत्त्सर्वेभ्योयोतिष्टोमइत्यवमश्रवाद्दः। भवतिहि अंगतद्ंगसंबंधिनोपि
यधानसंबंधिनो पिप्रधानसंबंधित्व। यावपदेशोवानयेयसप्र्वइतिवत्। फलोपदेशो वाय्यानेभ्यः फलं ज्ञांसर्वेभ्यो स्वी
र्णामासौ सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमइति। अं गाङ्गंगागानिवलत्तणयागम्यरवल्कृतिष्टमत्वश्यगतोवनीयसी। यत्तुवानपेक्षत्वादि
ति(विषयउपश्च्य) षः षष्ठी इसंबंधमात्राभिधायिनी चतुर्थी तुतादर्थ्यमेवाभिधत्तेनवांगानांस्ंगफलानिवृत्तिद्धानस्यादर्थ्यप्रस
स्ती त्यवगनीयान त्त्वाणास्पात्। तस्माज्ञप्रधानानामेवेदंफलमुपदिश्यतइति। नचार्यंस्याद्वाहुल्ये: शेषायेनार्थेदाहत्यादरूयेत

तू
तस्मादनर्थवादत्वात्फलोपदेशार्थत्वानुविध्यभावान्न साधनत्वावगतिरितितत्राह तस्मादत्रोत्पत्तिप्रयोगवचनाभ्यां व्याहा
ता॰ च॰ राणामन्यतरेणो विधिरभ्युपेयः। तथा विप्रयोगवचनाद्विधिः। ज्योतिष्टोमेन यजेत सर्वेभ्यः कामेभ्य इति। अर्थवादैकदेशे वा का
८१ मा याश्च यज्ञक्रतवो ज्योतिष्टोमस्तामहाभागः सर्वेभ्यः कामेभ्यस्तस्मात्सर्वार्थं ज्योतिष्टोमं कुर्यादिति त्वाध्याहाराद्वि
धिः सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः कर्तव्य इति। तस्मात्सर्वकामसाधनत्वं ज्योतिष्टोमस्येति। अत्र वदन्ति केचित् किं विद्वत्तास्यात् किं लौ
किकवैदिककृषिदर्विहोमेष्टिपशुदेवैकाहाहीनसत्रात्मककामसाध्यानयायः श्रुतिदृः कामः श्री हि पशुराष्ट्रस्वर्गादिक
मपेक्ष्य सर्वकामता उत पाक्षिकाः केचनसाध्याः सर्वेषु त्वाद्यः कामा अन्येपेक्ष्येति। सर्वपक्षमाह अविशेषादथावेतः
वा वचनका मा इति सर्वकामेष्वेकानवधिकफला। अयं तु क्रतुः सर्वेषां साधनानीत्युक्तेः क्रतुगतानि फलान्यपि राम॰
ष्यपसर्वतावगम्यत इति चेत्। तत्राद्योमस्य सर्वफलेच्छोर्विधीयमानस्यार्थवादोऽयमथोत्पत्त्वेकफलाइति न तु सर्वे ञा
ष्वविशेषतः सर्वेभ्यः क्रतुफलेभ्य इति। तस्मात्सर्वशब्दस्य संकोचे प्रमाणाभावात् नियतफलानामानामिश्रमाणां ८२
उच्यते। यत्र यत्र कामश्रुतिर्लोके वेदे वा दृष्टा हिरण्यकामः पुत्रकाम इति तत्र सर्वत्र सामान्यतः कृतालेष्वहि कामश्रुतिः सूचितास्येति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोकेनेतरत्र। उक्तं चैतत् उपलब्धव्ये विशिष्टे प्रियेऽभवतीत्यौत्सर्गिकं तावच्च नकाराविद्धफलत्वात्। तस्मान्नात्र कामस्य संबन्धः। यद्यपि च कामः प्रव
र्त्तते तथापि दृष्टोपायाभावात् नतरसाधनत्वं ज्योतिष्टोमादेः संभवति। दृष्टसहितमदृष्टं हि कार्यायालं भवति। न च सर्वविषयस्य ज्ञानस्य दृष्ट
उपायं दृष्टादिः संभवतीत्युक्तमिति। एवं शास्त्रविशेषाद्वा नामपि फलत्वं निराकर्तुं मतेनेयं एव वेदे कामश्रवणाभ्यां रिताः स्वर्गकामपद
कामपदत्वं कामादेव व्यपदेशात्तु उपपद्यते कामशब्दः॥ तत्र सर्वविशेषाणां छित्तं सर्वकामानां ज्योतिष्टोमादिसाधनमिति। तत्र किं सकृदे
व सर्वकामाः प्राप्यन्ते किं वा पर्यायेणेति। अविशेषात् सर्वे युगपत् उत्पद्येरन्। न हि कश्चिद्विशेषो विद्यते येनैकः किन्तूत्पद्यमाने पीतरे
णोत्पद्येरन्। ते सर्वे सामर्थ्यनिमित्तत्वात् सहैवोत्पद्येरन्। उत्पत्तिः न लब्धवैशसंभवः। ननु न सर्वविषया कामना युगपत्संभ
वति। मा संभूत्। किन्तु। स्थितं न हि कामनाफलसिद्धावंगभावः। अभावाश्च येन युगपत्कामप्रवृत्तेश्च न पश्चात्तद्यपि संगता
वद्विहितैव युगपदुत्पत्तिः॥ इतरे तु नोत्पद्यत इति पूर्वपक्षः स्पष्टः। योगसिद्धिर्वा प्रयोगोत्पत्तिसामर्थ्यात्कामानां पश्चा
दीनामुद्दिश्यमानत्वादितरेतरयोगाविवक्षा। तदुद्देशेन विवक्षितेनेतरेतरयोगकामोऽर्हति। न विधीयमानो ज्योतिष्टोम एकमेव
फलमेककस्मिन् प्रयोगे साधयतीति नतु योगसिद्धेरनुपपत्तिः। एवं तु प्रादेश्यत्वाद्वेषां फलानां उपादेयत्वाद्धि तेषां सहितानामेवेष्टो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व. तिष्टोमः साधनमिति पुनः पतस्वर्गानुगतयेष्टे रथाङ्क्ष्यत्वेतु निरपेक्षाणामेव साध्यत्वात्पर्यायेणैवोत्पद्येत । नवाऽसहभावादिशे
८६ षत्वात्काम्य नयादिशेषावगमात् । यद्यपि काम्यते तदा तदुत्पद्यते नान्यथा । यद्यपि काम्यमाने काचिद्विषयोत्पत्त्यात्मसाध्ये कर्मैव फलमु
द्दिश्य कर्मीणु ष्ठानं कर्मणा तथा सामर्थ्याद्वा तद्देशेनैव वचनविशेषाच्च गम्यत्वात् तथा भाष्यविशेषता । नत्वेकं कारणं निरपेक्षं कार्य
द्वयं युगपज्जनयद्दृष्टं विरोधान्न चेदमेव ज्योतिष्टोमादि कर्म काम्यं नैमित्तिकं च सद्युगपदेव स्वर्ग फलं पापक्षयं च जनय ति
संभवति । अनवकाशत्वान्न दोषः । नहि नैमित्तिकत्वं हृष्टका म्यस्य विषयः संभवति । तेन सदैव पापक्षयेण स्वर्गादिफलं जनयति कामि
ना अयुज्यमानो ज्योतिष्टोमः । पापक्षयमेवाकामिना अनुष्ठीयमानः । न तु कदाचिदपि केवलं पापक्षयनिरपेक्षं फलं जनयति येनानि
रपेक्षं कार्यद्वयं स्यात् । कामाकृपरस्परानपेक्षा एव फलमिति न सहैवोत्पत्तुमर्हतीति । तस्मात्पर्यायेणेति । एवं तावद्युगपत्काम्य
मानानामपि कामानयुगपदुत्पत्त्युक्तम् । सर्वकाम्यमानानामपृथक्त्वविरूपपक्षाकामस्यानन्तरं गत्यादित्युक्तम् । तत्परिहाराय हि रामः
त्वं तस्मादहु अथवा कामोत्पत्तौ नैमित्तिकेभ्यो ज्योतिष्टोमो विधीयते कामास्थपेदे नैवोत्पद्यन्ते तेनिमित्तमेवाग्ने मि ति कस्यापाह ८६
त्विदं अपमभिप्रायः यद्यपि काम्यमानं नान्यथा पिका मयमाना नवे कफलमुत्पद्यते नान्यथा सर्वोऽपि साधनत्वं हि विधिना वगमितं न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

८१

तत्क्रतोः समाहितः सोऽत्यसि यथैव यस्तु फलं काम्येनापश्येजनयतितं भा समीहित साधनंनाममीहितं तु फलंनाधि … त्रुम हेतिं तेनकामेम
स्तु यत्नेमेदेन न यो ज्ञानं यथा मेरे नेजाते मे दन होमः कर्त्तव्य यथा कामे जाते काम्य सिद्ध्यर्थं कामे कर्त्तव्यमिति अनेन स्याद्दोषेन काम्य
निमित्तत्वमुक्तं नतु तस्य निमित्तत्वं फलकामानिमित्तमिति वेदनं नियतत्वादिति हि … त्वे निमित्तत्वं निराकरिष्यते तेन काम्यमानमेव
ज्ञायते न काम्यमानमिति कामात्तत्सो निमित्तात्तत्ता विवनेमित्तिकमावसीयते तत्त्वमिह यथमेवार्थः। एवं वा फलगतमेवोपयुज्यपर्यायवि
शेषे विचारितेन तत्र प्रकाशस्वर्गकामादि विशेषस्थितेयते। नगय स्तु पुत्रादीनां स्वरूपस्य कारणांतरदर्शी … नात्र शरीरेंद्रियाणां शुद्धसंयो
गमात्रादनुत्पत्तेः कारणांतरापेक्षत्वात् निशिष्टफलोपभोगाई शरीरेंद्रियारंभणमेव का … ष्मणां फलजनकत्वं न तु फलस्वरूपज
नकत्वं तस्मात् सौर्यादिफला अपि स्वर्गविदामुष्मिकार्थी वेति सर्वःपक्षः सिद्धांतमाह … यामपुत्रादीनामिह वामुत्र वेत्यनियमः॥
दृष्टिमहणं प्रदर्शनमात्रार्थं नतु दृष्टे नियमः सा हि ऐहिके वदेहेवाहि साकाम्यते नामुत्रा एवमभिवारो पिताद्यादि का एवन हि क
श्चिदपि यदा कदाचिद्भवतात्तु वर्धयेतिकामयते। एवं वैश्वानर्यपि पुत्रफलार्थत्वादैहिकफलैव न त्वनुत्तरस्य जन्मान्तरेऽत्र
लवदीर्धादिकेन वित सार्थे तन्त्वादैहिकत्वं हिकत्वं सिद्धं कृत्वाऽरो … विरोधेन वैश्वानर्या निमित्तानं निराकरिष्यते। तस्मादैवं

त्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

माध्येहिकमेव । स्वर्गश्च स्वभावत एवामुष्मिकः इत्यनंतरमेव वक्ष्यामः । यानि तु स्वभावतः कामसंबन्धीनि तानि तेषामनियमः । क्रतुः
तं.त्र. प्रभृतीनि कामयमानस्योपायो विधीयते । उपाये च कृते नियतमुपेयेन भवितव्यं तत्र कदाचित् स्वर्गलोकं संक्रान्तस्तत्कर्मावंतस्ता
८० त्पूर्वजन्मकृतमशुभमनुभूयते तेन त्रयदिनं मा तरकृतो धर्मः अशौचं ततः प्रतिबंधकस्याभावादिहैव तन्मनि फलमंशान्त्र
तद्धेन प्रतिबंधस्यापनयनं फलमुपलभ्यते । तेन प्रतिबंधकसद्भावाभावनियमादनियमः फलानां । न च शरीरारंभकाणां फलन
न कालांतरभाविताने नलब्धिः कर्मारब्धे नैव शरीरे तावत्सु भोक्तुं संभवंते प्रतिबंधाभावाच्च तत्फलानि कर्माण्य
नारभ्यैव शरीरं स्वफलं न ददतीति तथा शरीरारंभकाश्च मितिनाशश्च कालनियमः । कर्मपादीयाद्यस्मादिव्यपशु
दीनामप्यैहिकानि फलानि ददतीति न विधेयमपरमिहेत्यपि फलं भविष्यतीत्येतावत्प्रमाणं विधिवाक्यं स्वर्गेऽनंतरं चेति किं
चित्प्रमाणमस्ति फलादेर्नियमश्च नैष वै स्वर्गस्यापि नियमप्रमाणाभावादनियमः स्यादत आह — अनंतरं न रएवकृतश्च स रा.मं.
हि निरतिशयाणि कर्मोपरूपाणीति न शक्यो हंतु च मनुष्यचित्तं निरतिशयसुखं च वनो हि स्वर्गीश ब्दोपादेयेभ्यः प्रतीयते ८७
तदपि च न तस्य मात्रानुभावं किंचिदैहिकमीनरूपं दीर्घकालानुभावं तस्मादिहतस्य कर्मणः भवितुं युक्तो स्मिर्लोके स्वर्गोऽपि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

खडुःखेअनुभवंतिजनाः। नचज्योतिष्टोमाद्यज्योतिष्टोमफलमिति तुक्तंकिंच प्राणिमात्रसाधारणोऽभीष्टसिद्धिःकांक्षणादिनाभवतीन
वप्राणिमात्रंज्योतिष्टोमंकरोतितिनस्मात्स्वाभाविकसुखसकलप्राणिसाधारणत्वात् नकर्मजन्यानिरतिशयेवतुप्रीतिःस्वर्गपदाभि
धेयाज्योतिष्टोमस्यफलंनवासनाविरहेनित्यसन्निहितविविधदुःखहेतौसंभवतिदेशांतरंतुकर्मदेशाच्छरीरिणांनिरतिशयप्रीत्यनु
भवनाच्छ्रयात्तुपपद्यमानकल्पते। यथोक्तंकर्मभूमिरियंब्रह्मन्फलभूमिरसौपरेति। तथाभूतस्यतुसुखस्य नसंभवतीहयतोजन्मांतर
एवस्वर्गः। अत्रभाष्यंतत्त्वनदेवहांतरेनोपलभ्यतइति। तत्रयद्यपिसत्यज्ञातमानाभ्यांनोपलभ्यतेशरीरंनतथापिगतिरिति। तस्युक्तंशरीरेणापिना
नंतत्रविपलभ्यतइत्युक्तंनवेदेवंभूयतेज्ञातेकर्मणिनावत्येवफलं भवतीत्यनेनोपमर्थी। अनंतरउपलभ्यास्येतावत्तभवतीयदृत
प्रत्यक्षानुमानाभ्यांनकर्मणः फलसाधनत्वमवगम्यतइति नतुतावतापफलस्येहिकार्वं हीयतेशरीरेणैवानियतकालस्यावगतस्यफ
लस्यविरहेहेकामिणांहापिसंभवादिति। यदपिभाष्यकारेणहलौकिकामाइत्युक्तंनतदैहिकत्वनियमाय। किंतर्हिहादीनि [illegible]न
कायवोरूनासंयोगस्यार्थवत्वात्। सिद्धांतेनोपक्रमतेयदिचानवेदय॰पारार्थ्यनकाललक्षणार्थत्वेनोपादीयतेतद्विनकारणापिज्ञात्वा
हीयतेनहितदावा जैमिनिःसूत्रेषु॰सगुणोवाविधीयते। अग्निहोत्रंजुहोतिसोमेनयजेतेतिवत्। नवचास्ययपदाद्धमएवात्रविधीयते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वीप्सी सोऽहमिति स्वापलित्रेणाप्यहंसंमाहीति विज्ञानवद्वाजपेयेश्वो गुणो विधीयते तदग्राह्यो हे तीति वाक्यं सेयमा   याराशिहोमाधिकरणे पं
चविधत्वेनाभिहिताकृतिः सगुणनिर्गुणभेदावांतरभेदतंत्री करणेन त्रिविधेन्मकातोसेपं निविध्यापिकृति ष कालेह   हस्पतिसव
स्य च लक्षणे मा हीयेत। अथवा विध्यक्रिकिनियोगाख्यात्रिविधाकृतिमूर्धांगा क्रियमाणे हीयेतं लक्षणायां हिता वद्धं यो भिन्नक्र
तिष्वप्येकेव। तत्त्यागे च विविधविनियोगाव पितत्पूर्वकौ अभिहितार्थे विषयौ लक्षणावेवेति त्रिविधया पिकृत्या हीयेतेति। तस्मादंग
त्वाय बृहस्पतिसवस्यांगत्वं विधावगुणार्थमाणो वाजपेयः। तत इत्याह स्वार्थैः स्वार्थौ हितदा भवतीति नांगांगिसंबंधः॥ कालश्रु
तेः कालइति वेश। स्वर्गेऽपवर्गे च मते। अंगांगित्वे हि सति बृहस्पतिसवः कर्म्मीतरं स्यात् कर्मान्तरस्य वाक्यं नीतरं कस्यस्यात् धर्मलक्ष
२ कार्य्यं बृहस्पतिसवं प्रश्नस्य। तस्मादेवमादिदोषपरिहाराय निर्द्धारितस्य बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेककालेन स्यात्। न द्वे
वं भूत्वस्य वाजपेयराश्नस्य लाक्षणिकार्थेन स्यात् इदं जघन्यत्वं बृहस्पतिसवेन लक्षणायामीयत इति तत्त्रास्त्विति वक्तानाभि
धाने सम्मतश्चेन्न। इः कालत्वयो हि कालमेवाभिधत्ते न तु लक्षणीयः कालइति॥ ॥ नासवामैत्रार जयोर्न तेन स्यात्। प्रकरणा
त स्वातदविपरीत्य निर्देह स्पतिसवस्य। अविपरीत्य विशेषकर्य्यं काले स्यात् प्रदेशो हि प्रधाने। तच्चाविपरीत्यमानस्यानुपादेयत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

णा संबंधः शब्दतोदिवानुमितुञ्जांशकरणांतराधिकरणे। तेभेवद्व्यांशंबोध्यस्वैकंशकारणतिथ्यस्तिहस्त। निषवेनयने तेस्मनेन
विपारहस्तिस्मैवत्तीणात्वाच्च कालविधिः॥ अथकालविधिर्नैवि परिहृत्य हिं० नत्रे कामेवचावकंविं परिहृतिंवका रोतिविधि
हवेवत। मिश्रकालेविदधातीतिसंभवति। तस्याः शकरणांतरे फलंकर्मांतरं विधीयते तद्वा फ जनफलवात्पेयहम मिश्रा
हेतेन। कथातवाजपेयंगमेवंवसंति वाजपेयेथ्यत विधीयतइति फलंतच्चयहोमवति। तस्याः सावाप्यतइति। यत्तु फल एव कालइति
संके। सत्वेगांगिभावेविनवाध्यते। अंगमपि हि वाजपेयंकृत्वा पश्चादेव क्रियते। यत्तु समानकर्तृकात्वंधातुसंबंधः ष्ट्यस्य गम्यतेन
गम्यते तत्कालविधौवाध्येत। समानकर्तृकत्वं हि प्रयोगे कथाहते न संभवति कात्रेधिधानइव्येकमात्रं हितस्यायान्तकार्त्रैकंपातस्व
89 कार्त्रैक्या मिश्रावीचाहेर्थेपि लक्षणया विधाने केवनेभः स्यात्धातुसंवंधविहितक्त्वाप्रत्ययोवाजपेयेपहस्पतिसवयोरेव संबंध
मावेप्रेसत्वांगांगिभावः एवेत्यतोवाजपेयंयजेत्हस्पतिसवः अंगस्यापिवनासन्नप्रधानकालत्वं किंतु तत्कालत्वमेवेतिवृस्तेअप
हरेको देवेनोपचातदिवानाथितः संगतंसहस्रवेष्टे णादशीयतितत्र प्रधानकालत्वादंगानांप्रधानकालत्वेसाह्ये। सिद्धांतमा
हवनात्ववाजपेयेनहस्पतिसववजिनेनामर्वेष्टितत्वाततः पश्चादिदमंगंतत्कालेकार्त्तव्यमिति। तमयार्थोनितिवेदः। सं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रिः

तं॰ त्रं॰ ८९ नापापौर्णमास्यादिषीय मानोवैमृधो वाक्येन नतद्दंगं अवितुमर्हतीति निःशेषदर्शपौर्णमासेहविष्कांगानां वलिष्ठत्वं भवतीत्यस्मा

द्वकालार्थएवसंयोगइतिवाक्येनपौर्णमास्यनंतरकालेविहितःप्रकरणाद्दर्शपौर्णमासांगमिति। नोत्थ[illegible]योगात्॥ संस्था

पयेत्पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपतीत्यनेन वैमृधस्य पौर्णमासांगत्वेन विधीयमानेऽनेनैव हि वैमृधो विधीयते। नः पौर्णमा

स्यंगमिति। तत्रः। नक्षत्रदृष्ट्या कांतरमथप्रत्यक्षपौर्णमास्यांगतावगमकं येन निर्णीतांगभावस्यानेन वाक्येन कालसंयोगः क्रियेत

त॰ अस्यपि वाक्यांतरेण प्रकरणाद्वगम्यतेऽमयांगत्वमिति चेत्। न। वाक्येन पौर्णमासीसंबंधकस्य न प्रकरणमीष्टे वाक्यसंयो

गस्य कालार्थत्वात्प्रकरणविरोधइतिवेन्न। इतरेतराश्रयत्वात्। कालार्थसंयोगप्रकरणविनियोगः सतिवतासि

द्धकालार्थेनेति। यत्तुसंस्थावचनात्त्वांगतेति तन्न प्राकरणिकेष्वंगत्वे समानेऽनंतरमार्थ्यैवैमृधवदतिलांगत्व पौर्णमासी

समाप्यमिज्ञायेमतत्। अत एवोत्तरकालः स्यात्प्रयोजनेनसंबंधात्। आग्नि मारुतादिष्वंगागा भावएवचाकव्यात्संबंध्य। शुभं॰

नैवं काम्येष्टिष्वनेष्वेत युक्तं मारुताग्निमारुतादीनां तद्वद्देव ग्रहाणां विपरिवर्तमानानाम विधा नात्रइम्येककर्मात ८९

स्वविधौ वनस्पत्यापत्तेरविधीयमानानां चांगत्वा भावात्कालएवाज्ञा[illegible]यानाद्यंगत्वेनाविधीयत इति। उत्पत्तिकालवि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

षष्ठेकालः स्यात्तदा कथं स्वतन्त्रप्रधानत्वात्॥ अत्र भाष्यकारोराट्देवता भावेनाङ्गत्वात्कर्मेतिरम्भिदमतः षसिद्धस्सोमयागस्य
कालविधिरिहेतत्त्वं कायरूपावचनेह देवताभावादित्यादिनातत्प्रतीकेनानुभाष्याहितिपेऽयुक्तमिदं कुतः॥ वाजपेयेनेष्ट्वा
बृहस्पतिसवेनयजेतेत्यत्र वाजपेयेनापि धीयमाना — — यांससनामपि पूर्वकालतायानकालार्थः संयोगः किंतु अ
गांगिसंबंधएवा विपरिवर्तमानत्वाद्धिनडाक्यतेवा कथांतरेण यो बृहस्पतिसवो वगतः स एव काले विधीयत इति वाढं॥ तस्मा
90 त्रयक रणान्तरेष्वप्रमाणाकर्म्मेति स्वं पतिपद्यते बृहस्पतिसव कर्म्मकमिन्द्रकमेवमिहापि भक रणान्तरेष्वप्रमाणाकर्म्मी
तरं युक्तं। यत्तरूपत्वं देवताभावादित्युक्तं तत्राह यथा सोमो इत्यादयपे ङ्गवाक्याद्विमेतरूपं तापवमयमपियागो रूपवाङ्मे
विष्यति। पश्चापि तत्र बृहस्पति — सवत्वतन्नाम पेयं पमीतिद्वे आकामम्भिष्टोमज्ञात्रू स्यादमवचनता तथापि स्वमहा रूपादे
वष्टो तिष्ठोमम मीतिदेश्या तस्ताद्रूपत्वात तस्माद्रूपाभावादकर्म्मेतरत्वं नवाकं च वक्तुमिव्य च्छ्यावदपेनैवानिमयक रणाद्दमाश्रा
तं अतत्स्यविपरिवर्तमानत्वात्तथा च यत्तेकालो विधा तु संतिष्ठेन्त्वविभागादिति अथवा नत्वत्राणि पद्धे उअकरणांतरत्वाद्दर्शपूर्णे
मासयोरंगत्वात्स्यात्ताउ वातेदर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वेतिनामधेयमिश्मास्वाता भावाङ्गत्वं तस्त्वात्तंगाय यतूर्ध्वं विज्ञातमभिधेयं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गो॰त्र॰ ८०

तदेवाभिधत्ते। आख्याते हि सति तदर्थसाध्यं तत्प्रवर्तितातदर्थसारमेवस्थायिनिपद्या ख्यातं प्रकृतो वर्त्तीतेततोनाम्नापिप्रकृतोर्थ्य त्या
ख्यातमप्युपादेयसंबंधवशेनाप्रकृते वर्त्ततेत न ह्याख्यरंश्चेतद्रूपेणनामतेननष्टपवर्कृष्टलिंगविकृतमर्हतीत्याप्रकृतएवव
ति। नचिराख्यातमपि। तस्मात्प्रसिद्धदर्शपूर्णमासोत्तरकालः सोमः कर्तव्य इत्येतद्वनेन विधीयते। ततश्चायः सोमः कालेवि
धीयते सवविपरिवर्त्तीमानत्वादनन्तकार्यमितरं। पोत्वविपरिवर्त्तीमानेतोदर्शपूर्णमासोनविधीयतेन हितयोरत्रुपादेयगुणसंब
द्धमाख्यातमभिमेदकामनत्रयोः कार्यमितराशांकेवनापि। तस्मादकालार्थत्वात्तत्संयोगस्यनदर्शपूर्णमासेसोमस प्रयो
ग कालविधिसिद्धं। भाष्यकारेणदेवताभावोत्र द्रव्यत्वेनोपन्यस्तः। नतावदद्देवताश्रूयतेनातिदेशो नततद्भागिः क्रिया प्रमु
पगंतुंयुक्ता विपरिवर्त्तीमाने कार्म्याणान्यत्रेवंकालमात्रविधानेनवाक्यस्योपपन्नेरित्यभिप्रायः। फ लसंयोगस्यवोदि
तत्वादवेषकृतत्वाद। किमात्मफ लप्रयुक्तावेद्धानराइतप्रयत्नफलप्रयुक्तेति विचारः। तत्राधिकारीवैश्वानरीष्याधि
को विवरोधेनतिमित्तानंतर्यनिराकृत्यस्वकालप्रावजयोजकालंवज्ञानतोस्यवायप्रयोज्ञातः। सतिपुत्रफलत्वेशेषविधि
योभवति नान्यथेति। नयकामोपवद्धानंप्रसववेसादीनांफलत्वमेवनसिद्धमिति कथंपितृगामिपुत्रप्रयुक्तमि तंवाविं रा॰मं॰ ८०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ष्यते अत आह अर्थवादे त्रिसम्बन्धयेन फलश्रुतिपरार्थ इति स्थिते किं तत्र जन्मनिमित्तं काम्यविः फलं तत्र तत्रास्येति चिंत्यमानेऽयं तत्फ
लानपेक्षं कार्यविकल्यार्थमिमिदं यानानियोग्य विशेषणापेक्षायां तत्वेनैव स्वर्गाद्यर्थवादस्थं वाफलमनुचीयत इति प्रयोजनाभावे स्वा
न्यथानैमित्तिकत्वेन निमित्तस्यैवाधिकारिविशेषणस्य लब्धत्वात्तत्र फलं तद्विशेषणं कल्प्यं यद्रूपेण निमित्तसहिताधिकारिविशे
षणतापन्नता किंतु निमित्तत्वमेवाधिकारैकनिबंधनं त्वनुष्ठाने प्रतीतिनिमित्तत्वमात्रं हि विशेषणस्य न भवतीत्यर्थो दधिकारिवि
91 शेषणता कल्प्यात्अर्थवादगतस्यापि फलस्य कल्प्यमानत्वात्तुल्यत्वाश्रयत्वंसंगलितमधिकारिविशेषणालक्षं । ननु एकं नावोदन्नै
कत्वादित्यत्रैकमेवाधिकारिविशेषणं कल्प्यमनानेकमिति स्थितं । सत्यमत्रत्वस्तत्प्रमाणविशेषवादगत्या द्वयमंगीक्रियते । वि
धेयद्वयं मनोरथोपहितविशेषोनस्यादिहतु निमित्तस्यावश्यंभावित्वादंतरंगत्वादर्ताद्वयाफलान्महाविशेषः । निमित्तस्यहि विशे
षणांतरेसत्यप्य ... लीयंतद्विशेषणत्वं निमित्तत्वमेवान्यथानुपपन्नमिति । तेन निमित्तस्य विशेषणांतरसद्भावेऽपि नानालोचनेन
स्वरूपमात्रावगमादेवशीघ्रमधिकारिविशेषणत्वमवगम्यते । अर्थवादस्थस्य तु फलस्य विशेषणांतरसंजातेऽधिकारिविशेषणत्व
मिति तत्राभावाभावानालोच्यैव विशेषणत्वं प्रतीयत इति विलंबते । न त्वावश्यंभावि विशेषणत्वं फलस्य स्तुतिमात्रपरत्वेनाप्युप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.प्र. ८९ पत्नेरंतरांव तिमितं विश्रुहेशगतत्वान्नतथाफलमर्थवाद्गतत्वात् दावकपकेनांतरेंगेणावसिद्धेधिकारे नफलस्यतत्त्विरो
णत्वंप्रमाणवाक्यस्याधिकरणमिदं निविषयस्यादित्याशंक्यतावत्। तत्रविधेःकार्ष्टसमीहितसाधनत्वावगमात्पक्षांतराणावधि
ध्यवगतकार्यफ लविशेषमात्रेमापाराद्ध्यानगताद्यात्मनेपदात्कर्त्रीगामर्थत्वगतीतैःपुत्रजन्मनंत्यात्सर्वपुनर्नरोधूत्वादशमे
मासिजायतइतिआत्मैवपुत्रनामासीत्यादिमंत्रवचनाद्यस्मिञ्जातइतिपितरमेवाभिप्रायतस्तस्येवफलंसतिपाद्यतइतिपितुरेवफ
लमितिसर्वःपन्नाः सिद्धांतमाहपुत्रस्येवाकुल :यस्मिञ्जातएतामिष्टिंनिर्वपतिपूतएवसइतिसर्वेन्यायस्थ। इति॥ विशेषपुत्रस्य
फ लंप्रतिपाद्यतेस तएवसत्कार्योजातइति। अतोवचनस्यामर्थानुपुत्रस्यैवफ लमर्थवादस्यप्रमाणकंहिफलंपदार्थवादेम
वगदितुमर्हति। नचात्र जातग्रहस्योपचारिकत्वेनपितरिहतो प्रमाणमस्तिइतिपुत्रस्यैवफलं। यत्नात्मनेपदविरोधोत्पत्तिरुक्तं
तन्नाहपवनादिसिद्धाः पुत्रस्थितमानएवप्रकृपिरोत्यात्मनेपदमविरुद्धंफलस्यहिकर्त्रभिप्रेतत्वंनात्रास्य। नचात्रप्रत्यवेक्षादि राम. ८९
फलमपितुपुत्रगमनवर्चसादि। नचकर्तुरेवभवतिनान्यत्रेतिच्छायस्यपुत्रोनपेक्ष्याब्रह्मवर्चसीभवतीतिकार्तिपुत्रगतमपिदंफलंक
र्त्रभिप्रायमेवेत्यात्मनेपदाविरोधः। एवंविधेरपिपुत्रगामफलकर्तुरेवपितुःसमीहितमित्यविरोधः॥ एवं जननानंतरमेवकर्तव्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इ ष्टिः स ति हि निमित्तेनैमित्तिकामवस्यं कार्ये अंनन्तरं गाभूतौ शौचकालेनोपसंक्रियेतां। कोदोषः। निमित्तबलेन तद्गतो पोष्याप्यपनात स्मा
दजातमात्रे कर्त्तव्येति। नेतदेवं। एवं हि यदर्थं कर्मेत स्येवज्ञामारस्पाविपत्तिः स्यान्तस्य हि जातकर्मानंतरं स्तनपाने विधीयते तत्र यद्यन्तत्वा
जातकर्मोष्टिः क्रियेत्तन्नतरं स्तनपाशानो ऽलार्थेऽविपद्येत कुमारः। तत्र कर्मेत दनर्थकं स्यात्। तस्मात् जातेन्यात कर्म्मणि रति अनंभाष्यमितराम्मि
स्पष्टे कालोपपात् लक्षणावस्यादिति नस्त्र भाष्यमात्र्येष्वि निगाहितत सामाघ्रत्यत्येतन स्याय॰ क्रत्यर्थो भूत सामान्य इप॰ सवर्त्तते पित्रा
९२ तकर्म्मणि विद्यत एव नापेतः ऽजातानंतरतानिमित्तमिति यो भावी तितेन सामान्यवचनः अपि हि विरोधे लक्षणापाक्षापितः स्यात्। नच पि
परिहृतं किंवजातानंतरं वक्तुटिः न शक्यते संभावयितुं ऽवणिकी हिसा उक्तत्वा इस भाष्यकारः काजोपपत्ति रिति नवेहभेदनव निमित्तानं
तरं नैमित्तिकमिति सामान्यन्यायः संभवति शोषि विरोधादि त्युक्तं। यदि परं निमित्तवैमेन स्नानंतर्यमिति ज्ञात्वानंतरम्भेवात्तुष्टीय
नेतचल क्षणायदेरस्य कथनतापदेश्यास्तुक्तमिति। अंगानां रूपपातसंयोगो निमित्तार्थः। अथ किं जातकर्मानं तरमेव वक्तो व का
ला वणि हृत्य कर्त्तव्ये म्रुताशौचे समाप्तौ पीमा स्यादिकालरतित नानिमित्तानंतरं आस्नयोजनवशेनो ऽरुक्षं ज्ञाते वजातः कर्म
णि नांगा तुरोधेनो त्कर्षोपि युक्तः। तस्मादंतरं इत्याह एवकारेण मिति पूर्वपक्षः। सिद्धांतमाह अंतर्दशाहे पिनक्रियेत कृतः आशौचस्या

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.वा.
९२

परिसमाप्तत्वात्तत्समाप्तदंगग्राहोत्तरकालार्थापत्तेर्मासमासाग्निहोत्रादेर्वाकर्षणमाश्रित्य विरोधादेव निमित्तानन्तर्यं बाध्यते — नांगलोपश्च
मागमश्चेति सु विना कालेन कर्तव्यमिति। न चैवं भिन्ने जुहोतीत्यपि निमित्तानन्तर्यस्य ग्राह्यत्वान्नित्यप दार्थक्रमाबाधार्थमेवोत्तर
प्रानं स्याद्व्यथा हि यदनन्तरं नैमित्तिकमनुष्ठीयेत तदानन्तर्यं तस्यैव तस्य नित्यस्य पदा ... र्थस्य बाधितं स्यात्तत्रा ... हा भिन्ने जुहोती
त्यनन्तरमेव क्रियते। कुतः नैमित्तिको हि पाठक्रमं बाधित्वा निविशत इति हेतोः। न हि तत्स्वनिमित्तानन्तर्यं नित्यक्रमो बाधितुमर्हति। नै
मित्तिकस्य नित्यात्प्रबलीयस्त्वादिति। प्रधानेनाभिसंयोगादंगानां मुख्यकालत्वाय देशतः। वाजपेयांगं ह स्पतिसवधर्मकं कर्म्मेति वि
हितं तथाप्यंगं सौत्रामण्यां धर्म्मिकं कर्म्मेति किं स्वकालस्य नामातिदेशात्स्वप्रयोजकं किं वा नेति। तत्र प्रधानकालत्वादंगानां वाज
पेयकाल एवैतेन सहांगांतरवत्प्रयोगो युक्त इति। स्वकालस्य प्रयोजकमिति। उच्यते। यस्य हि स्वकालो नास्ति तदङ्गं प्रधानकालमु
पजीवति यत्तु स्वकीय एव कालः स मुख्यस्तत्र किं परद्वारेण परोक्षं कालमुपजीवेत्। किं च नाजपेयेनेति कारणविभक्तिनिर्देशाद्वा
जपेयेन संयोगेन स्वकार्यं कृत्वा पश्चादिदमंगं कर्त्तव्यमित्यवगमात्। नोनेन सहैकप्रयोगत्वं। यदि पुनरिदमेव स्वकार्यं कृतं किमर्थमिति
हि अंगांतरे। निष्पन्नेऽपि कार्ये संस्काररूपेऽपि प्रवृत्तिविकल्पते ... न हि स्वकालस्याभिधानात्। स्वकालमेवं नातीपकांगमसिद्धं बाधि

रामः
९२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

करणं चैवमेवं व्याख्यातमिति न व्याख्यातं । तंत्रेण चतुर्थस्य तृतीयपादः ॥ ३ ॥ अथ कारणग्रहणमात्राद्दोषस्तावन्मंत्रं गर्वासङ्करो प्रष्ठौहीसि
ष्यतीत्येवमादयश्चत्वार एव मानाप एवैके मध्याभिला । विशेषेणाभिषेचनीयसंनिधानाद्वरूपः शिष्यमाणो राजसूयशब्दः प्रकृताभिधायकः
प्रकृतत्वाद्विशेषवचनमपेक्षते विशेषण इत्यपि ज्ञानेन सङ्गति । तस्माद्विधेन सह राजसूयशब्दोऽभिषेचनीयायागाश्रयो यागश्च केवलोऽभिषेचनीयोऽभि लावि
एष्वेषां सर्वेषां स्वाराज्यफलं कल्प्यते न च यागानामेवेदं फलं । यद्यप्यतां तासामेवेदं फलं विश्लेषेण तत्फलं स्यात्तथैव । नाथ्यस्य स्वभावं कोचि
न्मालो व्य यागानामेव फलं स्यात् । न चास्मात्तत्तुल्यन्यायेन फलं विधीयते किन्तु क्रत्वन्तरविधित्वेन नियमेन सामर्थ्येन नियम्यते सर्वेषां चावि
शिष्टानामिति सर्वेषामेवेदं फलं । न च यागसामानाधिकरण्याद्राजसूयशब्देन यागानामेवाभिधानात्तद्योगस्यैव फलं । उच्यते
राजसूयशब्दः प्रकृतमात्राभिधायी विशेषेच्छायामनोवाक्येन यागशब्दस्तत्रैव वाच्यो न हि तदपि यागानां फलसंबंधो नि
वार्यते । तुल्यश्च राजसूयशब्दो जघन्यो यजिरेवापि न तद्विशेषेण राजसूयशब्दो वाच्यमर्हतीति । न तु नामधेयत्वमेव राजसूयशब्दस्य प
ति सामानाधिकरण्याद्वीनं ततश्चेष्टोऽपि यागाभिधायित्वेनैव विहितानां तावत्प्रकृतीयात्तेन फलस्य करणं श्रुयते । प्रकृता
विशेषो दि दैवैनार्थ यश्च फलाभिलाषिणश्चिता इति तदभिधायित्वं निश्चीयते विनापि यजिना राजसूयसामानाधिकरण्यात्तस्मात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.र.
८३

राजसूयज्ञाभूताख्यं फले विधीयते यागशब्दश्चिकर्सुत्वाद्दः। नचैवमानर्थक्यं यस्मात्तदत्याहुरनयथार्थनिवाचस्पमुद्वारयितव्यः
नहियात्मंतरेणासाध्यवाराधयितुं शक्यते। किंचानंतयोक्षराजसूयस्थाराज्ययोरेवसंबंधो युक्तो नतुराजसूयफलयोः तो राजसूये न
स्वाराज्यमिति सं बंधो न तु राजसूयेन यागेनेति। ननु रा जसूयशब्दः सोमयागमभिषेचनीयाख्यमेवाभिधत्ते राज्ञां कर्तृसूयत इति
न चैवं हि राजसूयेनेतेन तत्र पशाधांत्यं न सर्वेषाम तत्राह राजसूयशब्दो राज्ञः कर्तृसूयगीतत्त्व प्रवृत्तो राज्ञा वाभिषेचकरणेऽभिधी
यते। यो हि सोमयागोऽभिषवः स सर्वोऽपि स्विन्नक करणे भवतीति सो मयागस्याभिषवकरणं तत्र राजकर्तृकत्वाद्राजसूयपदं राजसूयशब्दोऽभि — पी.स्पर्धः
स्यैतन्नस्मृतिन्यायेन सर्वत्र वर्तते प्रकृतत्वविशेषाद्यस्मात् स्तुत्यत्रो राजसूयशब्दः अत एव कातीयानां तथा सति नतरां विशेषे वर्तीत तस्मा — १ कृत्स्नत्वे
त्सर्वेषां फलं प्रयुक्तं न तु कश्चिदफलं प्रयुक्तं अपि वा। यजेतेति भावनाशब्दो यस्य यागस्य परः कृत कृत्स्नैव कार्याकारणात् — सर्वेष्वेव
माह। इतरस्य परा नरो यागस्य द्वाचेन ज्ञायते स्वाराज्यकामो यजेतेति संबंधो नाम पर्वत्वाख्यातप रतन्त्रत्वाद्योक्त्राख्यातं तव — रा.सू.०
र्तेते तत्र वर्तते आख्यातं कर्मागं भवतीति स्वाराज्यमाप्नुयाम वाक्यैर्न हि तत्स्वर्गाद्येन यद्विशेषमाप्नोधिकारेण तत्र नामत्वेवगम्य — ८३
मानेन करणात्। अथयाग नसकृत नामत्वं लिङ्गमात्र अपितु प्रयुक्तानि सहस्रनामधेयेनाख्यातेन प्रकृता यागाः फले विधीयन्ते। यद्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वेकामप्यो भिलाषिणाइति त्राहस्तरेषामययागानांकेषांचिद्भिन्ना। तित्वं कश्यप कारेणानि वर्त्मानि तियागे बहुले फे वस्तुनिः फलानाम
यागानाप्रकरणेन लाद्दर्थ्यनिश्चयो जनकवादं भविष्यतीति॥ मध्यच्छेदस्य तन्मध्ये। अधिकरणारंभमाक्षिपति। विदेवनाद्यो भिषेच
नीयाद्दइ समाम्नाप्रमामाःक्रमा दभिषेचनीयांगप्रकरणाद्राजसूयांग विरोधेव प्रकरणेव लीपङ्क्युक्तात्सा निर्नीतित्याद्दना रूपं।
उच्यते। प्राकृतांगसंबंधेनस्वरूपप्रमाणः कथंभावाकांक्षायामव्याहृत्यायां ये पदार्था उपनिपतंति ते संवद्धप्रशब्दवायनस्य हंते। कथंमा
वाकांक्षायामवयेसंबध्यंते पदार्थास्तेत संवद्धपदार्थवायेन तन्मध्यवर्तित्वादित्यर्थः सर्वेषां वाक्येवयस्तंते न क्रमेण। एते चवि
देवनादयो महेंद्रस्तोत्रकालत्वादुपनिपतंति प्राकृतांगमध्ये तस्माद्वांतरप्रकरणादभिषेचनीयांगमहाप्रकरणाद्राजसूयांगं। तद्व
द्वीनामवांतरप्रकरणात्। तस्मादभिषेचनीयांगत्वाद्विदेवना द्यस्तत्र प्रयुज्यादिति॥ सर्वोसांवा। यत्रैवोत्पद्यंते अभिषेचनीया
ह्र्ह्नैवेव प्रयोक्तव्यमपेक्षमाणाना जसूयप्रकरणेनावांतरप्रकरणातिरकेण गृहीता निराकांक्षीभवंति। तस्मादद्यत्राप्य
न्नानांप्रकरणाद्रसर्वार्थीनां पतीनत्रैवोत्पन्निर्देशोकरणेनुष्ठा नेप्राप्तेमाहेंद्रस्य स्तोत्रप्रत्याभिषेचनीयमिति वचनादभिषेचनी
यमध्ये क्रियंते इयंहिविदेवनमभिषेचनात्संगावसर्वेषां विदेवनादीनामपकर्षिकामिति चमेवस्या मध्ये तोवांतरप्रकरणे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धेला ५
प्रमे ४

।.ऋ ननु सत्वेऽपि पुंसः संयुक्तत्वात् राजपुरुषेणेतस्मादराज्ञस्यसंयुक्ता विरोधनास्यः। अत्राधिकरणेऽधिकरणत्वं रचक शेषो निराकृतेऽक्रम
५४ भाविकेऽधिकृतेऽत्रतीयेऽभिंता किं दलीयइति। अकारणाविभागेव विजातिविहितभयासोप्सेमेतिततीयानिर्देशादुपसदावि तिपष्ठी
तत्वात्रजाधाश्रमवगम्यते सोमं जांग्रुपसदांलस्या रंगांगिसंवं धानरुप सदं सोम्यादीनां च कृतार्थत्वादाम्रिमा उनानुया
जनवका लार्थेन संयोगोपयुक्ताऽन्यतेन सोम्यादीनां जाधाश्रमवगम्यते सोम्यादयः कृतार्थामेवांहि जकारणा
पेक्षिणा राजसंघेन त्वाराध्यकाभाव यज्ञेतित्यनेन फलेविनियोगात कृतार्थात्न च साक्षादुपसदां संयुक्तानां तेन यहणं संभव
तितस्मादुपसदं गमिति। कानवदं गंभ विष्पतीति चोद्य भाष्यं तस्वरुप पन्नं नत्वात्स्वर्धपक्षाभिमतमंगाह्विंहं निराकरोति अत
आहानरणीतारिषापक्षो स्याति तमेवंतरणीताभिप्रायं दर्शयितिय थैवोपसदः कृतात्तथैव पुरस्तादुक्तः कालंप्रतिपादय
तितस्मादेवं प्रतिपादिते कालेकालस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः कालार्थः संवंच भाष्यस्य वा यमर्थः यद्यप्यंगंतथापि रा.म०
कालस्यापि प्राप्तत्वात्न कृत्कामेवांगमंगीकर्त्तव्यमिति चे तथासत्यैकस्मइयपरत्वायोगादन्यासेन कालार्थत्वैव सत्स्म ५४
लतिइतर कावदिताभिप्रायश्चाहनचाग्रोत्रानुपसदामित्यधिकरणं सोम्यादीष्वविशेषुपमकालिवश्वाकेयस्त्वादंद्वेतितस्मा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निश्चायमाह अङ्गानि संबंधस्य प्रयोजनवत्त्वादितरोंऽशेऽशत्वात्स्वत्वाद्वाऽस्तु तिरिक्तवल्लब्धानाञ्चपसंदोबात्प्रयोगसंबंधे सत्यंगानां
सोमादीनामुपसत्त्वेऽपि च रकालान्तरेणानयनप्रतिपादकपा ठक्रमाभावेन नियमेन प्रयोगः प्राप्तः शिवादिकालवादः कालशब्दः॥
प्रयाजा। अथ प्रथमामावास्यायां तानि सोमादीन्यपकृष्यन्त इत्याशङ्क्य न वा कचनस्वार्थे विनियोगो। तत्र प्रयाजानां प्रत्युत्कर्षा एवं प्रयाजोपसदां सो
मेन च दर्शितीति न कालार्थीकृतः इतरस्यांगांगिभावस्य द्वारार्थं प्रतिपत्तिविगततत्त्वाद्नयोऽप्रतीतत्वान्प्रयोज्यादृस्य वा विनियोगाच्च तस्मा
त्फलं प्रयुक्तसोमादयः नोपसर्प्रयुक्ता इति सिद्धं। फलवद्द्वारे तु वा इतरस्य प्रधानं स्यात्। कथं तु न फलवत्सन्निधावाम्नात
ना मफलं नामामनहोमानां तादर्थ्यं प्रकरणात् गतमनाहत्यफ लवत्त्वं शंक्यते तथा हविः श्रुतिर्हिंसा महायज्ञे उपकारकं द्वि
णा सती क्रोपकारार्थं कृता यद्यप्यग्निषोमीयत्वे तत्प्रयोगे नश्यति। नि विपन्ति वेदनासामर्थ्येनोपमितोऽदर्शपूर्ण
मा सौत्रामण्यां लक्षिताः पदार्थाः वैकारिकाणां प्रकृतेः स्वीकारेण स्थापिता इत्यभिकरोति। तस्मान्निराकाङ्क्षा भूता स्वयमेव सन्निधा
नेऽप्युपकारका नामनहोमानि सन्ति। अन्तरेण फलवदानुषंगेण स्वकं फलम् इति। किं समयधानमूलाश्चामनहोमा इति जाघनी
प्रयादीनामिव सांनाय्यहार्योंऽमनहोमानामेकफलार्थत्वमि वप्रतिपाद्यते। न चाप्युक्तमनुपक्रम्य फलानामि त्यारभ्य फलत्वा।

उपकार -

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं॰ त्रं ८९

इत्यत आह किं फलवत्त्व इत्यर्थः। यथाग्नेयादीनामेकप्रयोगवचनेन ग्रहणादेकफलित्वं न फलैकप्रधानतामेवमेषां॥ किंच अयोः फलवत्त्वम
न्नेतत्सपशाम्नामभिधानमिति। तु त्वं हियज्ञमत्वमिति भाष्यस्यापमर्थोपि दिवसंस्कारक [illegible] फलेन कल्पनापि
पाशकेति तस्मादेभ्यः फलमितृप्ताभिरुक्ताः। आक्षैरंगैर्येदेवमिमं समभिव्याहृतेनोक्तं सर्वमपि संबन्धात एवाकां [illegible] याम
वाद्व [illegible] र्थाः। कथं पुनर्वीकृत्यां तेषामस्मिन्नामेषामभ्याहतायामाकांक्षायां संबन्धः॥ विकृतीनां हि प्रोक्तयाचिवाक्यपृच्छचोद
काप्तैः प्राकृतैरंगैराकांक्षा निवर्तते न चामनहोमानामेवं वाक्यत्वं संभवत्यसंबंधिमिष्टपरिशिष्टमन्त्रैर्योग्यत्वस्मादेतेनैषामाकां
क्षयाग्रहणं संभवत्यत आह [illegible] संबद्धैः पदैर्विहितमपि। मा विनियोजितावाक्येन चाप्रविहितत्वात्तथा [illegible] प्राकृताग्नावपराकां
क्षयैव प्रकृतयोरिष्योः प्राकृतयोः परामृष्टमाणयोर्नैमित्तिकत्वमसर्वमप्यंगासाकांक्षायामभ्याहतायां विधीयमानमाकांक्ष राम ८९
परतामर्थेयमकरणेन यष्टीति। एवं सामान्ययायस्त्वाकृते यो न यति आमनहोमानां च विदधते प्राकृतैरंगैः संबंधचेष्टयाग्रहा
या। आगंतुकानां न तु [illegible] याद्विहितानामस्तु [illegible] आतानाद्ध्याख्यातस्य तानानामुपरिष्टात्तु [illegible] स्वर्गलोकमपक्रामेत्यस्य
चोत्पुहोतिप्रयातएवम [illegible] नाता [illegible] नामाना [illegible] मंत्रमांसंबद्धमंत्रवाद्यं गांकां [illegible] प्रयाजानुयानम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना१ ८१ प्या= मा१

ध्यवसितिनश्वरीरंते। एतदेतिह। यावज्जीवमामनहोमानां पि लामप्रवृत्त नप्राप्तानां गमध्यवसितिनाद्यपियपिनजकारी
नरहसंतेत्यथापि क्रमेणातत्रै ववि नियुज्यंते। जयोत मा कांतत्वादकाफदा स्याहारस्य वस त्रि हि तनात्व सर्वैदमध्यसिं मवेग्या
मत्वात्तापलपदस्य वसष्ठात् प्रवृत्तस्य सत्यां गतावाक्षेपं गे णाद्यपपरत्वा योगा। तस्मादामनहोमाः काव्य प्रवृत्त्याइतिसि
द्धं। द्रव्यग्रहो नैमित्तिकाः फलसंयोगात्। देवताद्वारापनिमित्तयोव निर्देशात् प्रयोजनत्वादनागमात् सर्व्वा नित्यत्वान्नैमि
त्तिका एव द्रव्यग्रहा न नित्याः। नित्यग्रहस्य ग्रहणाद्वार।। श्रेष्ठत्वात् यशाग्निमवतिनित्यश्रमस्य ज्ञानवलावेलः देवतासा
रूपं वा स्यान्नित्यत्वमेव नान्तरा। तेन श्रेष्ठो वा पृथग् ईशानां सर्वेषां ना एतत् देवतानां रूपमिति वचनात्। गियः सर्वे कारका
रणान्नैमित्तिकत्वात् नित्यो वा।। नित्य एव स्यात् न नैमित्तिकः श्रुतः। निमित्तसंयोगाभावादस्य सम्याहिनिमित्तप्रयुक्ते
त्ता तद्रूपतिवद् पदत्वेन वा पदस्य हविर्निर्देशमिति वद। यदुदृष्टम् मितियत् प्रातिपदिक निष्पन्नानां पदानां समभिधानं यदि
शाहेन वा यदि सोमम महेरेवारति न दिहत्वेर्कमञ्जवणामतआह भाष्यकारः नवैवशाह्य क्रियानिमित्तं जतिपास्पती ति।
अनेन नवैनं शाख्यांत राये द्रव्यग्रहो यहीतस्मरति भाष्यम यतः प्रतिष्ठां तेन निमित्ता भावाद्योतिष्टोमा सर्वसाधनसा

96

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं. त्रं. स्यनिमित्तं ज्योतिष्टोमात् स्वर्गमेकमात्रं दृष्टोपदिष्टो तिष्ठोमस्य तानि मित्तस्य विद्यमानत्वात् । ग्रहणं प्राकेनैवेवंभूतस्य दोषनिर्हरणमनित्यं
९६ प्रयोजनं भवितुमर्हतीति नित्यानित्यसंयोगविरोधात् ॥२॥ तदाह अनित्यस्य वांतरस्य स्यार्थैनेति पूर्वं नित्यवदविधानमुक्तमुत्तरेण । नित्यवद
विधानेन प्रयोजनेन न संबध्यते । स्यादेतदेवं यदि नित्यवदंतरायो विहितः स्यान्न त्वेहैवं नमस्त्रिंश न रथः कार्येति येन नित्य
नस्य समाधानायकर्मदृष्टि । ग्रहणं श्रुत्येतानवकार्यविशादेवानित्य एव यह इति युक्तं । निमित्ताभावादनित्यत्वाच्च प्रमादनित्यका
र्यत्वायोगात् ॥ तदितरेतराश्रयमनित्यत्वे [illegible] सत्यनित्यदोषनिर्हरणं प्रयोजनं सति वा तत्प्रयोजनत्वे अनित्यत्वमिति । वर्तमाना
पदेशाद्वाश्रमपत्येवेनामित्तिनकार्यमिति पादयितुमन्यं । तस्मादर्थवादमात्रमुपसंहरति तस्मादपि निमित्तं स्फूर्त्येतत्प्रदिष्टांतरयो
नित्यः स्यात्तत्त्वात्कामीदर्शयहः स्यान्न ज्योतिष्टोममपि नाज्ञी क्रमेवान्तर सिद्धमस्यानित्यवत्प्रवृत्तिरिति वैश्वानर अनित्यः स्या
त् नित्यैः समा[illegible]न संख्यत्वात् । अत्रापि संवत्सराभरणानि निमित्तदोषनिर्हरणं नाग्निमा [illegible] ष्टेति तिवर्तमानापदेशादर्थवादमात्रमतो राम०
नित्यपदवैश्वानरः स्यादुत्साह हि निमित्तसंयोगो नष्टश्चेत्तयो वैसं [illegible] स्वस्थम भूत्वे नित्यपक्षे निमित्तं संवत्सराभरणं प्रतिपादय ९६
ति । तस्मादसंवत्सरस्य तएव वैश्वानर [illegible] पियो प्रत्रिंदित्वान्नस्मतिति प्रतीति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

९४

यत्कृद्भ्यो योगाश्च वित्वेति वा पठ्येके वोदनाश्च स्थगे वैणा विति नैमित्तिको निमित्ते पिष्टरणप्रायपानित्या मिष्टितिमिः सहेयं पदं समास
रूपनिनक्तनस्य सूत्रान्तस्था न्नित्येतिमध्याते। पाठाभिन्ना येन उपूरणोपपदेनैनि मित्तवाधेप्रमाणम नित्यत्वे पि निकी वि
निरर्थ वादश्च शक्तिस प्रतिष्ठा फलानि विधीयत इति फल प्रयुक्तैषा नेद नित्या स्त्रिप्रयुक्तेः। निमित्ताननि। पितृयज्ञः स्वकाल विधाना
दनंगं स्यात्। अमावास्याश्च यूसममिव्याहारा च्चवाक्येन तदंगतैव युक्ता। न च मा वास्याशब्देने कौमैवेन को ले वेदनोमैवेक
मेणोपसौवावकएव। तत्सामानाधिकरण्या श्रयेवं विष्णुनमावास्या यजत इति तथापि कर्थनिश्चपठकर्मैवासि चाकौक्षेय
तेनकालस्इति। उक्तेफलकल्पनापरिजिहीर्षया कर्मैवाविल्वमंगा क्रियते। निङ्ग्रपववनं वागत्वेमेवगमयतितस्मादंगमि
तिसर्वैःपन्न४ सिद्धांतमाहामावास्यायामपरा इति सामानाधिकारण्यमवगम्यते न चकालवचनत्वे सत्युपपद्यते इति तथा यदि
कालवचनो नस्यात् तथा सत्यमावास्या शब्देनाग्नेयादीनुक्रमेरन्तेषामंगत्वेन पितृपितृयज्ञो विधीयते तस्यैव पितृयज्ञस्यापरा
ह्णःकालो विधीयतइत्युपपद्यते इत्यनेन द्वारेणा वैयधिकरण्यान्नसामानाधिकरण्यं कीदृशमपि स्याद्धि। नचमायुक्त सामा
नाधिकरण्यं वैयधिकरण्यमेवास्त्विति वाच्यमित्याह स्थितेष्वेवं वैयधिकरण्यकल्पना संभवति सामानाधिकरण्ये हि श

भावस्याश्रे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सामानाधिरण्ये।

त.त. ८७ द्वयोरेकेन प्रवृत्तिनिमित्तद्वारेण प्रतिपादितमेकं च द्वितीयेनापि स्वाभिधेयद्वारेण प्रतिपाद्यत इति वाच्यं। चेदधिकरणेप
त्वे पदद्वयेनापि स्वाभिधेयद्वारेणार्थद्वयं प्रतिपादितं प्रकारतां व्याद्भिः परस्परमन्वीयत इति गौरवं। तस्मात्सामानाधिकर
ण्यमेकाभावात्स्यात् शब्दस्य स्वस्वार्थविशेषणसंबंधेनोपलक्षितं कालं प्रतिपादयतोः पराङ्कगृहस्य च द्विधा विभक्त्यासत्यपरभा
गाभिधायित्वेनोक्तं। न च कर्मनिकरणवाक्यमिदं येन कर्माभिधान निबंधनसामानाधिकरण्यं बाध्येत। नारम्भकत्वात्। किं
च कालसंबंधादेव कर्मणि शास्त्रप्रवृत्तिर्न तु कालवन्निरपेक्षा। तस्मात्कालचाविद्वसिद्धकर्मोगिति प्रमाणाभावादस्य वा
स्याशास्त्रार्थे काले निमित्ते फलाय कर्म विधीयते। निमित्तत्वं वा गस्यैव कालस्यार्थिकमिहाभिप्रेतं न तु निमित्ता कारणे वा
गं गिमात्वस्यापि शिततारा। निष्ठ यच्चवनं त्वर्थवादस्य नंतत्फलाय फलप्रयुक्तः। पिंडपितृयज्ञोऽनंत पुनः पुनः इति। एवं च
रवानास्यातव्यगमेविधाना। तन्निहन्तात्पर्यपरिवीयत्यने नतावन्न परिव्याणं विधीयते कुतः सम्यक्छिन्नं यस्य हीत्वोपत्ति शु.प.
क्रमात्प्रथमं क्रियत इत्यनेन वाक्येन तरणं साधनत्वा। स्वसाध्यमपि परिव्याण मात्रे प्रयोगः वा लक्षणामाश्रित्य यत इ ८७
तिवेदात। ज्ञानदृष्टमाभवादेव लक्षणो वा नजदोषइति किं तर्हिनित्यक्रियतेन्मायरक्षनयोः संबंधो नेन क्रिय

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तेनिष्टतज्ञातिपदिकोपात्तारत्नानाप्रष्टुपाणहविश्लेषपष्टुस्थंबंधित्वेनविधीयते।तत्रचप्रकोजनवान्यादोस्प्रसारत्नानानिःप्रयोज
नानदृष्टौ।इष्टेकत्यातस्पप्रयोजनं।तस्यहिरत्नानपक्रमण्याईरेणोपकरोति।नतुपक्षोरत्नानक्रमणार्थौरत्नानानिष्टाकर
वाकृति।यथाप्रपाथीयाःसत्याःप्रदेशानाजातिस्पेसत्पुपेष्ठःप्रपस्यापि . हिमेवमेनाग्नीषोमीयकालेरत्नानांत रंसमप्रोच।
अतोयथातत्रद्वितीयामारत्नानायाःसमुच्चयःएवमिहापिपक्षौसमुच्चयोभवतिति।नतुनिष्टत्वामपमिति द्वितीयानिर्दिष्ट
त्वातस्पप्रपस्तृतीयानिर्दिष्टत्वार रत्नानातदृष्टेति।उच्यते।इतरत्राद्विपशावाग्नेयमितिद्वितीयाविद्यतएवतेनतारम्यमिपिप्रकृ
मेव।निष्टतेनित तीयाद्दृष्टंभूतलक्षणेरत्नानासंबंधित्वेनपश्रुपाकरोतीति।कारणात्तृतीयापिवानुवादकत्वानसमर्थ
त्वंरत्नानापाःप्रतिपादयति।अथवापरिमाणस्यरूपमितिद्वितीयातादर्थ्यनिषाष्टेत्वमाहुन्यरत्नानापाःद्वितीयाहिकारकविभ
क्तिःक्रियांजन्येवसामान्यं सा निपदिकार्थस्यापिवचनेनहिता दृष्टेपवत्रथीवददिशोपेणा।आहपरिमाणार्थेवाद्रत्नानादिष्ट
पार्थीसाद्दितृतीयपरिमाणार्थोपरिमाणमपि द्वितीयपासदार्थेमितिरत्नानापिपरिमाणा द्वारैंपृपार्थोत्रहणादपउत
क्रायद्वारेणसोमार्थद्विति।उच्यतेरत्नानापाःपरत्वनपक्रमणानप्रयोजनवत्वात्परिमाणांतपाभासमानमपितदर्थरत्नाना

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्र. ९८ र्थौ। किंतु नः परिव्याणेन रशनायाः प्रयोजनमित्याह सामर्थ्ये हि परिव्याणेनास्येन रशनायाः। इदं हि व्यापारिता रशना पशुनप
मस्करणायानं भवतिनाश्रयातेन रशनायाः परिव्याणार्थत्वं भावाऽनन्तरद्वारेण प्रयोजनार्थेनेति। ननु परिव्याणमपि हिनीया
निर्दिष्टमुपत्तादर्थेनार्थविदेनन्त स्यापि प्रयोजनत्वात् तत्तीयानिर्दिष्टरशनातदर्थैति। उच्यते। संबन्धाद्यमिनत्र। परिव्याणस्य पार्थे पार
व्याणार्थी रशना तद्वारेणास्य पार्थी अथवा विपरीतं तादर्थ्यं वैपरी त्यमेव स्तोयति परिव्याणप
श्वर्थसमासंस्काद्वारेण पश्वर्थं यूपश्च परिव्याणास्याधारत्वं प्रतिपद्यमानस्तद्वारेण पश्वर्थ इति तत्राननेः पञ्चयोः किं
युक्तमिति संधाये मेतादिति पूर्वोणोक्तं वेदंः तत्र पूर्वपक्षवादी त्वाभिमतं परं परिहृत्य तिशना पश्वनपकरणेन दृष्टेनैव प्रयो
जनेन प्रयोजनवती। परिव्याणमपि स्याद दृष्टजननयदृष्टोपकारेणोपदर्थे हि यो पि परिव्याणस्याधारत्वं प्रतिपद्यमान
स्तद्वारेण रशनार्थतां प्रतिपत्स्यते। एवं सर्वेषां दृष्टार्थता भवती तरथा त्वदृष्टार्थता स्यात्। न हि परिव्याणेन यूपस्य किंचित्प्रयो रा.म.० ९८
जनमस्ति। अतो यूपपादिति यासा सामर्थ्यं लिङ्गं यि प्रतिरूपेरशनां व्यापारयेति। अनुवाद त्वा ब्रुवन्नत्रणानदोषः। निदृत्तामपप
रिवीयते यत्र हि निदृश्यापि पदिकाभिरिता ... पश्वकरणद्वारेण। सा च पश्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१०

कविरुद्धा गौणापतिता सती दृश्यन्न पक्रमता ॥ यथा वीप्रोतिनाद्यथा । ढा ॥ शुष्यपरवा पूर्वपक्षं निर्युञ्जतीत्यस्यातिदेशतः । गाम्भेस्थेन रूपे रस्थाना
त्रिनापि वचनात् स्यापातयितव्या । पश्चरूपे स्थानं व्यापातयति सशब्दकुचेते तथा रूपं परिस्यपतइतिवक्तुं । तस्माद्विनिरूपेत्यचन्द्रतीया विभक्ति
रूपं परिवीयेत्यत्रिवपद इदमनुवाद इति । एवं तावत्सम्पश्येल न्हयाश्रो हितीयानुक्तं । धा धाल्यमेवव्या थिवं प्रतिपादयन्नीति
ह शब्दार्थं यत्प्रतिपद्यमानस्य पूर्वस्मृते रूपं प्रतिष्या पारांतरेक्त्वेसती अर्थः । नादर्थोरस्थानाप्या : प्रसं गात्स विख्याति । पश्चर्थी
वि—स्थानात्पे व्यापातिता तस्य इति मानं जनय स्येवाथाहिं कोपकाराभिधाया द्वितीयेति वद्गुप्त वृत्तस्थानेति । पूर्णं गवा ॥ त्रि
रूपतारूपं परिवीयेती क्रियतां तस्य वा रूपं पस्थानदर्थैचिरस्थाना । वधपरिस्यास्त्स्पंरूपपरद्वितीयापरिव्याप्यास्फसातादर्थो । प्रतिपादय
ति नरस्थानाया : न वपरिव्याप्य द्वारेणास्थानाया अपि तादर्थ्ये सिध्यतीत्या हतावपारस्या यामर्थ्य प्रामन्नुपतियदि त्वत्र परिव्याप्य रूपं ग
त योर्व्यतेनतत्वद्वारेण रस्थानायाभावा दर्थ्ये स्यात्तेवपश्चार्थं विहितर श्रनां गत्वेन प्राप्तमनूद्यत इति विपरीतं तादर्थ्यं चपश्चाव
पिद्वितीयातेनतादर्थ्यमपिप्रसंगमेवात्युक्तं । परिहरतिस्पाकरण्यस्यपक्षो द्वितीयातादर्थं इति पादयति न स्थानायाः नो पाक

विधीयैते :

द

पू.पार्थे वा २४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रणद्वारेणस्नानायाः प्र ख्वर्थश्चेसुपाकरणस्पर्शस्नानासाधनत्वाभावात् नदोहनपात्री। द्विषो पाकरणेन रज्ञानानुपसाधनत्वेन
प्राप्नोति। नचानेनैव वाक्तसाध नत्वेन विधातुं शक्यते वाक्यभेदप्रसंगात्। आग्नेयं पशुमुपाकरोतीति द्वियामो विधीयते। उपाक
रोतिक्षु निर्वपतिवदतिदेशप्राप्तानुवादः नचैकं वाक्यं यागं च विदधातीति वाच्यं कप्रासस्योपाकरणस्य गुणं वेति संभवति। मा स्त्र
उपाकरणद्वारेणातदंगत्वं साक्षाद्विवक्षुपशुनासंबद्धं तत्तत्रीयात्विरयं भूतत्वलक्षणार्थेन्दुमते। तदप्युक्तं हिंपं परिवीयत्कस्यानंतरस्य
करणत्वेनाश्चयेसंभवात्। नमत्वहितेन पशुना तुयस्यात्याप्यत्वात्। इ छंष्टतन्नस्याश्चीतावकरणार्थत्वे संभवात्तच्चायाप्ता। इयसंबंधो
हि सर्वत्र क्रियागर्भ एव तेन पशुरशनयोः संबंधो अत्र लक्षणक्रियाद्विपेण निरूपणीयः। क्रियाकरण संबंधश्च क्रियागर्भ इति
स एव युक्तः। यद्यपि पश्वां नरशुक्तं त्रिष्टुभ्रशातिपदिकार्थो वाक्येन पशवं गं विधीयते तदनीयानि पर्क्तिमां सह यूपं परिवीयति प ददूये ॥ १
नाशवा दत्वा। तदपि क्रायसंनिहितपशुगत्वे संभवतीति वाक्येन बलवहितसंबंधश्चायोगात् तुक्तं। नच स्वपेद्दृष्टप्रयोजनेना प्रियेनेयं रामं०
लिंगकल्पनां भीजियते। स्वपस्यापिरशनाइहिमान जनपत्येव। तस्मात्परिव्याणद्वारेण पात्रीरज्ञा मांपरिव्याणार्थत्वेवाक्यभेदा ९९
पत्तेरित्याह परिव्याणेन तर ज्ञानाद्विष्यते। [illegible] धीयत इत्युक्तं तत्राह [illegible] पदिवानेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मृ.४

108

विहितं तत्र । रूप्यते तेन वा विहित मन्त्र नात्रामि निवेशः ॥ तद्विधायाः स्वपार्थे रेखना । इदंद्वा नादरार्थेस्व संपरमार्थेन रक्तं तदेव वाक्यं परिभा
णस्य विधायकं विधेयांतराभावात् । इदं तु स्वपार्थे त्वेन विहितमिव परिभाणमाश्रित्य ग्रहणानं तरकालीन मनूद्यतं तदुत्तरकाले
पशुपांगं विधत्ते । स्नानापितस्यार्थेज्ञानारिदृत्वं वा तस्या रशना धर्मिका धारणादेव शास्त्र मनूद्यते । न च मीमांसा प्रकाल एवमि
त्यत्र स्वरूपस्य किमन्येन निष्पादकेन तेन निष्पादकान्तर्यातार्थे ब्रूमः । किंत सवनीयांगत्वमेव तस्य स्वरूपसंस्कार द्वारेणानन्तं पशुसं
स्कारद्वारेणापि युक्ति । तथा चैकादशिनानां इत्यादौ स्वहर्शनेन सवनीयपशिकासंस्थाधिपत्येष्वानेगत्यि हितमाव क ल्पते । किं
तु नयोगांगत्वे य मा णामिदमे वचाक्यं न चिरं परिभाणस्यापि विधाय कमित्युक्तं कथमविधीयमानस्यांगत्वमेवं तर्हि भक्त
रणादंगत्वं भविष्यति । तत्सिद्धं स्वरूपसंस्कारस्वामार्थे पशुसमुक्ते ति । एकादश एकादशपशवो नियोक्तव्या इत्यत्र मतिपत्ते
रस्यानाकांक्षा यथा सर्वः पदार्थः सिद्धांते ह्रस्वार्थमेवेत्येतत्प्रयोजनं भाष्ये कर्म कदे शिनः कोविरूप्यता । पिकरणस्य सर्वपदार्थस्य
मानानि हंति । कथं सर्वे दैवे षि हिंपरत्वधी पिसती रशना सन्निपत्योपकारित्वात्साधारणस्य पेक्षि यमाणस्य सर्वेषां पशूनामेवै
वोपकरिष्यति । यथा प्रयाजानां पञ्च रुक्तताः सर्वेषामाग्नेयादीनां । अतः पशुरूपेपि हिरशनाद्यमेवं हितेव रूपियंति स्वपि वोपि नणरि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.च.
१००

माणां स्थानार्थीकिं तु विपरीतं नाद थ्यैरिस्तानेवपरिस्थाप्यार्थापरिस्थाप्यं [illegible] त्तनरूपांगं किं न्तत्कासाध्येनपरूपाकरणंगंतद्वारेण
पत्रवर्थमितोरस्थाना पित्तत्सद्वारेणाद्रूपे क्रियमाणापि पत्रवर्थीतिसूक्ष्मःपदः। सिद्धांतकृत्कता मुख्यार्थमेवपरिस्थाप्यं नत्वाकेनोर्थं
गणांगं रूपार्थेविवसं भवति नारादपक्रियादृ पेणा पाकरणंगर्थं भुक्तमिति। अस्मिन्पत्रे सर्वप [illegible] रोपिदृ स्थाद्यमेव साक्षात्
त्वात्तस्य पत्रत्र क्रियमाणां परिस्थाप्यं तंत्रमेव सर्वेषां भवति। ननु परिवीयोपाकर्त्वं नाद्यथात्तेने कस्मिन्नपरिवीयोपाकर्तव्यं
परस्मापित्थेचो पाकरणं कार्यमित्याह त्रिरिवपरिस्थाप्यस्य। नैत्योहेएक स्मिन्नेव हि परिस्थाप्ये सर्वे [illegible] सर्वमनुष्ठितेसर्वे
पत्रपरिवीयोपाकृता भवंति। आनंतर्यसर्वेषां न संपादितं भवतीति वेच्चन। तत्रानंतर्यार्थं कर्मा वृत्तिरपेक्षा। यदि हि स्यात्तान
थ्यासत्तौ पवसथ्यानंतर्यसर्वेषां मुख्या हा [illegible] नो संपादयितुमर्हणीत्यहमो पवसथ्या [illegible] वृत्तिरेव स्यान्न वेवमिष्टं। तस्मा
दनुतंत्रयोजनमिति। समाधत्ते [illegible] रुणपञ्चकं पत्रवर्थीसतीरस्थानानपक्रमणांकुर्वीत। प्रश्नोः सन्निपत्योपकरोतीनत्यस्मा
मिरेकदेशिवदाराडुपकारकत्वेन पत्रांगत्वं रस्थानायाः पूर्वपक्षेनि [illegible] थीयते किं तु यथापूर्वपक्षेहिती यारस्थानासिद्धांतेसमुची
यते एवं पश्चादपि समुच्चेष्यते। पूर्वपक्षे द्वाभ्यां स्थानाभ्यां पशुर्विध्य ते। तस्मादुक्तमेवेदं प्रयोजनं॥ [illegible] पेकदेशत्वात्। सूपस्यात्

रा.मं.
१००

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

101

रक्ष्याल्लोरोहल्यतिवाक्येनादर्थाविगमाहलादिरंनीयेकामस्येतिवाक्याद्विरंनीयेकामाष्टेस्पादर्थःस्वरूफलंगतस्यैवनिर्ज्ञातप्रयोजनस्य
रहितपत्तिरितिनेतत्पुक्तं।मपस्यस्वरूंकरोती।तिद्विनीयपालशेःप्राधायाविगमाइ्यक्ष्याद्भावपवव्यतिरेकानिंपवे।लक्ष्णापञ्च मित्रलेनागुप
मनत्का।निवाजनंप्रतितत्।यपागुणाभावाविगमातपशोऽष्ठहितीयपाप्राधान्यमती।तेनस्थिएवस्वरूनैपूर्णार्थतेनपष्टप्रयुक्तइति
।दर्शपूर्णमासयोरेिष्ठाःप्रधानाव्यविशेषाह।यएवंविद्वानित्येवंसंयुक्तोपकृतानामाग्नेयादीनांपक्त्रामसुवदितारेनाह्वीयोः
कम्मेणोर्विधानाशेऽप्रयोजनंत्वनुवादस्यपक्षामेवप्राधान्यसिद्धिरसतिविनुवादेसर्वेषामेवप्राधान्यस्यादित्येताव्रईकंपो
णैमात्यधिकरणाइहतुसत्यप्यनुवादेसर्वेषांप्राधान्यंनपुनःपक्षामेवआग्नेयादीनांकतन्नोकम्मेनप्रयोजनंसमर्थ्यते।तत्राख्यानात्
सारित्यानामधेयस्याख्यातस्यवप्रकृतौप्रसर्वेषांविशेषणाप्रवृत्तेराजसूयवत्सर्वेषामेवदर्शपूर्णमासाभ्यामितिद्विवचनप्रतिरूप
कंनामधेयमितिफलवत्वाइसर्वेषांसमप्राधानानीति।युक्ते।अगसिद्धेनामधेयस्याख्यातानुसारित्वमवतिरंदंवयुक्तिहमासेपा
दिषुनामधेयमतत्वाहिङोपिनोयलिरूपितेष्ववर्तिविमहीति।द्विवचनमपिविड्वाकल्पपरिकल्पितमनुवादपहूयानिप्रायंप्रसिद्धम
वानवामावास्याशह्मेसैवनामधंप्रसिद्धंनदर्शपूर्णमासेतिवक्तव्यात योऽपयीयत्वावगमाद्धेत्रारंभणीयाविधिवाक्यशेषे दर्शो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.व.
१०२

वाक्तयोः सर्वैः सूत्रैः मासकृत्स्नस्येत्युपक्रम्यामावास्यायां सरस्वतीत्युपसं हारश्रवणात्समस्तसिद्धनामधेयविशेषितेनापि तेन पत्निनाद्यतामे
वाग्नेयादीनां फलमिति तेषामेव साध्याश्चमांघारादीनां तु फलवत्सन्निहितानामफलानां तादर्थ्यात्त्वमेवं चाभीष्टं चाण्डालिव्यात्युत्क्रान्तिः
प्रयाजप्रयाजेन त्वस्य लंनुहोतीत्यादिवद्विकृतिषु दर्शनं तूपपन्नं भवति । सर्वेषां तु प्राकृत्वोपपन्नत्वं स्यात् । तस्मादाघारादीनि क्रतु
मध्ये तु काणिनिफलमपकारानीति सिद्धं ॥ ज्योतिष्टोमे तु तस्य विशिष्टं हि कारणं ॥ अन्नकामान्यनानिष्टानामि यप नास्य ता
मात्रत्यस्यार्थवादमात्रत्वेन नामधेयस्य सर्वेषु सिद्धभावाद्देवतान्तरसाधित्वात्तस्यापि विशेषेणाप्यश्रोतसुदीक्षणीयादि
सुसोमयागेव स्वर्गेस्त्रैः सर्वेषामेव फलसंबंधात्तस्मात्स्वर्गकामिति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धांतमाह ॥ गुणानां तूपकारामात्रं विधी
यते फलं किं तर्हि विशेषो मयाहूर्वाभ्यो यागः फलेन विधीयते कुतः ज्योतिष्टोमेन स्वाराज्यकामो यजेतेति स्तोमो निष्टोम
ज्वाहूवाभ्यो यागः नहि तस्य यागविशेषेण नामधेयं सिद्धमित्यभिप्रायः ॥ स्वर्गं यस्मानिष्टुदादीनि प्योतीविशेषं ति ग्रसिद्धानि त्रि
वृदादीन्यन्नकार्थ्यनैता नि दावतानि प्योतीषीति श्रूयते । त्रिवृद्दादयस्त्वस्तोत्रेषु संततिनाचान्न त्रिवृत्स्तोत्रे हि स्तोत्रीयाः सं
ख्या वचनेन संख्यामात्रवचनमिति वस्यामः पंचदशादिसंख्यापि ज्योतिषांता नामधेयविधिरिति वचनात्संख्या ज्योतिर्वाक्यत्रयसंबंधे १०१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मुअहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमनुपाकरोतीति वचनात् ग्रहचमससंबंधिन एव यागस्य न हीन्द्राणीयादिप्रयाणानां स्तोत्रसंबंध
बोध्यात् तस्मात् सुस्तोत्रसंबंधी यागः सफले विधीयते । सर्वसोमयागो । यद्यपि हि न सम्भुसायसंप्रआप्तिं नाम धेयं तथाप्यर्थ
वाददर्शिता वयवप्रसिद्ध्या सोमयागाभिधायित्वं प्रतीयमानं बाधित्वा तिष्ठति रूपितत्रैव वर्तते । न हि निरस्य तत्रापि वर्तमानं त्य
क्तुमिष्टाय । सुस्त्याः सोमयागः प्रधानमिति एवं स्थितमधिकरणमारिपति येदेनत स्तोत्रसंबंधस्य सोमयागस्य साधारण्यमुक्तं
येनदक्षुक्तं सर्वेषां तत्संबंधित्वात् । न नु ग्रहं वा गृहीत्वेति वाक्यात् सोमयागस्यैव स्तोत्रसंगं गमात्रे प्रतीयते नेत्याह स्तोत्रस्य ग्रहस्य वा
सिं चाक्षिकालार्थः संबंधो नाङ्गाङ्गिसंबंधः । न हि स्तोत्रस्य स्तुत्य लिङ्गान माष्टेः स्तवनात् इत्यादि मितत्यत्वात् तां अकरणाव
गतया गांगमात्रानां स्तोत्राणां ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादि विहितानां ग्रहणानां कालार्थीयं संयोगः । यदुच्येत यद्यपि वा
दोन न स्तोत्रि पासे सोमयागांगत्वं नाप्तितथापि प्रकरणमेव सोमयागांगत्वमवगमयतीति तस्यैव स्तोत्रि सोमस्य वाक्य त्वे
न फले विधिरिति । तत्राह उत्तरेतरा अपञ्चस्य हादशिरूप हे । यदा गते नम्रो नैमवगतानि सफले विधीयन्ते स्तोत्रिः सं
बंधे हि विशिष्टस्य यागस्याकाङ्क्षा न पूर्वप्रतीतस्यैव फले विधिः स्यादितरथा सर्वेषां स्याद्यस्य फले विधीयते तस्य नोतीर्णगानिम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.त्र. १०२ वैनीलस्था निष्फलत्वापत्तेश्च यागस्य ज्योतिषस्य वनपरस्परांगां गिभावसिद्धिर्न दृश्यते। नाकृफलेऽविधानात्। ज्योतिः संबंधो
यद्यवगतः स्यात्तदा तदर्थं तस्मादिहत्रफलो नरकालंबोतिर्न संबंधो। निमित्तसप्तमीयं। फलसंबंधो नरका ज
मेव यागस्य संकरणान्न स्यादिति रामस्तोमसंबंधात्तत्फलं स्वर्गं निष्पन्नेनैव तत्संबंधाद्यागादस्ति वत्स्मिन्नज्योतिष्टोम शब्द
स्यास्ति इत्याशंकानं तद्ज्योतिर्विशिष्टयागग्रहणं फलवाक्ये किं तु विशेषाच्च सर्वेषामेवास्यात्तव्याख्यात। तस्माज्ज्ञानस्य यथार्थ
नसर्वाणि समप्रधानानीति निष्फलत्वपरिहारः। अत्र केचिदाहुः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फलसंयुक्तो
यागस्तत्र ज्योतिष्टोमज्जिज्ञासा विचारा। तस्मात्भिन्नविषयत्वात् सोमेन यजेतेत्यनेन वाक्येन सोमस्य विधीयते। तस्य कथं भोक्ता
पेक्षायां ग्रहणमप्यंगं स्तोत्रमपि प्रकरणात्। तत्र यदि फलसंबंधो नरकालंबोतिरात्रस्तोत्रसंबंधः कथं नहि फलसं रा.१
वंधात्त्वस्य ज्योतिष्टोमनामधेयान्न ववाक्यावगतसंबंधाश्रयणादिति चेत्। नाकस्यकालार्थत्वादितिक्रमात रा.म. १०२
आहस्य हेतावर्ग्रहीत्वा वमसंबोधो यत्रोऽस्य पाकुर्यादिति कालार्थापि संबंधे सति प्रकरणेन सोमयागांगत्वाच्चस्तोत्राणां
ज्योतिर्विलोमाश्रयस्य संतीति समर्थफलसंबंधो नरकालंबुरी कृत्यफलवाक्यगतं ज्योतिष्टोमनामधेयं संगृह्णं। तस्मा

८ CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शोधितं।

रसोमयागः प्रधानमिति। एवमेकीयमतमुपन्यस्य अथवानेन स्तुत्यत्वेनाकं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति फ
लसंबंधस्य श्रुतस्यास्य सर्वयागसिद्धयागस्वरूपादेशेण एकस्मिन् लाभेतडागादिकात्योगान्तत्वासत्वादिनि संबंधफलेदि
मिः कथं यदिदं नामधेयं ज्योतिष्टोमेनेति किमिदं दीक्षणीया दीक्षापि च रथितं तेनेति विमृश्य स्वांगमपरिरदृक्ता। तन च
सोऽतिरूपः क्रतुः ज्योतींषि स्तोमा यस्य संति सोऽयं ज्योतिष्टोमः न च दीक्षणीयादीनां केन चिदपि प्रकारेण फलसंबं
धात्मा ज्योतींषि स्तोमाश्च वर्गताः। नहि तेः फलानां तेषां प्रकरणेन संज्ञा प्राप्यं भवति। न च वाक्यसमर्पितसंबंधः इति
पादकं किं विदस्मि। तेन ज्योतिष्टोमशब्देन न तानि वदतीति। न च केवलं सोमयागमपि वदति केनाह इति तस्यापि तत्संबंधालाभा
दत आह। इत एवं तु सोमयागे यद्यपि फलसंबंधः स्यात् प्रकरणेन तेनोपसंबंधो भावगतः वाक्यं च वालार्थं। तथापि का
लार्थोपि संबंधेन स्वफलत्वाणत्वेन पितावदस्येव संबंधः आगेव फलसंबंधात्। अहमहणं च मसौत्र यत्नं च सोमसंस्का
रत्वात् सोमयागांगत्वस्तो त्रस्य कालोपलक्षणमित्यनेन द्वारेण हि सोमयागे तोत्रयोः संबंधः। तत्संबंधमभि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं० त्र० १०३ तत्र ज्योतिष्टोमस्याङ्गः सोमयागोऽस्ति तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य द्रव्याणां सोमयागाङ्गकर्मणि कर्तव्ये विधीयमाने दीक्षणीया
दीनां अनुग्रहस्थानं गत्वाऽस्मल्लक्षणलक्षणत्वात् तथा संबन्धः इति व्यवहितेन संबन्धः न तु साक्षात् स्तोत्रसंबन्धो यतः लिङ्ग
लिङ्गेन प्रमाणाभावात् तस्मात् अनेकेषां फलं। पक्षान्तरमाह अथवा विना पि न स्थलत्वेनास्ति प्रमाणान्तरं सोमया
गस्य स्तोत्रसंबन्धः कथं ग्रहग्रहणं यागांगं तस्मापि ग्रहणस्य फलवत्तो निष्फलसर्पक रणांश होत्या पाकुर्यादि
त्यादि ग्रहणां गस्यापाकरणं स्तोत्रांगत्वं न हि निष्फलस्य तः का

थं न तद्वारेण यागस्य स्तोत्रसंबन्धो तत्राह सद्योपाकरणस्तोत्रयोरंगांगिसंबन्धो नास्ति च स्तोत्रस्य स्थः संबन्ध राम० १०३
अनन्तरं फलग्रहणप्रकरणानन्तरं हि स्तोत्रमुच्यते तेनानयाः ग्रहणस्तोत्रसोमयागयोरस्ति संबन्धः एतेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तं.र. पत्रांतरं विकल्पमात्रं न तु द्वितीयाऽऽकृत्यालोचं गमवगम्यमानमुपाकरणं वाक्येन ग्रहणांगं भवितुमर्हति। दृष्टार्थतावः
१९८ सोऽत्रांगत्वे भवति। नह्यमि मुख्यकरणात्। यहणां गत्वेव दृष्टार्थता स्या तस्मात् प्रैवीक एव न स्थल ह्यरणपत्रः श्रे
याः॥ इति समाप्तौ। तस्मादु सोमयागे एवं फलमधु कोटीहरणीयाह। तेन ऋतुमधुकानि न फलमधुकानीति
सिद्धं॥ ॥उपाध्याय श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिते तंत्ररत्ने चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ आमाद्यङ्गिः स्वैरपि यदयया येवि
रचितं कृपातः श्रीरामेश्वरचरणारेणोऽरिदमपि। समानीतं नैनीवचनरचनां नस्यात् क्रातिनातनूत्रेनस्वेस्वसरमतिना १९८
मात्रीवदति॥ ॥संवत् १६४६ समये आषाढशुदि नवमी वार गुरुवासरे लिखितं काश्यपेयाभ्यासनारायणब्राह्मणेन॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

105

श्रीगणेशाय नमः हरिदेवीयमिदं तंत्ररत्नपुस्तकं चतुर्थेऽध्याये श्रीवासुदेव तांत्रिकेन [illegible]
हरिहरिहनादरत्नयोगमाला [illegible]

सापराध

२१००

कोऽदेवस्येदं पुस्तकं॥ २८ ह्रीं॰

हरिदेवानी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham